No. १४१२

Title माधुर्यां अनुमान परिच्छेद रहस्ये
अर्थापत्ति रहस्यं

Author ×

Extent ८३ Age ×

Subject न्याय वैशेषिकं

मूलमाध्यमं अनुमानपरिच्छेदरहस्ये

पूर्वपक्षरहस्यम्

२२ पत्र

१५१२

हकत्वेपि तद्विशिष्टसाध्यसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगि तद्रूपव्यापकताया आर्द्रेन्धनादावनपायात् यावियद्वृत्ति
यत्तद्धर्माभावात् आर्द्रेन्धनादेः शुद्धसाध्यव्यापकताग्रहकालेऽवश्यं पक्षधर्मविशिष्टव्यापकताग्रहो भवति तादृशपक्ष
वृत्तिधर्माभावादित्यर्थः तथा च पक्षार्द्रेन्धनादेः पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताग्रहो ना(स्ति) शुद्धसाध्यव्यापकताग्रहो वर्त्त
ते तत्राविद्यमानत्वग्रहप्रतिबंधाज्ज्ञानाव्याप्तिरिति भावः। केचित्तु। तत्र पक्षधर्मे पक्षेतरपक्षवृत्तिधर्मे वा समुत्कर्षे किं वा पक्षमात्रवृ
त्तिधर्मे आद्ये ज्ञानाव्याप्तिमाहुरशक्तेति। अंत्ये वसत्वव्याप्तिमाह आर्द्रेति। ऊहे धूमवान् वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनादावव्याप्ति
रित्यर्थः। आदिना वायुः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाद्युद्भूतरूपादिपरिग्रहः। अत एव पक्षान्तिमपदे सुकरमित्याहुः तन्न त्वि इं पूर्वलक्षणेऽप्यु
पाधिः संभवति जन्यत्वस्यापि पक्षधर्मत्वादित्यत आह श्यामत्वेति। मित्रातनयत्वेन काकादेः श्यामत्वसाधनेऽत्यर्थः।
विरुद्धस्य लोपोपाधावव्याप्तिसत्वेपि स्फुटत्वात् तदुपेक्ष्य तं तस्माह पक्षमिति। वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ वायु
द्भूतरूपादावव्याप्तिरित्यर्थः। ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ वायुद्भूतरूपादेरित्यर्थः। तत्र साधनीभूतप्रत्यक्ष
स्पर्शाश्रयत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्याविसत्वेनाव्याप्त्यभावादित्यदृष्टव्यापकत्वं वज्ञानाति व्याप्तिमाह जन्यत्वमिति। उपाधि
त्वप्रसंगात्। उपाधित्वज्ञानप्रसंगात्। पक्षेसाध्याव्यापकतया न स्वव्याप्तिरमावात। नान्वेहत्वितथा ज्ञानदृशायां तस्याविद्य
मानत्वमस्त्येवेति तस्य तथात्वानं नहीत्याये त्यत आह सोपाधित्वादिति। वह्निमत्वधूमसाधके सोपाधित्वादित्यत्र साधकत्वा
नुमानेऽइत्यर्थः। साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्याप्ति चारित्व इति। व्यभूवच्छिन्न धमव्यापक व्याप्ति चारित्वरूपे सोपाधित्वेहेतावि म

मू. टी. र्थः। साधनावच्छिन्नेत्यस्येति। वह्न्यवच्छिन्नधूमव्यापकव्यभिचारित्वं वह्न्यवच्छिन्नधूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभाववद्वृत्तित्वं वह्न्यवच्छिन्नधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृ
2 त्तित्वमिति यावत्। तत्र वह्न्यवच्छिन्नधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभाववद्धूमसमानाधिकरणात्यन्ता
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावयोर्भेदाभावेन वह्न्यवच्छिन्नेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगादित्यर्थः। ननु तादृशाभावयोर्भेदाभावे विषयप्र
संनिवेशे न वैयर्थ्यम्। अन्यथा तत्तादिसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वादिसत्त्वे साध्यव्यापकेत्यस्य वैयर्थ्य। साध्यव्यभिचारित्वमात्रस्यैव स
म्भवात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तया तत्सा
पिसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वघटकत्वात्। वस्तुतस्तु आर्द्रेन्धनादिव्याप्यत्वादित्यादिप्रातिस्विकरूपेणैव वा साधकत्वं साध्ये तेन
गुणसामान्यतः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वेनेति कथं वैयर्थ्यमिति भावः। ननु सत्त्वरसादाहृत्य किं चेति। पक्षदृश्येपीति। तदृशा
दृश्येपीत्यर्थः। प्रसाध्येति। उपाधिव्यभिचारेण उपाधिव्यतिरेकेण वा प्रसाध्येत्यर्थः। साधनीय इति। विशेषणव्यभिचारित्वे सति
विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वेन विशेषणवत्त्वे सति विशिष्टसाध्याभाववत्त्वेन वा हेतुना साधनीय इत्यर्थः। उपाधेः शुद्धसाध्यव्याप
कतातदभावेन तद्व्यभिचारेण तदभावे न वा शुद्धसाध्यव्यभिचारस्य शुद्धसाध्यव्यतिरेकस्य वा साधनासंभवात्। अनुकूलत
र्कविरहादिति भावः। परं परस्य प्रकृतोपयोगेनात्पर्यंतरामिमाशंकते। अपीति। अप्रामकोलेत्यादि। प्रथमं विशिष्टसाध्यव्य
भिचारस्यानाकांक्षितत्वाभिधानत्वादित्यर्थः। प्रभाकरमतं शंकते प्रथमेति। उद्भाव्यः। विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभि रणम
चारेण साध्यः। तत्रापि सिद्धावपीति। तत्र विशिष्टसाध्यव्यभिचारे। सिद्धावुद्भावितायां तत्सिद्धये उपाधिरुद्भाव्य इत्यर्थः। प्रकृतेति। प्रकृता

नुमानविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वादिति भावः। ननु विशिष्टसाध्यव्यापकत्वज्ञानेनापि विशेषणे वति उपाधिव्यभिचा
रित्वेन हेतुनाशुद्धसाध्यव्यभिचारानुमानं संभवति विशेषणाव [illegible] विशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे विशेष्यव्यभिचारस्यावश्यक
त्वादित्यत आह - किं चेति। पक्षधर्मेति। साधनस्याप्युपलक्षणं। पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधेर्व्यभिचार एवो
पन्यासे तदनुचितमित्यर्थः। तो पाधिः। तत्रैव तो पाधिः। न चैवं पाति [illegible] पक्षे प्रदर्शयविशेषादिदूषणे तावदुपाधित्वं हेतुः सोपाधिरिति
वस्तुकलत्कपकेरु [illegible] नादिति भावः। इदं च दूषणं सर्वत्रैव बोध्यं। न केवलमिति। अपि [illegible] व्यभिचारित्वादिति संबंधेनोपाधिरपि स्व
वे हेतुः संभवति तथा व्यापकसमाधानस्य यदुक्तं वागप्रकृते वव्यमाणत्वोल्लासंगतिः। व्यभिचारितादिसंबंधस्य दृष्टान्तिव्या
पकतया नव्यापकताव [illegible] त्वात् [illegible] मानेनेत्यपि केचित्तदासार [illegible] लकोशकारतं ज्ञानमाशंक्य तो स्यादेतदिति। एतन्न दूषणं पक्षेऽसत्प्र
तिपक्षो लापकत्वं दूषकताबीजमेव साधनाव्यापकत्वविशिष्टं सत्त्वस्य तानितिपानकं ननु व्यभिचारो लापकत्वं पक्षधर्मतावलम्ब
व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतानुमानमूलभंगसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यव्याप्तिज्ञानविरोधितया अकिंचित्करत्वादिति ध्येयं। अ
नित्यत्वादीति। केति। अनित्यत्वादीति रिक्तो यः शब्दधर्मस्तद्वृत्तिरिक्तो यो धर्मस्तद्वृत्तित्वर्थः। पर्यवसितं तत्साधनमिति सत्त्वमिति। अनित्य
त्वातिरिक्तो यः शब्दधर्मस्तद्वृत्तिरिक्तं विशिष्टाभावत्वादुभयवे शब्दधर्मातिरिक्तं घटत्वादिकमपि सत्त्वं च तत्राप्याधेयाधारस्येति सत्त्वस्यैव
पक्षधर्मतावलेन सिद्धत्वादिति भावः। तस्य व्यापकमिति। शुद्धसाध्यस्य केवलान्वयितया तद्व्यापकत्वासंभवादिति भावः। न चेदं सदनु
मानमेवेति कथमत्रोपाधिरिति वाच्यं। मीमांसकमते न तद्विधानात्। गैः शब्दस्यानित्यत्वे गीकारात्। यद्वा शब्दपदं दृष्टांतपरं। त
थाच शब्दत्वमतिसत्त्वातिरिक्तशब्दत्वधर्मातिरिक्तधर्मवत्त्वमेव त्वादित्यत्रैसर्थः। उदाहरणान्तरमाह। यदीति। नच्येवेति शब्द

म.टी. 3

त्वं हेतुकत्वातिरिक्तशाखात्वधर्मातिरिक्तधर्मवत्त्वमेव तत्त्वादित्याहुः क्रमेणेत्यर्थः । तदा अनित्यत्वमिति । पक्षधर्मतावच्छेदकस्य हेतु-
त्वे तस्य व्यापकत्वादिति भावः । न चैवं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतीयवह्निव्यापकत्वात् सर्वत्वपाषाणमयत्वादावतिव्याप्ति-
रिति वाच्यं । पक्षावृत्तित्वे सतीत्यनेन तद्विशेषणीयत्वादिति हृदयं । पक्षधर्मतावच्छेदकसाध्याव्यापकस्योपाधित्वे प्राचां संवादमाह । तदु-
क्तमिति । वायुर्बहिःसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यमेव तन्नियमव्याप्तो पि । तद्व्यापकतादाहितोपि । पर्वतवृत्तित्वे नियमव्याप्त्यनुपा-
धिः । पक्षधर्मतावच्छेदकस्य व्याप्ती कुर्वत्तूपाधिः कल्पके तत्सिद्ध्यर्थ इत्यर्थः । उद्भावने हेतुमाह । हेतुकेति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्व-
स्य हेतुव्यवस्थापकताबीजस्य सत्त्वादित्यर्थः । एवं हेत्वादि पक्षधर्मतावच्छेदकेनानित्यत्वस्य समवेतत्वासिद्धे चेन्न समवेतत्वद्रव्यसमवेतत्वयो-
र्बाधस्थेरणप्रसाधकत्वादिति । द्रव्यसमवायिकारणकत्वे सिद्धे इत्यर्थः । जन्यमहत्त्वेति । अत्र द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे घटादौ व्यभिचा-
रः स्यात् तदधिकरणत्वं । तथा आत्मादावपि व्यभिचार इति द्रव्यत्वोपादानं । जन्यानधिकरणद्रव्यत्वस्याप्रसिद्धत्वात् महत्त्वेति ।
परमाणौ सिद्धसाधनतावारणाय महत्त्वपर्यन्तं । सिद्ध्यर्थमाहोपन्यस्येति । अखण्डाभावत्वात् इत्यन्वयः पर्यवसितमित्येवं । उपाधिः स्यादिति । उपा-
धित्वे तज्ज्ञानं स्यादित्यर्थः । पक्षे पर्यवसितसाध्याव्यापकत्वे नवत्वतिव्याप्तेरभावात् । अत्र समवेतत्वमात्रस्य पक्षावृत्तित्वात् । स्प-
र्शद्रव्येति । पर्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरिति परिहरिष्यन् आह । तदाप्यतिव्याप्तिरिति । स्पर्शवद्द्रव्येति । तस्य व्यापकमिति ।
पक्षातिरिक्तेतरस्य व्यापकतया गृहीतमित्यर्थः । ननु मन्वत्र विशेषे वद्समवेतत्वस्योपाधित्वे न हानिः नापत्तिः पक्षातिरिक्तेत्युद्-
साध्यव्यापकताग्रहानन्तरं भवान् पक्षे साध्याव्यापकत्वग्रहानन्तरं भवान् । यदि वा व्यवधानेन व्यापकत्वं गृह्येत विपरीतबाधकतर्केण कस्यचि-
न्निरवयवस्य स्पर्शवतः सिद्धौ तस्य समवेते न द्रव्ये साध्याव्यापकत्वग्रहानन्तरं तथा तदा समभावित्वात् । किंच प्रकृते नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य ष्टम

क्षधर्मतावच्छेदकमेवत्वमवच्छिन्नाभावमात्रगतेनानित्यत्वव्यवसमवेतत्वाभावेत्वे नसाध्यतावच्छेदकेन च नानैकान्त्यादिसत्त्व इत्याश
यः किंचेति। पक्षधर्मतावच्छेदक इति। पक्षधर्मतावच्छेदकाभावपाः साध्यव्यापकः सिद्धोपि सर्व्वः। निष्कलङ्कमुपाधिरिति। निष्कलङ्कमुपाधित्वे
नह्यानित्यत्वर्थः। कस्य व्यापक इति। कस्य व्यापकत्वेन ग्रहीतव्य इत्यर्थः। तज्ज्ञानं विना न व्यापकत्वग्रहोपयोग इति भावः। ननु प्रकृ
तानुमानेन तद्ग्रहीत्वोपाधौ यदि तद्व्यापकत्वग्रहस्तदैवासिद्धव्यसिद्धिव्याघातः। किं त्वनुमानान्तरप्रमाणान्तरेण वा तद्ग्रहीत्वोपा
धौ तद्व्यापकत्वग्रहः स्यादित्यत आह नहीति। न वै सर्वः स्वोपाधौ सोपाधित्वेन ज्ञातो पक्षव्यापक इति। तथा च सोपाधौ साध्यस्य पक्ष
धर्मतावच्छेदकत्वमेवासिद्धमिति भावः। इदमुपलक्षणं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादावुद्भूतरूपादावव्याप्तिः। नहि
तत्र वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वादिकं पक्षधर्मतावच्छेदकम्। न च यत्र कदाचिद् यस्य कस्य चित् पक्षधर्मतावच्छेदकत्वं तत्त्वावच्छे
तत्र वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वादिकं पक्षधर्मतावच्छेदकम्। न च यत्र कदाचिद्यस्य कस्य चित्पक्षधर्मतावच्छेदकत्वं तत्र
दके योग्यतारूपाद्यव्यापिना व्याप्तिः। विशिष्टलाघवतानादिसहकारेण वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वेऽपि कदाचित्पक्षधर्मतावच्छे
द्यत्वादिति वाच्यम्। प्रसिद्धानुमाने महानसत्वादेरप्युपाधितापत्तेः। महानसीयवह्न्यादेरपि कदाचित्पक्षधर्मतावच्छेद्यत्वेन तद्व्या
पकत्वादित्याशङ्क्य विसर्गः॥ इत्युपाधिलक्षणं पूर्वपक्षरहस्यम्। प्रथमतो लक्षणतानिरूपाकरूपहेतावच्छेदकं निर्वक्ति। यदिति। अस्थल
हृते स्वरूपत्वेलक्षणं तत्विलक्षणं ग्रन्थापसंगतेः। पक्षेतिचादित्वेनेत्यन्तमसहार्थेऽतो वा। अन्यपदार्थस्य साध्यव्यभिचारित्वेन सा
धनस्य सा धने समानार्थे षष्ठी विधानात्। साध्यव्यभिचारित्वमिति। वर्त्तत इति शेषः। तथा च पक्षव्यभिचारित्वविशिष्टं साध्यव्यभिचारि
त्वं साधनवृत्तिरुपाधिरिति पर्याप्तोऽर्थः। वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्त्वमेव पत्वात्सहोऽविशिष्टसाध्यव्यापकोपाधीनामु
तरूपादीनां व्यभिचारित्वेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वमविसाधनवृत्तिमवत्येवेति न तत्राव्याप्तिः। वह्निमान्धूमादित्यं पर्वतीत्वादि सादि

मू.टी.

सद्धेतौ साध्यव्यापके वह्निसामग्रीत्वगुणवत्त्वादावतिव्याप्तिवारणाय साधनवृत्तित्वप्रवेशः। साधनपदं च साधनतावच्छेदकावच्छि
न्नपरं। तेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तानतिरिक्तत्वेपि न गुणवत्त्वादावतिव्याप्तिः। धूमवान्मादित्यादौ द्रव्यं पृथिवीत्वा
दित्यादौ च सद्धेतौ साध्यव्याप्यस्य महानसत्वघटत्वादेर्वारणाय साध्यव्यभिचारित्वनिवेशः। पक्षसामानाधिकरण्यविशिष्टं साध्य
५ व्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वं चभिमुक्तौ धूमवान्वह्नेः रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ साधनव्यापके वह्निसामग्रीत्वद्रव्यत्वा
दावतिव्याप्तिरेतावद्व्यभिचारित्वविशिष्टमिति। पक्षव्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारित्वं च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्ती
मुक्तौ पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्वतेतरत्वमहानसेतरत्वादेरिदं गुरुरूपादित्यादौ पृथिवीत्वाभावघटत्वाभावादेश्चो
पाधितापत्तिरतो विशिष्टत्वप्रवेशः। तेषां व्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वं च न नकुत्रापि हेतुव्यक्तौ तदधिकरणताव
क्तौ वेति तत्पुरुषः। कृत्स्नतन्त्रघालिकतनद्वह्नित्वतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नाधिकरणतायै वह्नित्वरूपत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताव्यु
त्युपपत्तौ सकलवह्न्यधिकरणरूपाधिकरणसाधारणातिरिक्तैकतद्वह्न्यवच्छिन्नाधिकरणत्वकल्पने गौरवान्माननाभावाच्च अत एव
रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यसत्त्वादित्यादौ च पृथिवीत्वाभावघटत्वाभावादेर्नातिव्याप्तिः हेतौ पृथिवीत्वाभावादेर्व्यभिचारित्वविशिष्ट
साध्यव्यभिचारित्वसत्त्वेपि कुत्रापि हेत्वधिकरणताव्यक्तौ तद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वविरहात् अत एव रूपकृत्स्नपृथिवीत्वजलत्वादिवि
शिष्टद्रव्यत्वसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतयैव द्रव्यत्वसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणताव्युत्पत्तौ पृथिव्यादिनवसाधारणकालाति
रिक्तैकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां गुणादित्रयसाधारणातिरिक्तैकसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतायाश्च कल्पने गौरवान्माननाभा राम
वाच्च द्रव्यत्वाधिकरणत्वेन पृथिवीत्वाभावाद्यवृत्तावपि प्रसत्त्वद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वेन पृथिवीवृत्तित्वेपि प्रत्यक्षस्यापि पर्याप्तिविदधिकरण

ताव्याप्तिमाहात्म्यप्रमात्वस्येष्टत्वात् अन्यथा तादृशाधिकरणताव्यक्तीनां द्रव्यत्वत्वानवच्छिन्नत्वे पृथिवीवृत्तिद्रव्यत्वाधिकरणत्वं न द्रव्य-
त्वत्वावच्छिन्नाभिन्निरूपितेऽपि पर्वतं चिदधिकरणताव्याप्तिमाहात्म्यप्रमात्वापत्तेः असकृद्वाच्यवच्छेदकतावत्त्वं घनैकाधिकरणवृत्ति-
त्वरूपवैशिष्ट्यमेव नतीपाधेः तथा च वह्नित्वरूपत्वद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वस्य सकलतद्वदवच्छिन्नाधिकरणनिरू-
पितत्वेऽपि न क्षतिः पर्वतेतरत्वादिव्यभिचारित्वस्य साध्यव्यभिचारित्वेन तादृशवैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धत्वादेवातिव्याप्तिविरहात्
इत्थं च पक्षधर्मावच्छिन्नव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वाधिकरणं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाधिकरणत्वं साध्यसमा-
नाधिकरणवृत्तितद्धर्मवत्त्वमुपाधित्वमिति निष्कर्षः। तेन धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनं न द्रव्यत्वादिरूपेणोपाधिः। धूमवान् वह्ने-
रित्यादौ विरूढत्वं न त्वादिरूपाधितावारणाय पक्षसत्त्वं न तत्र मे विशेषणं। साध्याधिकरणनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतावच्छेदक-
त्वं तद्विधेः। तेन द्रव्यप्रमेयत्वादिना द्रव्यान्यत्वविशिष्टं सत्त्वं द्रव्यं सत्त्वादिमत्त्वं द्रव्यमेतद्विशिष्टगुणभेदश्च नोपाधिः। पक्षधर्मावच्छि-
न्नव्यभिचारित्वं च पक्षधर्मावच्छिन्नवद्वृत्तित्वे पक्षधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वं वा तेन गन्धवान् द्रव्य-
त्वादित्यादौ साधनव्यापके संयोगादौ नातिप्रसङ्गः। द्रव्यत्वाभाववान् नरस्त्वादित्यत्र स्वाभाववद्वृत्तित्वरूपस्वव्यभिचारित्वे न द्रव्ये
साध्यव्यभिचारात् मानस्मप्रर्यापि संयोगाभावादिनैसंग्राह्यः वक्ष्यमाणलक्षणेनाकाशत्वादौ नातिव्याप्तिः न ततो व्याप्तिः नच धूमवान् वह्नेरि-
त्यादौ साध्यव्याप्यमहानसत्वादावतिव्याप्तिः। तद्व्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वस्यापि हेत्वधिकरणतावृत्तित्वादिति भा-
वः। तेन तस्य लक्षणत्वात् महानसापेक्षोऽस्मात्कालीनत्वावच्छिन्नधूमव्यापकत्वेऽपि तद्वच्छिन्नवह्निव्यापकत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणा-
क्रान्तत्वात्। सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः सद्धेतवः। हेतोरेकाश्रये येन व्यभिचारितेति सिद्धान्तलक्षणं व्यभिचारिता साध्यव्यभिचारिता

प्र॰टी॰ 5

चैकाश्रये यस्मिन्नधिकरणे हेतावित्यनेन तद्गताधारार्थः। एकस्मिन्नधिकरणे इत्युपादानात् पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्व-
तेतरत्वमहानसेतरत्वादेरिदं गुरुरूपादित्यादौ पृथिवीत्वाभावघटत्वाभावादेश्च न संग्रहः। न च तेषामपि संग्राह्यत्वम-
स्त्विति वाच्यं। व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकतरभंगस्यावश्यकतया तेष्वव्यभिचारित्वेन विशेषितेन साध्यव्यभिचारानुमानासं-
भवात् रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ अपि पृथिवीत्वाभावघटत्वाभावादिर्न संग्राह्यः। जलसमवेतत्वादिविशेषितेन त-
द्व्यभिचारित्वेन तत्र साध्यव्यभिचारानुमानसंभवेपि तद्व्यभिचारित्वसाध्याव्यभिचारित्वयोरेकस्मिन्नधिकरणे हेतोरव-
संभवात् तत्र तदनुपाधित्वस्योपाध्यादिसकलतान्त्रिकसम्मतत्वाद्युक्तिसिद्धं च गुरुरत्नके चिन्तु हेतोरेकाश्रये हेतुरूपे एक-
स्मिन्नधिकरणे एकस्यां हेतुव्यक्तौ विवक्षितायां तेन रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावघटत्वाभावादेरपि सं-
ग्राह्यः। इदं गुरुरूपादित्यादौ गुरुत्वसंग्राह्यः। एकस्या एव वह्निव्यक्तेरयोगोलकपर्वतादावुभयवृत्तित्वसंभवे धूमवान्वह्नेरित्या-
दौ पर्वतेतरत्वमहानसेतरत्वादेरपि संग्रहः। न च तत्र तत्रैतेषां संग्राह्यत्वे वक्ष्यमाणलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यं। तल्लक्ष-
णस्यापि तत्साधारणतया अग्रे व्याख्यास्यमानत्वात्। न च तत्र संग्राह्यत्वे आधेयव्यक्तेरैकत्वेप्युत्पत्युत्पन्नयोः अधिकरणव्यक्ति-
भेदेनाधिकरणताया भेदात् महानसत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्याप्त्याः पर्वतादिरूपस्य नाधिकरणत्वावच्छिन्नस्याप्युक्तविशेषेण
सकलरूपाधिकरणसाधारणस्यैकस्य पृथक्त्वात् इदं गुरुरूपादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादौ वातिव्याप्तिः। तत्र तादृशस्य तदा-
सर्वसंमतत्वादिति वाच्यं। पक्षाव्यभिचारित्वे न पक्षव्यापकताकत्वे न पक्षसाधनतायसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नेन साध्यव्यभि-
चारित्वं तस्य नियतव्यापकताकत्वं वक्तुं तु उपाधिरित्यर्थः। तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नाय साधनस्य तस्य व्यापकतानवच्छेद- राम

च्छं साध्यतावच्छेदकं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनव्यापकतावच्छेदको यो धर्मः साध्यसमानाधिकरणवृत्ति तद्धर्मव
त्त्वमुपाधित्वमिति फलितमिति न क्वापि दोष इत्याहुः। न हि समानरूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधित्वस्योपाध्याभा
दिसकलतान्त्रिकसम्मतत्वात्तन्न। तद्धर्मावच्छिन्नवद्द्रव्यत्वेन विशिष्टे साधनाधिकरणे साध्यवद्वृत्तित्वं वर्त्तते तद्धर्मावच्छि
न्नत्वमुपाधित्वमित्येव लक्षणं स्यात् नावच्छेदकलाघवात् तथा च द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य साधनाधिकरणसाध्याभावाधिकरणस्य
कत्वमते पि रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादौ नातिव्याप्तिः। न वा रूपत्वावच्छिन्नाधिकरणतापर्याप्त्येकत्वविशिष्टगुरु
रूपादित्यादौ तत्र तत्राव्याप्तिश्च। इत्थं च पक्षव्यभिचारित्वेन पद्धर्मावच्छिन्नवद्द्रव्यत्वेन तत्पाचसहार्थे साधनस्यैव तन्न समाधि
करणस्य विशेषः। साध्यव्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारकत्वं सउपाधिः तद्धर्मावच्छिन्नत्वमुपाधिरित्यर्थः। विरुद्धसाध्यसमानाधि
करणवृत्तित्वेन बलस्य तावच्छेदकधर्मविशेषणीयः। तेन न साध्यविरुद्धधर्मे ऽतिव्याप्तिरिति। लक्ष्यतावच्छेदकं परिष्कुर्वन्नि
तद्व्यक उद्दूरत्वादिति समासः। उक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्य व लक्षणसमन्वयेपि येन रूपेण हातव्योपाधेर्द्वयकत्वं तादृशं लक्ष
णमाह। लक्षणं त्वित्यादिना व्यवसितपदार्थमाह। यद्धर्मेति। यद्धर्मावच्छेदेन यद्धर्मवत्ति साध्यं प्रसिद्धं साध्यं वर्त्तमानं तद्व
च्छिन्नत्वे सामानाधिकरण्यस्य संबन्धेन तादृशपङ्क्तिचिह्नमविशिष्टमित्यर्थः। यथा अत्र तेन तच्छेदकत्वेनान्यत्र वृत्तित्वेऽप्यनुपातान
तिरिक्तवृत्तित्वं वा मित्रातनयत्वादौ शाकपाकजत्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषः। मित्रातनयत्वादौ तथात्वे मानाभावादिमसंग
तत्वापत्तेः। अत्र नव्याधिकरणपङ्क्तिचिह्नमविशिष्टसाध्यस्य पर्यवसितपदार्थत्वेः प्रसिद्ध्यापत्तिरतो धर्मविशेषपरिचयाय प्रसिद्धं

मू॰टी॰ तेन तुल्यलक्षणघटकं । लक्षणं तु सामानाधिकरण्यसंबंधेन यत्किंचिद्धर्मविशिष्टस्य साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेव ।
6 केचित्तु । प्रसिद्धनिष्ठं तदेतच्च पर्यवसितं न यद्यपि तथापि स्वरूपकथनमिति वदंति । कश्चित्साधनमेवेत्येकः कः स्यात् सोपि मित्रातन
यत्वादित्यादौ विलक्षणः । कश्चिद्द्रव्यत्वादौ इति । वायुर्बहिरिंद्रियप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ विलक्षणः । कश्चिन्महानसत्वादौ इति धू
मवान्वह्नेरित्यादौ विलक्षणः । न च तत्रार्द्रेधनादेः स्वत्वसाध्यव्यापकस्यैव संभवात्तद्भिन्नसाध्यव्यापकत्वे कुतोऽनुपेयमिति
वाच्यं । अर्द्रसाध्यव्यापकत्वेपि विशिष्टसाध्यव्यापकत्वानपायात् परंतु व्यर्थविशेषणतया विशिष्टस्याव्यवच्छेदकमेव
गुनवे सन्देहात् । ननु सामानाधिकरण्यसंबंधेन यत्किंचिद्धर्मविशिष्टस्य साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य लक्षणे
त्ववान्धूमादित्यादावपि सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मस्य व्यंजनवत्त्वादेरुपाधितापसंगः । महानसत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यादिव्यापकत्वा
दिति चेन्न । अत्रोपाध्यायाः । यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तेन चैवं कश्चि
न्महानसत्वादीति मूलमसंगतं । तद्धि विशिष्टसाध्यव्यापकस्यार्द्रेधनादावभावादिसाध्ये विलक्षणः । कश्चिद्द्रव्यत्वादौ इति वाच्यं ।
धूमानधिकरणवह्न्यधिकरणस्यापि महानसस्य सत्त्वात् ।। इत्याहुः । विशिष्टत्वे च सामानाधिकरण्यसंबंधेन । तेन रूपवान्पृथिवी
त्वादित्यादौ न दृष्टोऽसमिकालीनत्वविशिष्टरूपव्यापकस्य च घटेतादृशविशिष्टस्यापि वीतान्यापकस्य तद्घटान्यत्वस्य नोपाधित्वप्र
संगः । साध्यपदं च साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं । तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् प्रमेयत्वादित्यादौ द्रव्यकर्मान्यत्वविशिष्टस राम
त्ताव्यापकेऽतादृशप्रमेयत्वाव्यापके च गुणत्वादौ नातिव्याप्तिः । साधनपदमपि साधनतावच्छेदकविशिष्टपरं । तेन द्रव्यं गुणान्यत्व

विशिष्टसत्त्वादिसाध्यके द्रव्यत्वव्यापके द्रव्यगुणान्यतरत्वविशिष्टसत्ताव्यापके पृथुत्वसत्तापि अव्यापके च गुणान्यत्वेनातिव्याप्तिः। पृ
थ्वीगुरुरूपादिसाध्यके पृथिवीत्वाभावादिरिव रूपवान् द्रव्यत्वान्महाकालान्योन्यघटत्वादित्यादावपि पृथिवीत्वाभावत्वेनोक्तलक्षणे हादिने
लक्षणस्य इति न तत्राव्याप्तिरिति भावः। रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेर्लक्षणत्वे तु पक्षधर्मावच्छेदे इति सप्तमी पञ्चमे विशिष्टविशि
ष्टे तात्पर्यः। साधनाधिकरण इति शेषः। नशाद्दृष्टनिषेधार्थकः प्रसिद्धवर्तमानं। तथा च साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिध
र्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वे सति साधनाव्यापकतावच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्वमुपाधित्वमिति फलितं। विशिष्टसाध्य
व्यापकोपाधावव्याप्तिवारणाय अवच्छिन्नान्तं साध्यविशेषणं। रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवाय्वादि
नद्वृत्तिधर्मो वायुजलान्यतरत्वादि तदवच्छिन्नसाध्यव्यापक एव पृथिवीत्वाभावादिरिति न तत्रापि लक्षणसमन्वयः। फलितं विशि
ष्टावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य साधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य वा अभिधाने वह्निमान् धूमादित्यादि सद्धे
तावपि साध्यव्याप्यमहानसत्वं जननवत्वादेरुपाधितापत्तिरतः साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणं।
साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणे च सद्धेतावप्रसिद्धमतो न दोषः तादृशवत्वं। महानसत्वं जननवत्वादेरपि महानसजलान्य
तरत्वविशिष्टसाध्यव्यापकतया होषतादृशस्य वारणाय साधनाधिकरणत्वप्रवेशः। साधनाधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावि
शिष्टाधिकरणसाधनतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणप्रसिद्धेः। साध्यानधिकरणत्वमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वेन
न गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र साध्यानधिकरणजात्यधिकरणप्रसिद्धावपि द्रव्यत्वादौ नाव्याप्तिः। न चैवमुपाधि

मू.टी.

7

णोरेवं साध्यव्यभिचारमानादुपाधिव्यभिचारेणापुनर्व्यभिचारानुमानमफलं स्यादिति वाच्यं। हेतुविशेष्यकसाध्यव्यभिचारप्रकारक
ज्ञानार्थं न हि अनुमानस्यावश्यकत्वात्. तादृशज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वात्. उपजीव्योपाधित्वं ज्ञाता तास्तूर्द्वं साधनाधिकरणस्य न साध्यानधिक
रणत्वज्ञानं तत्र निष्क्रियतोपाधितां भावस्योपजीव्यत्वात्. साध्यव्यापकत्वमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं बोध्यम्। अ
न्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र द्रव्यत्वादावव्याप्त्यापत्तेः। तत्र द्रव्यगुणान्यतरत्वादिरूपतादृशधर्मावच्छि
न्नविशिष्टसत्ताव्यापकत्वसत्त्वेपि तादृशशुद्धसत्ताव्यापकत्वविरहात्। न च तन्निरूपकसाध्यानधिकरणनिरूपकसाधनाधिकरणवृ
त्तिधर्मावच्छिन्नतिरूपकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वे सति त्वेवास्तु। किं व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तानुधावनेन तादृशसाध्यसमाना
धिकरणवृत्तित्वं च तादृशसाध्याधिकरणनिरूपिताधेयतावच्छेदकत्वं तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वेनाति
व्याप्तिरिति वाच्यं। व्यापकताप्रवेशे उपाधिशरीरे मानस्योपाधिव्यभिचारित्वनिष्ठसाध्यव्यभिचारित्वव्याप्तिग्रहोपयोगित्वास
म्भवात्। पक्षधर्मत्वनिवेशे च वैयर्थ्याभावात्। धूमवान् वह्नेरित्यादौ साधनव्यापकस्य प्रमेयत्वादेर्वारणाय साधनाव्यापकताव
च्छेदकत्वप्रवेशः। साधनपदं च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नपरं। तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र द्रव्यकर्मान्यतर
त्वादिरूपतादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापके गुणान्यत्वे नातिव्याप्तिः। न चैवमपि द्रव्यं गुरुरूपादिमत्त्वादित्यादौ जलतेजोन्यतरत्वादिरूपता
दृशधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकतया पृथिवीवृत्तिरूपाव्यापकतया च पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः। पृथिवीत्वाभावस्य
भिचारित्वानिरूपकत्वात्। पृथिवीमात्रवृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वाभावात्। तत्र तादृगनुपाधित्वस्य सर्वसम्मतत्वादिति वाच्यं। पू राम
र्वदलप्रविष्टपद्यासाधनव्याप्तिः साधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्र स्व

भावद्वत्तित्वरूपस्य व्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारानुमानसमर्थो विपर्ययो गगनाभावादिर्न संग्राह्यः। तेनोपाध्यायमतेऽत्र मते च
मतेऽत्र व्याप्तिरिति समासः॥ प्रसंगादिह दृष्टान्ते उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमितिप्रकारं व्युत्पादयति। तथा हीत्यादि
ना। समव्याप्तस्य साध्यव्यापकस्य · विषमव्याप्तस्य · साध्याव्यापकस्य यथा अग्नेः अन्ये साध्यव्यापकस्यैतस्यैव पर्याप्तेः सा
ध्यव्यभिचारः साध्यव्यभिचारस्य ग्रहः स्फुट एव स्फुटत्वं संभवत्वे व्यभिचारित्वेन व्यभिचारित्वेनापि साधनस्य साध्यव्य
भिचारित्वमेव साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वग्रहः संभवत्येव · ननु विशिष्टसाध्याव्यापकव्यभिचारित्वेन तद्विशिष्टसाध्यव्यभि
चारित्वग्रह एव संभवति न तु शुद्धसाध्यव्यभिचारस्य ग्रहः स्यात् अत आह · विशेषणेति विशेष्येति॥ विशेष्यव्यभिचारि तद्रूपतानि
यमादि सर्वं॥ ननु विशिष्टाभावविशेष्याभावयोर्भेदेन व्यभिचारभेदात्कथं विशिष्टव्यभिचारो विशेष्यव्यभिचारात्मेति चेन्न।
विशिष्टाभावो विशेष्यविशिष्टविशेषणाभावो यस्मान्नातिरिच्यत इत्यभिप्रायात् विशिष्टाभावस्यापि रि कस्ये स्वविशिष्टाभा
वाधिकरणेऽस्य विशिष्टाभावाधिकरणेऽति यमे न विशेष्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य विशिष्टाभावाधिकरणवृत्तित्वरूपत्वाद्
अत एवेति। यतो विशेषणव्यभिचारितिसाधने विशिष्टसाध्यव्यभिचारो विशेष्यभिन्नमपि शुद्धसाध्यव्यभिचारस्वरूपेण
त एवेत्यर्थः॥ नार्थान्तरमिति। वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारित्वेन विशिष्टसाध्यव्यभिचा
रसाधने नार्थान्तरमित्यर्थः। विशेषणतोऽपि। पक्षधर्मत्वादिः पक्षधर्मतावलादिति। विशेषणव्यभिचारित्वरूपविशिष्टसाध्यव्यभि
चारित्वग्रहस्य बाधग्रहसहकारादित्यर्थः। विशेषणव्यभिचारित्वसाधने विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य विशेष्येऽपि भूतत्वशुद्धसा
ध्यव्यभिचारस्वरूपत्वे न विशेष्येऽपि भूतत्वशुद्धसाध्यव्यभिचारस्य विषयापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिति भावः। न च तस्य व्यापक

मू.टी.
8

तावच्छेदकावच्छिन्नत्वेप्यनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमाद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारत्वप्रकारिकैवधीः स्यात्तत्पाद
र्वीतरमेव भ्रुदुष्टसाध्यव्यभिचारत्वप्रकारकंदुष्टेवकारत्तिमत्तव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेनोद्देश्यत्वादितिवाच्यं दृतरकोटि
वाधग्रहसहकारेणव्याप्यकतानवच्छेदकरूपेणापि व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नानुमितिस्वीकारात्तत्र्यत्पाविशेष्यव्यभिचा
रित्वाविषयकत्वे. अपर्यवसानात्. अपर्यवसानप्रसंगात्। अप्रमाणत्वप्रसंगादित्यावत्. विशेषणव्यभिचारित्वस्य
चवाधितत्वादित्याभावः। ननु तथाप्यनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेपक्षधर्मतावलाद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारत्व
प्रकारिकाधीर्न संभवतीत्यस्वरसादाह. यद्वेति। द्रव्यप्रत्यक्षत्वेति। द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वे इत्यर्थः। महत्त्ववत्ताच हेतुरादिनिष्ठम
हत्त्ववत्तातेन घटादिनिष्ठमहत्त्वस्य साध्यसाधनविकलत्वेपि नक्षतिः। इदं चानुमाने प्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वादेरुपाध्यभिप्राये
ण न तु दृष्टान्तरूपवत्त्वोपाध्यभिप्रायेण तस्यात्मनि व्यभिचारेण द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वात् तदव्यभिचारित्वस्य
सुखादौ प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वव्यभिचाराद्वेतिद्रष्टव्यं। न च द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकेत्यत्र द्रव्यपदवैयर्थ्यमितिवाच्यं प्रत्यक्षपरि
माणवत्त्वादिव्यभिचारित्वस्यैव हेतुत्वात्. द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति। श्यामभिन्नात्मनपक्षत्वेति। भिन्नात्मन
पत्वावच्छिन्नपक्षतात्वे इत्यर्थः। अत्रापि शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्येव हेतुः। व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति ध्येयं॥ अत्र
घटत्वव्यापके इत्यत्र द्रव्यपदवैयर्थ्यमितिवाच्यं। प्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वादिव्यभिचारित्वस्यैव हेतुत्वात् द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वोपन्यास
स्तु तर्कप्रदर्शनायेति। श्यामभिन्नात्मनपक्षत्वेति। भिन्नात्मनपक्षत्वावच्छिन्नपक्षतात्वे इत्यर्थः। अत्रापि शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्येव हेतुः। तत्र
व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति। श्यामभिन्नात्मनपक्षत्वेति। भिन्नात्मनपक्षतावच्छिन्नध्येयं। अत्र घटत्ववादिति। तन्त्वघटत्वे घटभेदः

सचनान्वयेन दृष्टान्तः तथैव च विशेषणाभावे न साधनविकलत्वात् नापि व्यतिरेकेण साध्यस्य नञ्समत्वादि इति चेत् अत्रास्मत्पितृचर-
णाः । यथा हि धूमविशिष्टप्रमेयत्वं व्यभिचारि तथा मित्रातनयत्वादिविशिष्टस्य दृष्टत्वमपि मित्रातनयत्वाव्यभिचारि व-
ति भावः । ननु मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वं मित्रातनयत्वाभाववद्वृत्तित्वात् मित्रातनयत्वविशिष्टे घटत्वेऽपि नास्ति विशि-
ष्टस्यानतिरिक्ततया गुणघटत्वविशिष्टसत्तायां गुणादिवृत्तित्ववत् मित्रातनयत्वविशिष्टघटत्वस्यापि मित्रातनयाभिन्ने-
त्यादावभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारित्वमपि न धर्मविशिष्टप्रमेयत्वे तथा च साधनविकलो दृष्टान्तः तस्मात् व्यापकत्वे-
रूपव्यभिचारं निर्वक्ति अव्यभिचारस्येति । तस्य मानाधिकरण्येति । तत्र मित्रातनयत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
पक्षे इति वदन्तो हि । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे मित्रातनयत्वकत्वमित्यर्थः । यथा श्यामे मित्रातनयत्वव्याप-
कत्वस्येव फलतो मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वस्य तथा शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वरूपविशेषणदलस्य वैयर्थ्यापत्तिः । न च वा-
भिन्नधर्मिकत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथा विशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वस्य शाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्ववर्तमानत्वरूपतया
शाकपाकजत्वाभाववद्देशवैयर्थ्यापत्तेरुक्तरीत्या तन्मित्रातनयत्वव्यापकत्वे सतिवर्तमानत्वादि स्यैव सम्यक्त्वात् । अत्र भेदे
वीति । विशिष्टस्य केवलादनतिरिक्तत्वेऽपीत्यर्थः । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि तन्निरूपिताधारतायां मित्रातनयभिन्नेऽभावादि-
ति भावः । एवं च पूर्वं मित्रातनयत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यताश्रये व्यभिचारः । तस्यापि मित्रातनयत्वादिविशिष्टे [illegible] मित्रा-
तनयत्वाव्यभिचारित्वरूपतया शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वरूपविशेषणदलस्य वैयर्थ्यापत्तिः । न च भिन्नधर्मिकत्वान्न
वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथा विशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वस्य शाकपाकजत्वाभाववति वर्तमान [illegible] शाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वरूप

मू.टी. शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् तथापि शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वमपि स्वसमानाधिकरणयत्तदभावप्रतियोगिशाकपाकज
त्वकत्वं तथा च स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि मित्रातनयत्वकत्वे सति स्वसमानाधिकरणयत्तदभावप्रतियोगिशा
कपाकजत्वकत्वादिति फलितं। स्वपदं मैत्रधर्मावच्छिन्नबोधकम् तेन कोपि दोषः इत्याहुः। न व्यासक्त। अघटत्वं व्यतिरेकेणैव
दृष्टान्तः मित्रातनयत्वस्य मित्राजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वाद्यावच्छेद्यविशेषरूपस्यासमवे तत्संबंधेनैवस्थापनानुमाने हेतुतया
तत्संबंधेनाप्यव्यभिचारस्यैवात्र साध्यत्वेन साध्याभावस्याप्रसिद्धत्वात्। यदि च मित्रातनयत्वं प्रकृते मित्राजन्यत्वा
वच्छेदकधर्मवत्त्वमात्रं। नाधिकं। व्यर्थत्वात्। न चापि तादृशधर्मस्य जातिविशेषरूपतया समवायसंबंधेन यत्र मत्वव्यभिचारस्यैवा
त्रसाध्यत्वेन साध्याभावस्य सुतरां तत्र सत्त्वादिति भावः। ननु मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वं तु मित्रातनयत्वेऽव्यभिचारस्य भेद
गर्भत्वात् तत्र तो हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यत आह - अव्यभिचारश्चेति। तत्समानाधिकरणेति पूर्ववदन्वयी हि। तथा च मित्रातनय
त्वाभाववदवृत्तित्वं फलितं। यथाश्रुते हेतावुक्तरीत्या विशेष्यदलघटक शाकपाकजन्यत्वाभाववदवृत्तित्वपर्याप्तिः। तच्चाभे
देऽपि भेदगर्भत्वाभावादित्याहुः। मित्राऽत्र अघटइति गौरमित्रातनयपरं तेन भेदः। तथा च गौरमित्रातनयवृत्तिधर्मोऽन्वये
नैव दृष्टान्त इत्याहुः। न च तेऽव्यभिचारश्चेत्यादिग्रंथस्य त्वयमनवद्योजनीयः। महावाप्यत्र। न च घटत्वं घटभेदः। स च न त्वन्वयेन
दृष्टान्तः साधनविकलत्वात् अधिकरणभेदनघटभेदस्य भेदाभावात्। नापि व्यतिरेकेणापि मित्रातनयत्वेन मित्राजन्यतावच्छेदक
धर्ममात्रं तस्य तनयत्वास्वरूपत्वात्। अत एव न मित्राजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वाद्यावच्छेद्यविशेषः। प्राचां मते तु स्वनिष्ठासंबंधस्य राम
शब्दप्रतावच्छेदकता नवच्छेदकतया तस्यापि तनयत्वास्वरूपत्वात्। अपि तु मित्राजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वाद्यवच्छेद्यविशेषस्य भावेन

त्वं । छिन्नलिंगं रवेड शरीरं तु नपुंसकवत्सपुत्रः तथा चास्वरूपसंबंधेनैव तत्र स्थापना नुमाने हेतुतथात्वरूपसंबंधेन रूपाभत्वव्यभि-
चारित्वस्यैवात्र साध्यत्वेनो घटत्वे साध्याभावविरहादित्याशंकायामेवाह । अव्यभिचारश्चेति । तत्समानाधिकरणेति । मित्रातन-
यत्वाधिकरणे मृतपाकेति विद्यत्ति । निष्ठत्यर्थः । तेन मित्रातनयत्वसमानाधिकरणत्वे फलितं यथा श्यामत्वे हेतौ कुमारी साध्य-
विशेषणे त्वापत्तेः तच्चेति । अभेदेपीति । घटभेदस्याधिकरणे भेदे तभेदाभावेत्यु । तन्नातीति शेषः । न चैवं श्यामत्वाद्वेव व्यभि-
चारः तस्यापि मित्रातनयत्वसमानाधिकरणत्वात् शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वाच्चेति वाच्यं । यस्मिन्नधिकरणे मित्रातनयत्वस-
मानाधिकरणं तत्र शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वस्य विवक्षितत्वात् मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति गुरुचरणा-
दृश्यादुः । नन्वेवं साध्यव्यभिचारी उपाधिः साध्यव्यभिचारोन्नायकः स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारोन्नायक इति चेत् तथात्व-
रूपसंबंधेन तद्व्यभिचारस्यैव तत्स्यापि व्यभिचारितासंबंधेन साधनवृत्तित्वात् साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाच्च । तथा च वह्निधूमव्यभि-
चारी आर्द्रेंधनवत्त्वादिस्तेव व्यभिचारानुमानप्रयोगः । न च व्यभिचारित्वादिरेवं धर्मः वृत्तिनियामक तथा तद्व्याप्यतावच्छेदक-
त्वं सम्भवतीति वाच्यं । वृत्तिनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमाद्व्यापकतावच्छेदकत्वं भवेत् विव्या-
प्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् । इह हेतावुपाधिरिति प्रतीतिः साध्यव्यभिचारितासंबंधस्यापि वृत्तिनियामकत्वाच्चेति भावः । के-
रलान्वयीति वीरशैवमते नसंबंधो गवत्वादिसाहो साधनव्यापकस्यानुपस्थापी तत्स्यार्थ व्याप्याद्युपाधेर्विशेषदर्शिना साधने साध्यव्यभि-
चारानुमापकत्वासंभवादव्यभिचारित्वमनुपाधिविशेषणं । साधने व्यभिचारिपक्षे तिरहस्यस्य साधनाव्यापकत्वे तद्रूपेः । तदेव-
। विशिष्टसाध्यव्यापको पाधेरतत्वं चेत्यर्थः । सामान्यागुरुकरीत्या विशेषणाव्यभिचारित्वादिविशेषणस्य हृकारेणासाहास्यं पर

मू.टी.

10

ंपरासाधारणाव्यभिचारानुमापकत्वस्यैवहेत्वाभासतंत्रत्वादिति भावः। केचित्तु। प्रकारांतरेण लक्ष्यतावच्छेदकं निर्वक्ति। यद्धेतुकः
साधनव्यभिचारी साध्यं नातिवर्त्तते पक्ष्यभिचारः साध्यव्यभिचारो नामकः साध्यव्यभिचारानुमितिस्वरूपयोग्यः साध्यव्यभिचा
रसमानाधिकरणइति पावकस्तउपाधिरित्यर्थः। द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादि सद्धेतौ साध्यव्यापकस्य गुणवत्त्वादेः साध्यव्याप्यघट
त्वादेश्चोपाधितावारणाय निष्ठांतं व्यभिचारविशेषणं। तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य
धर्मावच्छिन्नव्यभिचारित्वनिरूपिताधिकरणत्वे साध्यव्यभिचारसमानाधिकरणं तद्धर्मवत्त्वमुपाधित्वमिति फलितं। तेन द्र
व्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्याविशिष्टानतिरिक्तत्वेपि गुणवत्त्वादौ नातिव्याप्तिः। न वा आश्रयभेदेप्येकसंबंधावच्छिन्नव्यभिचा
रित्वस्यैकत्वेन द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिस्तादृशस्य पृथिवीत्वाधिकरणनिष्ठघटत्वव्यभिचारित्वस्य
समानाधिकरणत्वेपि तद्विशिष्टपृथिवीत्वाधिकरणत्वविशिष्टघटत्वव्यभिचारित्वनिरूपिताधिकरणत्वस्य पृथिवीत्वाधिकर
णत्व एव सत्त्वात्। तत्र साध्यव्यभिचारविरहात्। न चार्द्रेंधनस्य व्याप्यत्वमेव तत्स्वरूपयोग्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यं। विशिष्टसा
ध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यत्वापत्तेः। नत्वव्यभिचारस्य साधनाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वे साध्यव्यभिचाराव्याप्यतापत्तेः आश्रयभेदेन व्यभि
चारभेदाभावात्। एवं वह्निरूपसाध्यसामानाधिकरण्ये नापि तद्धर्मविशेषणं। तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यविरुद्धेजन
त्वादौ नातिव्याप्तिरुक्ता। केचित्तु आद्यं पूर्वस्मादेव। तद्वान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुरुरूपादिसत्त्वादौ पृथिवीत्वाभावघटत्वाभावादावति
व्याप्तिवारणं तु एकैव नानात्वे चेति। व्यभिचारानुमितित्वप्रयोजकत्वं चेत्सर्वेषां माह्वातारं पदस्यावैतिमिति शुद्धसाध्यव्यापकस्य लेसामा — एम
तत्शुद्धसाध्यव्यापकस्य लेचपूर्वंपक्षगंधोक्तक्रमेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकविशिष्टसाध्यव्यभिचारानुमितिद्वारत्वमर्थः।

नार्थान्तरमिति। ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ विशिष्टसाध्यव्यापकोपाध्युद्भावने नार्थान्तरमिति तात्पर्यः। एतच्च प्रसंगात्स्व
रूपकथनेन तु लक्षणतावच्छेदकघटकतयैव तदभिधानेन अस्वरूपयोग्यतापादकत्वघटकत्वादि अभ्युपगमवादेनाह। किंचेति।
पुरुषेतरत्वादिति। उद्भावकस्य पुरुषस्य नियन्तृत्वान्न मानाभावादित्यर्थः। मात्रपदाद् दूषितलिंगकव्यभिचारानुमितिप्रतिबं
धकत्वव्यवच्छेदः। आभासोत्तरस्य। व्यभिचारानुमितिप्रकारं ... तत्र व्यभिचारानुमितिपूर्वं दृष्टान्तो। उपाधेरेवेति। तत्र ध्वं
सो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ भावत्वादिकमुपाधिं दूषयेदेवेति योजना। तेन विपरीतपरम्परया व्यभिचारानुमितिनिर्वाहे तत्परोक्ष
ध्यसिद्धिप्रतिबंधस्य। दूषणस्य निर्वाहादिति भावः। न चैवमिति। एवं अवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यापि दूषकतामुपयोजकत्वे अप्राव
ल्पत्वमिति। तत्र पक्षधर्मगुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतानुत्तानसंभवादितिभावः। पृथिवीत्वमिति। पक्षधर्मरसवत्त्वावच्छि
न्नसाध्यव्यापकताहानेनसंभवादितिभावः। उपाधिःस्यादित्यतःस्यात्। तत्र शब्दजन्योऽविशिष्टव्यापकत्वादिति। पक्षधर्म
गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्यादित्यर्थः। केवलान्वयित्वात्साधकमानाभावतादेतु तस्य तथा वृद्धिरपि देवो भवते
वेतिभावः। स्वव्याघातकत्वेनेति। पाधिमात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वेनेत्यर्थः। पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसंभ
वेनानुमानमात्रोच्छेदः व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वासंभवादितिभावः। आत्मेतियापत्तिः। उक्तरूपस्यासत्त्वेऽपि
द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन ध्वावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वात् तत्र तासमवायित्वादितिभावः। साध्यव्यापकत्वनिश्चयादि
ति। पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वात् स्वधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वनिश्चयादित्यर्थः। पक्षाननुगतनिश्चयोऽभवति तदा बाधोन्नीत
हेतौ तदतिरिक्तनिश्चयः पक्षवृत्तिनिश्चयोऽपि भवत्येवेति भावः। सत्प्रतिपक्षकत्वात्। व्यभिचारस्याप्यापकत्वात्। अननुकूलतर्केत्येवेति।

मु. टी.

उपाध्यभाववति पक्षे साध्याभाववनिश्चयस्यैव व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकत्वेनानुकूलतर्कत्वादिति भावः। नोपाधित्वं। नोपाधि
त्वनिश्चयः। पक्षमात्रेति। यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्तनाय पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणोपात्तेन वा तद्वत्वे उपाधि
त्वानिश्चये प्रयोजकं तथापि त्वनुत्पायैक्यचारि प्रमेयोदरत्वप्रमया मूपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणतां पक्षेतरेतनुत्प
त्वादित्यर्थः। तथा च तत्र यथा अनुकूलतर्काभावेन तादृशोपाधेर्व्यभिचारः उन्निश्चयस्तथात्रापीति भावः। अतएवेति। व्यापकताग्रा
हकानुकूलतर्कसत्वादेवेत्यर्थः। उपाधिः। उपाधित्वेन निश्चितः। व्याप्यत्वे पक्षे मनुकूलं तर्कमाह। नतु लक्षणेति। त्याद्ये व्यनप्रभव
व धूमकर्त्तृत्वधूमोत्पत्त्यादित्यर्थः। द्वितीये तर्कमाह। अतत्पत्वेति। द्रव्यवहिरिंद्रियप्रत्यक्षे प्रति उद्भूतरूपस्यानव्यापत्तिस्वा
त्वपत्यतिरेकादित्यर्थः। तृतीये तर्कमाह। वेधकादिति। वेधकेनन्वीपव्याप्तत्वप्रतिशाकपाकजत्वकल्पनादिति भा
वः। कारणतावच्छेदेनेति। आद्ये धनप्रभवत्वस्याहेतोधूमादिकं प्रतिकारणतानिश्चयेनेत्यर्थः। चतुर्थे तर्कमाह। घटे ति। ध्वं
सस्यापि ध्वंसे प्रतियोगितो घटस्य पुनः पराकीर्त्तिप्रसंगेनेत्यर्थः। ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्व
तियमादिति भावः। इह मा पाह तत्। प्रतियोगितो ध्वंसोपि यथा प्रागभावस्य ध्वंसस्तथा ध्वंसोपि प्रतियोगिनो ध्वंस इत्युक्तावेव
घटोत्पत्तेन प्रसंगवारणे यो। कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणविपर्ययोरन्तरयोः यथाश्रुते कारणीभूतस्यापि शाकपाक
जत्वादेर्व्यापकत्वकल्पना दृशीकनुपपत्तेः। वह्न्याकृतीति। जलत्वादिना द्रव्यत्वाद्यनुमानत्वस्यादित्यर्थः। तदुपजीव्येति।
तत्कार्यकारणभावमुपजीव्येत्यर्थः। द्रव्यत्वजलत्वादिस्थलेपि जलत्वे द्रव्यत्वव्यभिचारिस्वात्संयोगव्यभिचारित्वात्तसं एम
योगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वात्परंपरया संयोगत्वावच्छिन्नं द्रव्यत्वावच्छिन्नकार्यकारणभावग्रहोपजीवि

तर्क एव व्याप्तिग्राहक इति भावः। नन्वेवं पक्षे हेतुसाध्ययोः साध्योपाध्योश्च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनेति श्चयमात्रं व्याप्तिग्राह
कं वक्तव्ये नानुकूलतर्कः। तत्रोपाधौ साध्यव्यापकत्वानिश्चयादुपाधित्वग्रहान्न दोषो न स्यादित्यत आह। यत्र चेति। तत्र संदि
ग्धोपाधित्वमिति। तत्रोपाधित्वसंदेहे दोष इत्यर्थः। तद्धेतुत्वमिति। तद्धेतुत्वे हेतौ साध्यव्याप्यत्वे उपाधित्वे उपाधौ साध्य
व्यापकत्वमित्यर्थः। पक्षहेतौ तर्कावतारस्तद्धेतौ साध्यव्याप्यत्वनिश्चयः। पक्षसाध्ये तर्कावतारस्तदोपाधौ साध्यव्यापकत्व
निश्चय इति भावः। नन्वेवं पक्षेतरस्योपाधित्वनिश्चयाभावे उपाधित्वसंदेहे दोषो स्वित्यत आह। पक्षेतरस्येति। स्वव्याघा
तकत्वेन उपाधिमात्रस्य दूषकताव्याघातप्रसंगेनानेन संदिग्धोपाधिरपि। पक्षेतरस्योपाधित्वसंदेहे पि न दोषः। दूषकतापात
तः। उपाध्यंतरस्योपाधित्वसंदेहे हेत्वपक्षेतरस्योपाधित्वसंदेहे नापि व्यभिचारसंशयजनकताबाधकाभावात्। नहि प्रयोजन
तानिमित्तप्रसंगीकार्यं जनयति। न वा प्रयोजनतानिः पक्षेतरपक्षपर्यवसितानुकूलतर्कैस्तस्य हेतोरसाध्यव्यापकत्वनिश्चित
तदनुकूलतर्कोपष्टंभे तरव्यभिचारित्वे साध्यव्यभिचारित्वव्याप्यत्वनिश्चयो जातस्तदेव व्यभिचारानुमाने पक्षेतरातरस्योपा
धित्वसंशयात्संभवेन व्यभिचारानुमानसंभवात्। नन्वेवं पक्षेतरस्योपाधित्वसंदेहे हेतुव्यभिचारसंशयापत्तौ व्यभिचारसंश
य एव न प्रतिबंधकोऽस्तीति वाच्यम्। नहि व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबंधकता पक्षेतरत्वादिनोपाधितत्त्वानाजन्यत्वपक्षेपि व्यभि
चारसंशयात्मत्वं वा प्रतिबंधकतावच्छेदके अनुप्रविशतो गौरवान्मीनाभावाच्च। वस्तुतस्तु। विशेषादर्शनदशायां मुपाध्यंतर
स्योपाधित्वसंदेहे हेत्वपक्षे पक्षेतरस्योपाधित्वसंदेहे समानोपि न भव सेवा परं तु कपक संग्रहापानुरोधात्पापां सं

सू०टी० 12

त्विन्धोपाधित्वेनपक्षेतरेणोद्भाव्यते इत्येवं तत्त्वात् साध्यव्यापकतापक्षमात्रं व्यसाध्यव्यापकताकोटिमात्रं व्यसाध्यव्यापकताको
कसंदेहविधया दूषकतायाः तथोपकत्वात् संभवेदिति। यदि मदुक्तगतिं नुसरणीयेति भावः। पक्षोपाधिः पक्षोपाधित्वहानेर्दोषः
साध्यव्याप्येति। साध्यव्याप्यव्यापकत्वहानेनैव यः अनुकूलतर्कोत्तरे हेतौ साध्यव्याप्यत्वनिश्चयादिति भावः। नोपाधिः नो
पाधित्वहाने। नोपाधिदूषणं। नोपाधित्वहाने दूषकं। शंकते व्योऽस्यभावेति। उभयमिति। उपाधिरनुकूलतर्काभावच्छेत्तव पक्षः तद
भावोन्नयने तावव्यस्य भावोन्नयने नाश्रासंगताभावः इति साध्यव्यापकत्वहानापत्तिरिति सर्वः। हेतौ साध्यव्याप्तिग्राहकानु
कूलतर्कसत्त्वे तत्र साध्यव्याप्यत्वनिश्चयात् तद्व्यापकत्वहाने न साध्यव्यापकत्वहानेनप्यादिति भावः। सोपाधाविति। साध्य
तदभावसहचरितसोपाधाविसर्वः। एकत्रेति। अवच्छेदकभेदेनविनेतिशेषः। उपाधिरवश्यंवाच्य इतिपक्ष सामानाधिकरण्य
संसर्गेणोपाधिरवश्यंवाच्य इत्यर्थः। एकव्यक्तिकत्वमिति। वारि हेतुसमानाधिकरण्यसंबंधेनोपाधेरवच्छेदकत्वविना मा
सावच्छेदकतापादुर्वचत्वात् तथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ च नैकव्यक्तिः साध्यतदभावसमानाधिकरणः। तत्र द्रव्यसत्त्वादिसत्वाद्यव
च्छिन्नगुणविशिष्टसत्तात्वद्रव्यवृत्तित्वादिकमेवावच्छेदकं भवितुमर्हतीति वाच्यं। सामानाधिकरण्यसंसर्गेण गुणघटत्वद्रव्य
त्वाद्यपेक्षयास्य गुरुत्वात्। न च घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यसंबंधेनावच्छेदकं भवितुमर्हतीति वाच्यं। सामानाधिकरण्य
संबंधेनावच्छिन्नस्य साधनस्य साध्यसमानदेशित्वादिति भावः। आवश्यकत्वादिति। अन्यथा साध्यव्यापकताहानापत्तेरिति भावः।
विनिगमकाभावादिति। एतदुपपादनाय साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेनोपाधित्वलक्षणसाध्यव्यापकत्वेऽपि तस्योपाधित्वे नेकदेशदोषः
स्यात् उपजीव्यत्वेनानुकूलतर्काभावस्यैव दोषत्वसंभवात् तया पालकतया। उपाधित्वहानानुकूलतर्काभावपोषकतयोपजीव्योपजीवक तम

भावो न कार्यकारणभावः । असमवायिकारणवाऽप्यप्रयोजकभावः । तस्य प्रतिबंधकतापादकभावादिति गमकत्वात् । तत्त्वे तोरेवेतिव्याप
स्यकारणतामेवाविनिगमकत्वात् । अन्यतरएव परं परयायप्यापकर्षस्त्विदं पयोगित्वमवितर्कपा । न चोपजीव्योपजीवकभा
वविरहे हेतौ अनुकूलतर्कस्यावश्यं व्याप्तिग्राहकत्वात् तदभावादेव व्याप्तिग्रहे उपपत्तौ किमुपाधित्वज्ञानस्य हेत्वाभासत्वेनेति वा
च्यं । अनुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहं प्रत्येव हेतुत्वे तदभावादनुकूलतर्कस्फूर्तिर्नास्ति प्रकारान्तरेण च व्यभिचारग्रहे विना तिस्य
मचोपाधिज्ञानेनैव तेन तद्व्याप्तिग्रहप्रतिबंधेन तद्दोषताया आवश्यकत्वादित्यपूर्तं तापद्यो दूष्यत्वेति वैशिष्ट्यं लक्ष्मी
यार्थः साधनत्वेन समानाधिकरणवृत्तिपूर्वस्वीयं । तथा च पक्षधर्मवृत्तिविशिष्टस्य पदधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबि
शिष्टस्य पक्षस्य साधनस्याधिकरणे साध्यं निवर्तते साध्याभावो वर्तते तद्धर्मावच्छिन्नत्वं तत्र हेतावुपाधित्वमिति तत्वर्थः । उद्भू
रूपत्वाद्यभावविशिष्टस्य पक्षस्य साधनस्याधिकरणे वायौ घाटे प्रत्यक्षाद्यभावस्य सत्त्वान्नाविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं व्याप्तिः । एवं
च यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणीभूतं साधनं तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणे साध्याभावाधिकरणं तद्धर्मा
वच्छिन्नत्वमुपाधित्वमिति फलितं । तेन द्रव्यत्वविशिष्टसत्त्वादिसाध्ये विशिष्टस्यानातिरिक्तत्वे विगुणत्वत्वा हेतो नातिव्याप्तिः । तत्
पक्षानुद्भूतरूपत्वादि स्याद्धेतु प्रत्यक्षत्वघटत्वाद्यभाववत्त्वन्नलक्ष्यः । तथा महाकालान्यो घटादिस्याद्धेतुः कालभेदादिरपि नलक्ष्यः ।
यद्भूमान्यूमादि स्याद्धेतुमहानसत्वाद्यभावाधिकरणस्य जलह्रदादेः साध्याभावाधिकरणत्वेऽपि तदधिकरणीभूतस्य साधना
धिकरणस्य साध्याभावानधिकरणत्वान्महानसत्वादावतिव्याप्तिः । न चैवं द्रव्यत्वाभाववान्गुणकर्मान्यत्वादित्यादौ साधनं वा
पक्षसंयोगाभावादावतिव्याप्तिः । एवं योगाभावाभावाधिकरणे साधनवति द्रव्ये द्रव्यत्वाभावाभाववस्य सत्त्वादिति वाच्यं ।

मू॰टी॰ अधिकरणे पदेन निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाश्रयस्य विवक्षितत्वात् अत्रापि साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन तद्धर्मविशेष-
णीयः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावाधिकरणे आलोकादौ धूमाद्यभावसत्वेपि द्रव्यत्वादौ नातिव्याप्तिरिति संक्षे-
पः । अन्ये तु अपि चारेण्वाद्येकत्वे न दूषकत्वं परोक्तलक्षणतावच्छेदकमुक्तौ तत्रापि परोक्तव्यापकत्वेन दूषकत्वेन वेलक्ष-
13 णतावच्छेदकमाहुः सच्चेतिास वेसर्प्यः । धमेतत्वनंतरमुपाधिरित्यनुषज्यते । पक्षस्याभावादिति पक्षेपदभावात् पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदेन वर्तमानत्वस्याभावात् साध्यसाधनसंबंधाभावादिति योजना । प्रयोजकत्वं पंचम्यर्थः । तच्च व्याप्यत्वमेव । पक्षाव-
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानपदमावश्यकं: साधनविशिष्टसाध्याभावदृत्यर्थः । साधनपदं पक्षवृत्तिधर्मिपरं । तेना-
पं गोत्वश्वत्वादिनाऽदि विहसपक्षीयसाध्याभाववत्वाद्युपाधौ वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापको-
द्भूतरूपवत्वादौ चनाव्याप्तिः । एतदभावस्यापि द्रव्यत्ववह्नि द्रव्यत्वादिरूपपक्षे किंचित्पक्षवृत्तित्वमविशिष्टसाध्याभावव्या-
प्यत्वात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनावर्तमानत्वाच्च । एवमग्रेपि सर्वत्र साधनपदं पक्षवृत्तित्वपरं एवं च पक्षधर्मावच्छिन्नाभावः
पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानश्च तद्धर्मावच्छिन्नत्वमुपाधित्वमितिफलितं । वायुः
प्रत्यक्षः प्रमेयत्वाद् गोत्वादि भिन्नानन्तयः स्यात्मो भिन्नानानवत्वादित्यादौ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापको द्भूतरूपशाकपाकजत्वादावव्याप्तिर्वा-
रणाय वच्छिन्नान्तं साध्यविशेषणं । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमवान्वह्नेरित्यादौ महानसत्वादावतिव्याप्तिरित्यतः किंचिद्
मेति विहाय पक्षवृत्तिधर्मेत्यभिहितं । नच तथाप्ययमयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ महानसत्वादावतिव्याप्तिः तदभावस्यापि म- राम
हानसायोगोलकान्यतरत्वादिरूपपक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यत्वादितिवाच्यं तत्र तत्स्थलस्यात्राः महानसा

योगोलकान्यतरत्वरूपपक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेऽपि पक्षावृत्तितयावच्छिन्नमाणुलक्षणोकान्तत्वात्सर्वैःसाध्यसमा
नाधिकरणः स्वरूपासिद्धः प्रदेशे सर्वाश्रयेषां सत्त्वसाध्यव्यतिरेके केनेति सिद्ध्योना ज्ञा । पक्षे सर्वाश्रये पक्षसत्त्वे सत्यश्रये सर्वे स्थित्व
त्तु तावच्छेदकाश्रयवृत्तित्यावकः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानत्वोपाधिना सर्वे तो वह्निमान्धूमा दूषं वह्निमान्धूमादि
त्यादे वह्निसामग्र्यादेर्व्युदासः दृष्टे वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्या दिष्टू संज्ञा घट एव । स्वत्वापि पक्षेतरत्वेन दूषक
ता मते साधनव्यापकत्वापि पक्षावृत्तेरुपाधित्वात् अव्याधिनसाध्यवत्त्वस्वली पोपाधितेसंग्राह्य इति पर्यवसितो धूमवान्वह्ने
रित्यादावार्द्रेन्धनादेर्नाव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं पक्षतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्विशिष्टसाध्याभाववत्त्वे पक्षवृत्तित्व
धर्मावच्छिन्नत्वमुपाधित्वाभिमतेवक्तव्यं तावच्छेदकमस्तु लाघवादिति वाच्यं । तत्रापि पक्षतावच्छेदकांतरत्वात् । पक्षताव
च्छेदकांतरसंभवस्थले पक्षतावच्छेदकाहेतुत्वात् पक्षतावच्छेदकगौरवस्याप्य किंचित्करत्वात् एतदेवाह पक्षतावच्छेदकेह
यमयोगोलके धूमवान्वह्नेरित्यत्र प्रसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धने ऽयोगोलके संगमयति । इत्येति । व्यावर्त्तनीति हीति । व्यावर्त्तते
ह्रिधूमवत्वेतद्घावृत्यस्याऽयोगोलक इति योजना । तद्घावृत्येस्यन्तापि वैशिष्ट्यमितीपार्थः । तथा वह्निपक्षतत्वावृत्तिविशिष्टेऽयो
योगोलके साधनाधिकरणे धूमवत्वघावर्त्तते धूमस्याभावो वर्त्तते इत्यर्थः । एतेन प्रपक्षस्य पक्षतावच्छेदकमुपपादितं । ननु तत्पापि
आव्यवस्थामे द्वितीयपक्षतावच्छेदकत्वेनार्द्रेन्धने ऽव्याप्ये वनर्द्रभावाधिकरणे पक्षीभूते ऽयोगोलकेऽप्युद्भूतसाध्याभाववत्त्वावि
पक्षवृत्तिधर्मस्यापि शेषणस्यसत्वे न तद्विशिष्टसाध्याभाववत्त्वादिसिद्धमात्राह — अतएवेति । साध्याभाववत्त्वादेहेते स्पर्शनतद्वेति । सा
ध्यसाधनसंबंधाभावस्त्वपदकृतीतियोजना । साध्यसाधनसंबंधाभावः । साधनविशिष्टसाध्याभावः । तद्धीनसाधायोगोलकान्यतर

मू.टी.

15

त्वादिरूपपक्षतावृत्तिधर्मविशिष्टसाध्याभाव इति यावत्। तत्र पक्षे अयोगोलककालरूपे पक्षे शुद्धसाध्याभावसत्त्वे विशेषणासत्त्वे विशेष्या-
भावात् साधनविशिष्टसाध्याभावः। महानसीयगोलकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य विशिष्टसाध्याभावस्यावश्यं कत्वादिति भावः। ननु नि-
त्यपि ध्वंसोऽनित्यो जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वरूपसाधनावच्छिन्नव्यापकीभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकस्याव्याप्तिः। तत्र साधनाधिकरणे
ध्वंसे जन्यत्वरूपपक्षधर्मविशिष्टानित्यत्वाभावस्य ध्वंसो न जन्यत्वे सति अनित्यः भावत्वाभावादित्यनुमानसिद्धत्वेप्यनित्यत्वसामा-
न्याभावरूपस्य शुद्धसाध्याभावस्य साधनाधिकरणे सत्त्वे मानाभावात्। एवं वायुर्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र द्रव्य-
त्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वे तस्याव्याप्तिः। तत्रापि साधनाधिकरणे वायौ द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नब-
हिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वाभावस्य वायुर्न द्रव्यत्वे सति बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः उद्भूतरूपवत्त्वाभावादित्यनुमानसिद्धत्वेपि बहिरिन्द्रियप्रत्य-
क्षत्वरूपस्य शुद्धसाध्याभावस्य साधनाधिकरणे सत्त्वे मानाभावादित्यत आह। एवमिति। ध्वंसे पक्षीभूते ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः
संबन्धः जन्यत्वरूपपक्षधर्मविशिष्टोनित्यत्वाभावो निवर्त्तमानो निवृत्तिप्रतियोगितेन नाशरहितविषयी भवतु न। पक्षधर्मतावलादि-
ति। जन्यत्वरूपस्य विशेषणस्य पक्षवृत्तितानिश्चयसहकारादित्यर्थः। अनित्यत्वाभावमनित्यत्वाभावरूपशुद्धसाध्याभावं तत्प्रति-
निवर्त्तमाने निवृत्तिप्रतियोगित्वेन ज्ञापयमाने। द्रव्यत्वे सतीति। द्रव्यत्वविशिष्टबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः। निवर्त्तयन्। निवृत्तिप्रतियो-
गित्वेनानुमापयन्। प्रत्यक्षत्वाभावमापादयेति। बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वाभावरूपं शुद्धसाध्याभावमापादयेत्यर्थः। सिध्यतीति। द्रव्यत्वविशि-
ष्टबहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षत्वनिवृत्तिः सिध्यति। न पार्थेति। साध्याभावसिध्या। शुद्धसाध्याभावसिध्या। साध्यसाधनसंबन्धोस्तीति। सा- राम
धनाधिकरणे शुद्धसाध्याभावो नास्तीत्यर्थः। प्रकृते पक्षस्यैव साधनाधिकरणत्वादिति भावः। स्वव्याघातकत्वेन। स्वं साध्याभावः। तद्दृश्या

वसाधकत्वेन साध्याभाववदवृत्तित्वेनेति पाठः। साध्याभाववदवृत्तित्वादिति। साधनाधिकरणे साध्याभावासमानाधिकरणत्वा
दित्यर्थः। पक्षत्वेतिधर्मविशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वाच्चेति बोध्यं। सांप्रदायिकास्तु। अन्ये च चलनहेतुसाध्यहेतुतावच्छेदकारोपावच्छेदकत्वे
न दूषकत्व पक्षे लक्ष्यतावच्छेदकमुक्तासत्त्वमिति पक्षे लापकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वे पर्वतेति तन्मते लक्ष्यतावच्छेदकमाहुः अ
न्वेत्विति। पक्षेति। यस्य साधनस्य पक्षावृत्तित्वेऽपि जनतासर्वस्मिन्नपि अन्यत्र हेतुविशेषः। यस्य साधनस्य स्वेतरत्वयेन केनचित्तत्वं
धेन संबन्धित्वं स्वप्रत्यर्थः। अत्र त्वयपदस्य यदि स्वेत्र तत्पावकसहायो वायुनकेनोविशेषेण च साधनसंबन्धितोपस्य व्याप्तस्य
सह सर्वस्मिन् पक्षे साध्यस्य निवर्तितो साध्याभावोवर्तते सत्तत्त्वे हेतावुपाधिरित्यर्थः। उदाहरणमाह धूमावेतसहायपिशाचस्य त्वचो घमा
वः सर्वस्मिन् पक्षे वर्तमाने येन नविशिष्टसाध्यव्यापकेः व्याप्तिः येन केनापि संबन्धेन पक्षधर्मसंबन्धित्वमेवोपाधित्वव्यवहार
प्रयोजकमिति बोधनाय पदसंबन्धिनः त्वं तावदस्य विशेषणेन तृणत्व घटकं वर्तनमात्र मिवच्छिन्नप्रतियोगिताका
भाव विशिष्टस्य साध्याभाववस्याधिकरणं तत्र सर्वत्वमुपाधित्वमित्येव लक्षणं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसत्वाघ
भावविशिष्टस्य साध्याभावस्याधिकरणं न पक्ष इति न तत्राति व्याप्तिः। अयो गोलकं धूमवद्वह्नेरित्यत्र महानसत्वादिकं च
लक्षणमेव धूमवद्वह्निमत्त्वमादिस्थादौ वह्निसामग्र्याद्यभावविशिष्टसाध्याभावस्य पक्षे वृत्तित्वेऽपि न सकलपक्षवृत्तित्वमतो
नातिव्याप्तिः। सत्प्रतिपक्षोन्नायकहेतौ न दूषकत्वपक्षे साधनव्यापकस्यापि पक्षावृत्तेरूपाधिस्सा साध्यव्यापकसाधनव्या
पकस्यापि पक्षावृत्तेरुपाधित्वात् तन्मतेन नद्धेतोः वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्याद्यव्याप्तिः। पर्वतो धूमवान् वह्नेरि

म.टी. सवाधितत्वस्यले आर्द्रेन्धनात्प्रभववह्निर्वा साध्यसमानाधिकरणत्वेन वक्तव्यमविशेषणानि यः। तेनायोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ
साध्यविरुद्धत्वे सति त्वाद्धेतुनकोपि दोषः। लक्षणावच्छेदकसमुदायालक्षणत्वात्। मा हः। समवधर्मे इति। यस्याभावादिति। पर्वे वह्न्याभावेनाल
15 क्षणावच्छेदकं लक्षणं च द्रव्यमेवायोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यत्रादौ न्नुमेयो जयतीति। यत्वेति व्याप्तत्वे हेतौ स्थिति। हि यस्मात् वह्न्याह
व्याप्यत्वप्रतीपूर्ते ऽयोगोलके धूमवत्वव्याप्तत्वे तेषु माभावावते तद्इति यो जना ए तेन लक्षणावच्छेदकं योजितो ननु तथापि विधा
पक्षगर्भं तथा लक्षणं तत्राव्याप्तमेव तद्धूमाभावाधिकरणे पृथिवी हृते ऽयोगोलकेपि वह्निविशेषणमेव विशेषणम्। स्वसमत्वेन तद्धि शिष्ट
साध्याभावी सत्वादित्यत्र तव्याप्तिः। अत एवेति। अपक्षपूर्ववत्। ननु तथापि ध्वंसो ऽनित्यो जन्यत्वादित्यत्र साध्याभाववद्वृत्तित्व सा
ध्यव्यापकभावत्वे वायुर्वह्निरिति पञ्चमत्यरः प्रतिपादयति श्रीप्रपत्वादित्यत्र हृव्य लक्षणपदं धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापके ऽङ्गतह
पदत्वे च लक्षणावच्छेदकस्याव्याप्तिः। तद्भयत्र पक्षे पुनः साध्याभावसत्वे मानाभावादित्यस्व रसादाह। एवमिति। अर्थे लक्ष
पूर्ववत्। तथाचेति। साध्याभावासित्वे तिसहार्थे नतौ यत्ना ध्यसाधनेति। साधनविशिष्टसाध्याभावयहो भवती सर्पः। अ
तो लक्षणावच्छेदकस्य न तत्राव्याप्तिरिति शेषः। साध्याभाववर्तकत्वादिति व्यक्ते साध्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः। स्व
व्याघातकत्वं पूर्वं निरूक्तमेवेत्याहुः। अन्ये तु यद्वा रसेत्त्वत्र परत्वे विन्नेव सर्वं ग्रन्थ योजयंतित व्याहि यस्य हेतो वह्न्यादेः स
हेतुना साधनस्य साध्यं निवर्तते साधनत्वमेवं धिसाध्याभावः साध्यविहीनं यश्च हेतः साधनविशिष्टसाध्याभावः साध्यविहीनं शक्य राम
तद्दृतिपावत् यस्य हेतो रित्यत्र येन केन चित्सर्वं धे न सर्वं विषित्वेव व्यर्थः। अन्वयस्य पदिस्तत्रा तथाचये नकेनचित्वं धे

नपदे तु संबंधितोपस्य धर्मस्य व्याहृत्या हेतुना साधनविशिष्टसाध्याभावः साधयितुं शक्यते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरित्यर्थः।सं
बंधित इत्यं तस्य प्रयोजनं पूर्ववत्। न तु तत्र हृत्याघकं परं तु पदद्वयं व्यावृत्तिः साधनविशिष्टसाध्याभावासिद्धिस्वरूपयोग्यतासंब
न्ध उपाधिरित्येव लक्षणं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ नतिव्याप्तिः तन्नयः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मुद्
साध्यव्यापको द्भूतरूपवत्त्वं शाकपाकजत्वादिव्यातिवारणाय साधनविशिष्टतेसाध्यविशेषणे साधनपदं च पक्षवृत्ति
धर्मपरं तेन विरुद्धस्यलीयोपाधौ वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादौ चनाव्याप्तिः। नन्वेवं पवनोपाधौ मात्मत्वा
दित्यादावपि वह्निसामग्र्यादेरुपाधितापत्तिः तदभाववस्यदूहादौ तादृशसाध्याभावसिद्धिस्वरूपयोग्यत्वादिसन्नतः स्वरूपयोग्य
त्वमेव च त्वं ताविवक्षितं। तच्चेति। पक्षाभावादिति एवं वह्निव्याप्यं। तथा च साधनविशिष्टसाध्याभावव्यापकत्वे सति पक्ष
तावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानत्वमेव तत्स्वरूपयोग्यत्वमिति भावः। साधनपदं पक्षवृत्तिधर्मपरं। एवं सर्वत्र लक्षणेतिव्याप्तिवा
रणं पूर्ववत्। अयोगोलकं धूमवद्वह्निरित्यत्राद्रेन्धनेल लक्षणे वात्यव्याप्तिः पक्षेति। ननु आर्द्रेन्धनाभाववस्य कथं साधनविशिष्टसाध्याभा
वव्यापकत्वमत आह। व्यावर्त्तत इति। पक्षात्तद्व्यावर्त्तते व्याहतिप्रसक्तिप्रतिपत्तेनानुमितिपत्तेऽयोगोलके पक्षीभूतेऽयोगोल
के। नन्वेवं तावता शुद्धसाध्याभाववत्यतदभाववव्यापकत्वेऽपि पक्षधर्मविशिष्टसाध्याभावव्यापकत्वं न स्यात् भवति तदभाववति पक्षेपु
ष्टसाध्याभावसत्त्वेपि तादृशविशिष्टसाध्याभावासत्त्वादिसत आह। अत एवेति। अत एवेत्यस्य पूर्ववदन्तनुध्वंसोत्पत्तिमज्जन्यत्वात्पु
वेद्विशिष्टपक्षोऽत्यहः प्रमेयत्वादित्यादौ भावत्वोद्भूतरूपवत्त्वाद्युपाधेरभावस्य जन्यद्रव्यत्वादिरूपपक्षधर्मविशिष्टसाध्याभा

वव्याप्यत्वज्ञानानन्तरभावेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावानुमितिर्वा शुद्धसाध्याभावानुमितिः कथं स्यात् न च तदनुमि
मू. टी. तिविरहेऽपि न तृतीयमिति वाच्यं । निरुक्तोपाधिज्ञानस्य पक्षे शुद्धसाध्याभावानुमितिद्वारैव दूषकत्वस्यानुपपत्तेः तद्विशिष्टसा
ध्याभावानुमितेः शुद्धसाध्यानुमितिप्रतिबंधकत्वादिति स्वतन्त्र्यामाह एवमिति विरुद्धस्योपाधित्वरूपत्वे इत्यर्थः न ज्ञातादि
16 विरोधः । पक्ष एवमित्यस्य यथा यो गोत्वं धूमवद्धेतोः स्य आर्द्रेन्धनाभाववत्साध्यत्वादिरूपपक्षधर्मविशिष्टसाध्याभाव
व्याप्यत्वज्ञानानन्तरं तद्भावेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावः सिध्यन्न व्यत्वादेः पक्षेऽस्ति त्वनिष्प्रयवलाच्छुद्धसा
ध्याभावः सिध्यतीत्यर्थः । अन्यथा पक्षव्याप्यतया शंकासंभवादि हि भावः । भावेत्वया चेत्तस्य जन्यत्वविशिष्टनिसत्वाभा
वाभावव्याप्यत्वज्ञानानन्तरं च स्यादिः । अग्रे विनापेक्ष स्वरूपव्यत्वविशिष्टवह्निरिंद्रियपक्षत्वहेत्वाभावव्याप्यत्वज्ञानानन्तरं
विरोधः । नन्वाचेत्सारितये पक्षसंप्रदायि कमनवद्योऽनन्नीयः । साध्याभाववत्तेपक्षत्वादिस्य स्यान्निरुक्तसाध्याभाववत्त्वेऽपि स्वरूपयो
ग्यत्वाभावादिस्यर्थः इति फलं पक्षे विनाव्यतिरेकिधर्मत्वमिति । केवलान्वयिनः अप्रमेयत्वादेः स्वरूपसंबंधेन कृत्याव्यनुपाधि
त्वात् न व्यतिरेकित्वोपादानं तत्पा च तत्संबंधेन स्वप्रतियोगिव्यनधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म
स्तद्वत्त्वे तेन रूपेण तत्संबंधेन चोपाधित्वमिति फलितं । केन प्रमेयत्वादेः समवायसंबंधेनाभावप्रतियोगित्वेऽपि न स्वरूपसं
बंधेनोपाधित्वं न वा स्वरूपसंबंधेन संयोगाभावादेरुपाधित्वे तेन संबंधेन तादृशविशिष्टि धूमाव्यापकत्वे सति वह्निकटाग्न लम
प्रसिद्धेः संबंधविशेषावलंबनाभावेऽपि च धर्मेपदमिति भावः । नतु उपाधेरिति । तन्नत्संपकर्तानद्धेतुकोपाधेः स्वित्यर्थः । व्यतिरेकिधर्मेत्वा

लक्षणेऽपि त्वनुपपत्तेः। वह्निधूमसंबंधोपाधिरिति। धूमाव्यापकत्वे सति वह्निव्यापकत्वं धूमवद्वह्निसंबंधावच्छिन्नत्वे नाभिमतो
पाधिपदवाच्यताश्रयपदस्यार्थः। अतिरेकि धर्मत्वावच्छिन्नोपाधिपदवाच्यता वा तादात्म्यव्याप्तिमतां मते वह्निव्यापकत्वं धूमव
द्वह्निसंबंधावच्छिन्नत्वे नाभिमतोपाधिपदवाच्यताश्रयपदस्यार्थः। अतिरेकि धर्मत्वावच्छिन्नोपाधिपदवाच्यता वा तादात्म्यव्याप्ति
मतां ते वाच्यताविशेषणं पद्यापि धूमाव्यापकत्वे सति
वह्निव्यापकत्वं पक्षधूपाधिपदवाच्यतावच्छेदकं स्यान्न हानदवच्छिन्नोपाधिपदवाच्यताश्रयः पर्वतेतरः स्यादित्यापादने वैयधिकरण्यं तथा
पि तदुपाधिपदवाच्यतावच्छेदकत्वं धूमव्यापकत्वे सति वह्निव्यापकतामात्मात्यनिष्ठस्यान्नहापर्वतेतरनिष्ठधूमाव्यापकत्वविशि
ष्टवह्निव्यापकतातिष्ठमत्वे स्यादित्यापादने तात्पर्यं। अत्रोपाधेरिति। धूमाव्यापकत्वविशिष्टवह्निव्यापकताप्रतीत्यापत्तेरद्
दितापाद्याप्रतिबंधेऽप्युक्तत्वपि वा ध्येयं। ननु सामान्यलक्षणेऽतिरमेदकं तत्र साध्यकतावच्छेदकोपाधिलक्षणेनुपपत्तिर्वह्नूषणोप
धिकं। तच्च पक्षे किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनताव्यापकत्वेन विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधौ नाव्याप्तिरित्यत
आह। विशेषलक्षणे इति। पक्षे किंचिद्धर्मावच्छिन्नतत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वरूपे तत्तत्साध्यकतत्तद्धेतुको
पाधिलक्षणे इत्यर्थः। दूषणोपपत्तिरिति शेषः। वह्निधूमसंबंधे धूमवद्वह्निसंबंधज्ञाने धूमवह्निव्याप्तिज्ञानमिति यावत्। पर्वतेतरत्वे
ति। पर्वतेतरनिष्ठतद्रूपज्ञाने सप्रतिबंधकत्वप्रसंगः न चेष्टापत्तिः। पर्वतेतरत्वादिनिष्ठसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वज्ञा
नस्य प्रतिबंधकतायाः सर्वसिद्धत्वेऽपि तन्निष्ठपक्षे किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकता

पाः केनाप्यनभ्युपगमादिति भावः। ननु स्वव्यतिरेकेणापि हेतोः साध्याभावोन्नायकत्वस्य लक्षणस्यातिप्रामकत्वमतो हेतौ वह्निमान्धूमा-
मू.टी. दित्यादौ साधनव्यापकस्यापि वह्निसामग्र्यादेरुपाधित्वापत्तिरित्यत आह पर्यवसितमाह - केवलेति। स्वव्यतिरेकेणापि हेतोः साध्य-
व्यतिरेकोन्नायकत्वस्य लक्षणस्यातिप्रामकत्ववादिनस्तु तात्पर्यः। पक्षेति। साधनस्य पक्षवृत्तित्वेऽपि धर्मस्य तद्व्यापकपक्षवृ-
17 त्तित्वावश्यकतया तस्योपाधित्वसंभवात्पक्षोऽप्यलक्षणातिप्रामकत्वमतो पक्षेवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति
पक्षावृत्तित्वस्योपाधिलक्षणत्वादिति भावः। अत्र हेतुं तमाह - पक्षेति। तत्रेति। पक्षावृत्तित्वे हेतावित्यर्थः। ननु पक्षधर्मावच्छिन्नमूल-
लक्षणस्य साध्ये विशेषतात्पर्ये तस्य लेसाध्यस्यापि साध्यतावच्छेदकरूपेणोपाधितया दूषकतानापत्तिरित्यत आह - साध्यं चेति
तेनोपाधिः। साध्यतावच्छेदकरूपेणोपाधितया नोद्भाव्यः व्यभिचारसाधनेन व्यभिचारादिरूपेण साधनेऽप्यादिपदात् हेत्वाभासप-
रिग्रहः। साध्यविशिष्टतादिति। साध्यव्यभिचारादिरूपस्य साध्यस्य विशेषादित्यर्थः। तथा च साधनव्यतिरेकरूपेण हेतोर्व्यभि-
चारादेरनिश्चये निश्चये च उभयथैव तद्व्यभिचाराद्युद्भावना हेतुना साध्यव्यभिचारानुमितिसंभवात्तस्योपाधित्वेनोद्भावनमि-
ति भावः। ननु तथापि संदिग्धोपाधित्वे न तस्योद्भावनापत्तिरित्यत आह - अनुमितिमात्रेति। परार्थानुमितिमात्रेऽत्यर्थः। एतत्तुल्या-
ततः पक्ष न तदुद्भावनेऽन्यत्रैव परार्थानुमितिप्रसंभवात् परं तु कपक्षसंप्रदायनिविष्टत्वात्तदुद्भावनमिसेवकत्वं। इत्युपाधिसा-
मान्यलक्षणरहस्यं॥ उपाधिसामान्यलक्षणमपि त्वाविशेषलक्षणं पर्यवसितमतो नाम्ना चेति। हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधिसा-
धनताव्यापकत्वमिति हेतुः साधनेऽसाध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यसंदेहात्साध्यव्यभिचारसंदेहः साध्यव्यापकत्व लग

संदिग्धसाधनाव्यापकत्वव्याप्यत्वसंदेहात्साध्येसाधनाव्यापकत्वसंदेहः व्याप्यसंदेहस्यव्यापकसंदेहहेतुत्वादितिभावः।संदि
ग्धोपाधिः।संदिग्धोपाधित्वेनेनतत्रेमत्रसप्रमाणमिस्यानोनन्वयः।अप्रमयेसोदाहरणमाह-यथेति।शाकाद्याहारपरिणा
मजत्वमिति।शाकादियोगघटितेतपाकजश्यामसामग्रीसत्वमित्यर्थः।तेनतादृशसामग्र्याभावेन।गतिः।परार्थस्य।नामि
त्रापेक्षेशंकतेनचेति।तेनैव।मित्रातनयत्वेनैव।तद्व्यतिरेकशासामग्रीसत्वमपि।साध्यमिति।पक्षेतुवृत्तिशंकाधीनसा
धनाव्यापकत्वसंदेहइतिरासायवादितिनासाध्यमित्यर्थः।उपाधित्वादिति।संदिग्धोपाधित्वेनोद्भाव्यत्वादित्यर्थः।ननुमि
त्रातनयत्वेनहेतुनोपुनःपक्षेवोभयंसाधनीयंतत्रश्यामत्वादेर्वोपाधित्वेनोद्भावनंसंभवः।साध्यस्योपाधित्वेनानुद्भाव्य
त्वातिप्रमादितयत्रआह-उभयस्यापीति।यथामतमात्रेहेतौ।इदमुपलक्षणं।युगपदुभयस्यसाधनेएकांशेऽपरस्योपा
धित्वेनोद्भावनेबाधकाभावात्।व्यभिचाराद्यनुमानेसाध्यविशिष्टतयास्वस्मिन्साध्यएवस्वस्योपाधित्वेनानुद्भाव्यत्वादिन
मादितिध्येयं।नच्चैवमपिप्रागेवसाध्यसामग्र्याअप्युपाधित्वग्रहविषयत्वात्।वद्धानुमानेविवक्षानुमितिमुपपक्षानस्यले
पि।उपाधिःस्यात्।उपाधित्वग्रहविषयःस्यात्।उद्भावतोवानुमितिसंभवादितिभावः।अतोपाधिकत्वनियमादिति।व्याप्य
त्वनियमादित्यर्थः।साध्यसामग्र्याअप्युपाधित्वग्रहविषयत्वेव्याप्तार्थसंवादमाह-अतएवेति।साध्यसामग्र्याअप्युपाधित्व
ग्रहविषयत्वादेवेत्यर्थः।नोपाधिः।नोपाधित्वग्रहविषयः।उपाधिः।उपाधित्वग्रहविषयः।क्वचिन्नोपाधिः।क्वचिन्नोपाधित्वग्रहवि
षयः।नतुसर्वत्रेति।नोपाधित्वग्रहविषयतान्यमदृतिशेषः।दीधितौपमुपहरति-यद्येति।तुल्येति।साधनीभूतान्यतेतुनिश्चसाध्यो

मु.टी. भूतत्वकर्तृकत्वव्याप्यतया हेतुमत्त्वाद्यग्रहसाधनी भूतकार्यत्वाव्यापकशरीरजन्यत्वादिनिष्ठसाध्यीभूततत्कर्तृकत्वव्याप
कतया हेतुमत्त्वे हेत्वाद्यग्रहरूपयोगक्षेमयोरनुकूलतर्कासमवहिततत्वेन तुल्ययोः सत्त्वादित्यर्थः उपाधेरिति। कार्यत्वरूपसा
धनाव्यापकीभूतशरीरजन्यत्वादेः साध्यव्यापकत्वसंदेहः इत्यर्थः। तथा चाहेति। सकर्तृकाकार्यत्वादित्यत्र पक्षे साधनसाध्य
18 व्याप्यतानिश्चायकः साधनाव्यापकेशरीरजन्यत्वादौ साध्यव्यापकतानिश्चायकश्च तर्को नास्तीति। शरीरजन्यत्वा
दिकं साध्यव्यापकतासंदेहात्संदिग्धोपाधिरित्यर्थः नचैतस्य संदेहेऽनुमापकपंक्तेरुपाधिरिति वाच्यं संदेहेतोरपि दृष्टाविशे
षसंदिग्धोपाधिकत्वे वाधकाभावादिति भावः। तृतीयमुदाहरति-यथा[illegible]त्वेनेति। साधनीभूतकार्यत्वादिनिष्ठसाध्यी
शाकपाकजन्यत्वस्येति। साधनव्यापकतया संदिग्धस्य शाकपाकजत्वस्येत्यर्थः मैत्रीतनयत्वे मैत्रीतनयत्वहेतौ। शाकपा
कजत्वाभिविशेषः नवा हेत्वाभासांतरे न वा हेत्वाभासः इति दनुयोज्य इति। तथा च स्वार्थानुमान एवोपाधिरित्यर्थः न चैतस्य प
देनुतया त्वसंदेहो दूषणं न तु परार्थानुमानेपीति भावः॥ संदिग्धानैकांतिकवदिति। अनैकांतिकत्वसंदेहवदित्यर्थः ए
तच्च दूषकत्वमात्रे दृष्टांतः तेन व्यभिचारसंशयाधायकत्वाभावेप्यसमन्वयानुगतिः इत्यपि ल वातः उपाधित्वसंदेहस्य दूषकत्वा
त् उपाधिरिव। उपाधित्वनिश्चयस्य-निश्चयोपाधायकतया व्यभिचारनिश्चयोपाधायकतया नचतथाप्युपाधित्वसंदेहः स्वरूप
सन्नेव व्यभिचारसंशयद्वारा दूषको न तु ज्ञातो न भिन्नतिज्ञातो नाप्येतदुद्भावनमफलमर्थांतरापादकं चेतिवाच्यं तथा सत्यनैकां
तिकत्वसंदेहोपाधित्वनिश्चययोरपि उद्भावनस्यानुपपत्तेः। सन्दिग्धानैकांतिकत्वसंदेहादिनापि सव्यभिचारो ग्रहो मा भूदिति भा राम

पनायत दुष्टत्वेनेऽनुपकसंग्रहाय प्रसिद्धं सद्धेतोपाधित्वसंदेहे भ्रमव्याप्तिग्रहो माभूदिति हेत्वापनायोपाधित्वसंदेहे दुष्टत्वमसंभवि कपक
संग्रहाय प्रसिद्धमिति क्रियान्वयादिति भावः॥ ॥ इममुपाधिविभागार्थं हृत्संग्रहंगादुपाधेर्दूषकतावीजं निरूपयितुं शिष्यावबोधनाय
प्रतिजानीते ॥ इदानीमिति। उपाधिविभागानंतरमित्यर्थः दूषकतावीजं हेतुप्रयोजकं तावद्रूपेणानुमितिं न स्वयोजक
त्वमतः प्रतिबंधकज्ञानेन हेतुः विशेषणीयेन ज्ञाप्यमते। केचित्तु॥ दूषकतावीजं दूषकत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकं दूषकताप्रयोज
धिरित्यर्थः पक्षीयतावत्या दूषकताविच्छेदस्य पाधेः भावविकल्पोऽपि तावप्यत्वेन लग्नालस्य नाहि पक्षतावच्छेदकत्वासंभवादि
तिभाव्येह स्याहुः। तद् सत्यतया चतस्यताद्दशानुमितिप्रयोजकत्वेनान्यदूषकत्वमिति कालिनो। एवं चसत्प्रतिपक्षे --- साध्यव्या
धककहेतौ सूपन्यासानेऽपीत्वादिनासाध्याभावसाधकहेतावनुपन्यस्ते सत्प्रतिपक्षे उपाध्युद्भावनेन स्यादित्यथ प्रत्यग्र उपा
गतैः स्वव्याप्तिटेकैः प्रतिलिंगतावच्छेदकविधया स्वव्याप्तिरिक्तलिंगकत्वविशेषणकसाध्याभावानुमितिप्रयोजकत्वपेस्यर्थः
नीपायर्थोऽभेदः सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वादिति। साध्याभावसाधकहेतुं तरस्यपण्यानोद्भावनं ग्राह्योपाधेरप्युद्भावनं न स्यादिति स
र्थः। साध्याभावसाधकहेतुमनाहृतानामकप्रतिबंधकस्योद्भावादुपाधेः तत्रयपणोऽक दूषकत्वात्संभवेन व्यर्थत्वादिति भावः। स
त्प्रतिपक्षत्वाहुल्येनेति साध्यसाधकानेकहेतुहानसत्वेनेत्यर्थः। साध्याभावसाधकहेतुमनाहृतानसत्वेपि साध्यानुमिते
रुत्पादादिति शेषः। अपि च लाघवमिति। अल्पविकल्पात्तानुमितिसाध्याभावसाधकानुमितिप्रतिबंधकसाध्यानुमित्यर्थमे
वेत्यर्थः। नचैवं सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्याप्युद्भावनापत्तिरिष्टत्वादिति भावः। शान्तमपीति व्यापकताविशिष्टकस्य वाहानतापा चसाध्याभावे

म० टी०

साधकहेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे साध्यसाधकानेकहेतुमत्ताज्ञानात् साध्यानुमितियुग्मारेन त्पवाहव्याघातः । अन्यथा तां साध्यंसाधकहेतुमत्ताभाव
निष्ठप्रामाण्यज्ञानाद्यभावविशिष्टज्ञानविषयतांशसाध्ये साधकहेतुमत्तांशे अपि नपश्यति साध्याभावसाधकैकहेतुमत्ता
19 ज्ञानसत्त्वे साध्यानुमितिजनतापत्तीति तदृष्टी दृष्टिभावः । ननु तेन्यायोः प्रमाण्यनिस्क्रूह एकेनापीति । तदभावसाधकैकहेतुमत्ताज्ञा
नेनापि नत्साध्यानेकहेतुमत्ताज्ञानानां फलप्रतिबंधस्यानुभवसिद्धत्वात् तत्स्यार्थः । ननु निद्दमसंभवि तन्मात्रज्ञाने प्रति तदभावव्या
प्यभूयोधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वादित्यत आह भूयस्त्वीति । एवं ज्ञानविषयतया प्रतिबंधकतावच्छेदकं । तद्युक्तं । तदृश
प्रतिबंधकतावच्छेदकं चातुल्यमेवेति । तदभावव्याप्यभूयोधर्मवत्ताज्ञानत्वं तदभावव्याप्यैकधर्मवत्ताज्ञानेपि आविशिष्टमेवेत्यर्थः ।
ननुभयत्वमपीति तुल्यापत्तिपक्षमध्यत्वमपीत्यर्थः । वल्तमिस्यनुषज्य अतो प्रतिबंधकतावच्छेदकमिति तदर्थः । अत्र हेतुमाह एक
त्वादृषीति । यत्र तत्र दृष्टाभावयोरुभयोरेकधर्मित्वेकस्मै व्याप्यधर्मस्यहीनेन तत्रैकव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानादृषी त्यर्थः । अनुमि
तेरिति संबंधः क्वाचित्कः पाठः । अनुपस्थाप्यहेतुमितेः विशिष्टानुमितिविरहादित्यर्थः । अनुमितेरित्युक्तपरसंबंधोलितयाहेपि अनुपस्थानिते
तेर्विशिष्टबुद्ध्यभावस्य प्रमितेरित्यर्थः । ननु सत्प्रतिपक्षे तानुमानदूषणत्वं अपि मुपाध्युद्भावनमविति बहुषु व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतर
भंगस्य त्यानाम थ दूषेकत्वात् तत्कल्पनेवलघीयसीति साधवस्तर्कसहकृतप्रमाणत्वमिति प्रहहेतुमन्नापरामर्शोऽप्रामाण्यग्रहार्थमे
वाद्भावनमत एव स्ताकं न्यायनामसम्मं चोवहवमति प्रमाणप्रत्येकापि किंचय नवादि प्रक्रिया दिमं सध्यान्तदभाव साधकन्यायमा राम
त्रंप्रपुतंमवष्य स्यचैक चापि हेतावनुक्त लगत्कोस्फूर्ति व्याप्तिप्रसुयोनत्तानासात्रैवोपाध्युद्भावनं सफलमन्यत्रातु द्भावनं निष्फ

त्वमेव अन्यथा व्यभिचाराद्युक्तप्रकारेण दूषकत्वाद्भिन्न येये तद्धे पक्षस्य दूरपदद्वत्ता तथा प्रतिनिश्चयस्तेन व्यभिचारादिना तस्याप्यव्य
भवादि सत्वरसादादृः संदिग्धोपाधेरिति । उपाधित्वसंदेहहेतुत्वात्तत्रापि मुपाधेरदूषकत्वापत्तेरित्यर्थः । तद्व्यतिरेकस्य संदिग्धत्वादिति पाठः ।
तद्व्यतिरेकस्य तद्धेतौ साध्याभाववद्वृत्तितया संदिग्धत्वादित्यर्थः । क्वचित्तु । तद्व्यतिरेकस्य पक्षे संदिग्धत्वादिति पाठः । तत्र संदिग्धो
पाधेरित्यस्य पक्षेतरेति । संदेहहेतुत्वात्तत्रापि मुपाधेरित्यर्थः । अन्यथा पक्षेतरत्वैरित्यस्य पक्षवृत्तितया निश्चितसत्त्वस्य तदर्थः । ननु सत्प्रतिप
क्षतया उपाधेर्दूषकत्वाद्भिन्न येउपाधित्वादि संदेहदशायामुपाधेरदूषकत्वे दूषणपर्यन्तिरेव स्यात् तत्रापि हेत्वाभासे वेति । उपाधित्वं न स्या
त् । उपाधेर्दूषकत्वेन स्यात् व्यतिरेकहेतोस्तद्व्यतिरेकस्यासाधारण्यत्वादित्यर्थः । पक्षमात्रवृत्तित्वस्यासाधारण्यरूपत्वादिति भा
वः । ननु पक्षमात्रवृत्तित्वरूपासाधारण्यपक्षे तेनानुमितिविरोधित्वं तु पावतस पक्षतया वृत्तत्वरूपासाधारण्यपक्षे तत्रानुमेयतत्प्राग
व तत्र नास्ति पक्षस्यैव विपक्षत्वादित्यत आह पक्षवृत्तित्वे निपक्षवृत्तित्वे तन्निश्चये तद्दशायामनुपाधिदूषकतासादित्यर्थः । तथा निश्चे
तो निःशेषव्यभिचारविषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वे सति लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वादित्यर्थः । असरेणुरत्नाचात्रदृ
ष्टान्तः व्यभिचारग्रहं गन्धाहेः अत्रा वश्यत्वमितिशाहेः स्वसाधनाव्यापकत्वे । पक्षवृत्तित्वादिति । पक्षवृत्तित्वाग्रहादित्यर्थः । तत्त्व
ग्रहणेऽपीति । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपस्योपाधिलक्षणस्य सत्त्वादित्यर्थः । अन्यथापीति । पक्षवृत्तित्वं विनापीत्यर्थः ।
पक्षवृत्तितामात्रमेतेति शेषः । दूषकत्वसंभवात् । करादिति दूषकत्वसंभवात् । दूषकतानिप्रसंगस्यादोषत्वादिति भावः । केचित्तु न
नु तन्नोपाधिलक्षणमपि तु पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेव तच्च तत्र नास्ति पक्षो तस्य दूषकत्वरूपत्वा

मु॰ टी॰ ४०

न्यथानुपपत्तेरनतिप्रसक्तत्वादित्यत आह अन्यथेति पक्षोक्तपतित्वत्याविरुद्धकस्य संभवाच्चेत्यर्थः। तथा च किं सकलप्रा
माणिकव्यवहारविषयस्य तस्यानुपाधित्वानुपगमेनेति भावः इत्याहुः। ननु सव्यभिचारपक्षो व्यापकत्वे न दूषकत्वादिनोम
मप्यहं हेतित्वग्रहदशायामुपाधेरदूषकत्वे इष्टापत्तिरेवेत्याह किंचेति। साध्यव्यापकत्वे सति साध्यव्याप्यतयाभिमतस्य साध
नस्याव्यापकताज्ञानेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वज्ञाने इत्यर्थः। एतादृशपक्षः साध्याभावग्रः। अव्यापकव्यतिरेकादिति। अ
व्यापकतया गृहीतस्य व्यतिरेकात्। अव्याप्यतया गृहीतस्य व्यतिरेकग्रह इत्यर्थः। असिद्धत्वेनेति हेतुविशेषणव्याप्य
भावप्रकारकज्ञानस्यानुमितिकारणीभूतव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकस्य विरोधणविधया प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः। दूषकत्वमित्यनुष
ज्यते। तत्रैवार्थे प्रदूषवित्वात्। उपाध्यभावस्य व्याप्तित्वेऽपि उपाधिव्यभिचारभावरूपतया दूषकः स्यात् तत्रैव चासिद्धासिद्धिव्याघातान्निरा
कृतमित्याहुः। अनौपाधिकत्वेति। उपाधिर्न दूषकत्वं किंतु व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासोन्नायकतया एवमत इति कस्यचिन्मते दूषयति
नापीति। अनौपाधिकत्वज्ञानस्य उपाधित्वप्रकारकोपाधिज्ञानाभावरूपव्याप्तिज्ञान(त्वेन) नकारणत्वेन व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रति
योगिज्ञानविषयतयेत्यर्थः। व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्ध्यौ साधारण्यादिभिन्नव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकज्ञानविषयस्यैव व्याप्यत्वासि
द्धत्वादिति भावः। दूषयतीति नहीति। अन्यस्य साधनाविषयत्वेत्यर्थः। व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्ध्यौ साधारण्यादिभिन्नव्याप्तिग्र
हप्रतिबंधकज्ञानविषयस्यैव व्याप्यत्वासिद्धत्वादिति भावः। दूषयतीति नहीति। अन्यस्य साधनाभिमतस्य। अन्यस्य व्याप्तिज्ञाने साधनाभि
मतस्य व्याप्तिज्ञाने साधनस्य व्याप्तिज्ञानमिति पाठः। स तु साक्षात्प्रतिबंधकमित्यर्थः। भिन्नधर्मिकत्वादि राम

निमावः। तथा चानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं वा हेत्वाभासत्वं तथा च परमस्य हेत्वाभासेऽन्तर्भाव इति
हृदयं। निरुक्तधर्मिकत्वं परिहरन्नाह। न चेति साध्यव्यापकेति। अव्याप्यतासंबन्धेन साध्यव्यापकेयत्ताज्ञानेऽसंभवः। तथा च सद्धेतुविषय
तयैवोपाधिर्व्याप्यतासिद्धत्वं नागतमिति भावः। साध्यव्यापकेति। अव्याप्यतासंबन्धेन साध्यव्यापको भाववत्त्वज्ञानविरोधित्वेन
नन्वनुमितिकरणज्ञानविघटकाव्याप्यताभावानवगाहिनो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वानियमादिति भावः। तत्किं अव्याप्यतासंबन्धेन उ
पाधिमत्ताज्ञानं व्याप्तिज्ञानविघटकमेव न भवति तथा व्याप्तिरत आह। किं त्विति साध्यव्यापकेति अव्याप्यतासंबन्धेन साध्यव्यापको
पाधिमत्ताज्ञानेनेत्यर्थः। साध्यव्यभिचारेति व्याप्तिज्ञानविघटकमिति शेषः। एतच्च समाधिसौकर्याद्युक्तं वस्तुतो अव्याप्यतासंबन्धेन
हेतावुपाधिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽप्युपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वसंभवः उपाधिविशिष्टहेतुनिरूपितविषयत्वस्यैव व्याप्ति
ग्रहप्रतिबन्धकतानियतज्ञाने सत्कत्वात् तद्विशिष्टहेतोरेव तथात्वसंभवात् स्वस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वं नागतं साध्यादेरपि प्रते
क्व्याप्यत्वात्तिद्धित्वापत्तेरिति सुधियं हेत्वाभासे।। ननु उपाधिर्दूषकएव दूषकत्वं तु तस्य व्यभिचारलिंगकसाधनपदूषक
साध्यव्यभिचारानुमितिप्रयोजकत्वेनेति मतं दूषयति नापीति दूषकत्वमित्यनुषज्यते। तृतीयापर्य्यवसानपूर्ववत् साध्यव्यापकस्य
भिचारित्वेनेति साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेनेत्यर्थः। तत्पूर्वमिति विशेष्य साध्यव्याप्येति। साध्यव्याप्यसाधनाव्य
पकत्वेनेत्यर्थः। साध्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्याप्यस्याव्याप्यत्वलिंगेनेत्यर्थः। व्याप्तिविरहेति। साधनपक्षकसाध्यव्याप्तिविरह
नुमितिप्रयोजकतयेत्यर्थः। दूषकत्वमित्यनुषज्यते उपाधेर्हेत्वाभासांतरभिन्नत्वात्। आभासस्य हेत्वाभासस्य दोषे हेतुत्वं स्मादतरापि ति

सुसत्वा उपाधिरदूषकत्वमित्यर्थः। रा जइंताद्दित्वात् त्वदृशीत सुरुषत्वमासे वि हेतुरा दूत्यपूर्वे निपातः। केचित्तु हेत्वाभाससांकर्य मिति। बा
मू. टी. धसत्प्रतिपक्षादि भिन्नोऽनुमितिसाक्षात्प्रतिबंधकज्ञानविषयो हेत्वाभास इत्यर्थ इत्याहुः। तदसत्। जेन कज्ञानादिघटक
४१ तयाग्राह्यादौ बाधनवगाहित्वाद्यानुमितिप्रतिबन्धिकाज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वासंभवात् इति चेद्वं। इति दूषकताबीजमदूषकवि
त्वरहस्य। तर्कादिनेति साध्यव्याप्यतादिनिश्चयस्य सत्प्रत्यादिनेत्यर्थः। आदिपदात् तत्संशयस्य सामग्री परिग्रहः। निश्चितेति
ज्ञाते दूषकताबीजचिन्तनं दूषकत्वसाधर्म्येण। सत्वे पदिं चेति पद्यावेत्यर्थः। साध्यसाधनसहचारदर्शनेन साध्यसाधन
योर्नियतसहचारदर्शनेन साध्यसाधनयोर्व्याप्यत्वनिश्चये नेति यावत् साध्यव्याप्यसाधनाव्यापकत्वात् साध्याव्यापक
त्वनिश्चयादिति शेषः। निश्चय एव हीनमेव उपाधित्वनिश्चयाभावात् उपाधित्वज्ञानाभावात् दूषकतयैव दूषकतासर्व
वकवाद्दिर्शावेति कुतस्तत्कालीनसत्त्वकतापूर्वानुमितिकारणप्रतिबंधकज्ञानप्रयोजकरूपत्वसत्त्वादनुमितिप्रति
बंधकत्वसाधर्म्येण। सत्त्वे पद्धि चेति पद्यावेत्यर्थः। साध्यसाधनसहचारदर्शने नैव साध्यसाधनयोर्नियतसहचारदर्शनेन
ज्ञानप्रयोजकतारूपत्वाचिन्तनमित्यर्थः। किंचेति पक्षेऽसमर्थे सत्यपि हेतावपीति व्यतिरिक्तलिंगकसाध्याभावानुमितिप्र
योजकतयेत्यर्थः। व्याप्यत्वासिद्धिं तावत् व्याप्तिविरहरूपत्वेन विशेषणविधया हेतुविशेषकत्वात् स्वाभावप्रकारकज्ञानप्रयो
जकतयेत्यर्थः। स्वात्मत्वेन वेति तदितरदूषकत्वेनेत्यर्थः। तद्रूपं स्वव्याप्यत्वलिंगकहेतुपक्षकसाध्यव्याप्यत्वविरहानुमिति एम
प्रयोजकत्वं वस्तुमात्रव्यभिचारहानप्रयोजकत्वं चेति भावः। साध्यव्यापकतानिश्चयः दृढतरः स्वकल्पः अपेक्षितः व्यभिचारज्ञा

यद्यारोपितमानसव्यभिचारप्रत्यक्षप्रयोजकत्वे त्यर्थः। अतो नाग्निमेण पौनरुक्त्यं मानसव्यभिचारनिरूपेउपाधिज्ञान
स्य विशेषदर्शनतयोपयोगित्वेन क्वाद्दिषयोपाधेरपि तत्र प्रयोजकत्वादिति भावः। साध्यव्यापकत्वाव्याप्यत्वेनुमित्सविति
षसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाव्याप्यत्वे वह्नेरनुमाहेतौ साध्यव्याप्तिविरहानुमितिप्रयोजकतया वेत्यर्थः। न तथो
पाधित्वानिश्चयमधिकृत्य उपाधित्वसंशयस्य तु साध्यव्यभिचारवत्ता साध्यव्याप्तिविरहस्यापि संशयप्रसेवकत्वाच्च तयोः प्र
कृत्वेऽप्यसाध्यव्याप्तिविरहपदं साध्यवद्न्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिविरहपरं न तु स्वव्यापकसा
ध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविरहपरं स्ववत्त्वस्यानुगतस्याभावेनपत्तौ भूतसाधनव्यक्तिपर्यवसन्नतया साध्याप्रसि
द्धेः। एतेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यव्याप्तिविरहः स्वाधिकरणस्वस्यानुगतस्याभावेनपत्तौ भूतसाध
नव्यक्तिपर्यवसन्ने साध्याप्रसिद्धिमात्रेऽव्यक्तत्वाच्च तथापि हेतौ तद्धेतुमानत्वेऽप्यव्याप्तत्वे इति ध्येयं। कालभेदेन यो वास्त्विन वि
कल्पमापहृपहेतौ। साध्यव्यापकेति साध्यव्यापकोपाध्यभाववद्वृत्तित्वेत्यर्थः। उक्तेयं हेतावनुमेये। तथा च क्वचित्साध्य
व्याप्तिविरहानुमितिप्रयोजकतयाप्युपाधेर्दूषकत्वमिति भावः। एतद्दूषितिप्रदर्शयप्रयोजकं श्रोधिकमारेहेत्वपर्यवसितसाध्यव्या
पकत्वेऽसिद्धिः साधनाव्यापकत्वरूपोपाधित्वज्ञानस्य दूषकताबीजमनुकूलपक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति
पक्षावृत्तित्वरूपोपाधित्वज्ञानस्य तु पक्षस्यातिपक्षोऽव्यापकत्वं क्वचिद्बाधोन्नायकत्वं च दूषकताबीजं बोध्यं सत्यपि पक्षेऽन्या
पकत्वे वपहेत्साध्याभाववद्व्यापाध्याभाववत्ता निश्चयप्रयोजकत्वं बाधोन्नायकत्वं च पक्षे साध्याभावानुमितिप्रयोजक

मू.टी.
२२

त्वं तच्च पक्षे हेतुतुल्यबलसाध्यव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयपावि इ हृदृशायं पक्षेता ध्याभाववव्याप्योपाध्यभाववत्तानिश्चयप्रतिवसेयं
व्याप्तिविरहानुमाने व्यभिचारानुमाने वोपाधिमाशंक्यते न चेति पक्षीभूतसाधनाभावव्याप्तित्वमिसमर्थेः व्यभिचारास्फुटता
दशायामेवोपाधिना व्याप्तिविरहाद्यनुमानाद्यवधारणे हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं तद्धि पक्षमेणास्य साध्यव्यापकत्व
ग्रहइति भावः। उपाधिमात्रे हि। व्यतिरेकिसाधनकोपाधिव्यभिचारस्मात्रस्यता दृशोपाध्यव्याप्यत्वमात्रस्य च निरूपा
धित्वोच्छेद प्रसंगादित्यर्थः। केवलान्वयिनि साधने पक्षीभूते पक्षीभूतसाधनाभावव्याप्रसिद्ध्या तद्वद्भिन्नत्वस्योपाधि
त्वासंभव चेत्यत इति रिक्तेऽपक्षीभूते स वैश्रैवाद्युपाधितापाः स्तु च त्वादिति भावः। स्तुस्वातिपदद्विगति पपासत्यातिपहेतरर्वसा
धनव्यतिरेकस्योपाधित्वनियमे सत्यपीति पक्षमात्रस्याति रूपाधित्वोच्छेद प्रसंगस्य च चेयः अत्र सतीति व्याप्तिविरहसाधनाभि
प्रायेणेदं साधनाव्याप्यत्वस्य तत्रोपाधित्वाभिधाने तु नैतदूषणमिति ध्येयं। संयोगाद्वि त्रिगुणत्वं साधनाभावव्वेहद्भिन्नत्वेप
ध्याकृत्यमभिप्रेत्य साधनाभावीपानि रवह्नि जलाधिकरणनाव छिन्नत्वस्योपाधित्वाभिधाने तु नायं दोष इति ध्येयं॥ इस्तुपा
धिदूषकताबीजं रहस्यं॥ उपाधिं निरूप्य तदाभासानाणापित्नुशिष्यावधानाय प्रतिजानीते अथेति। उपाधिनिरूपणानन्तर
मित्यर्थः। उपाध्याभासा इति। निरूप्यन्त इति शेषः। असाधारणे विपर्यय इति। असाधारणोपि पर्यायो व्यतिरेको यस्मिति वदुश्री
हिः साध्याभावे सत्येव इति चाहे पर राणी यत्तत्स्थानपदभाकता व्याभावे सत्येव साधारणे भवतिसत् उपाध्याभासः इत्यर्थः। असाधारणप
निहूसर्वसमच हव्याहत्तत्वमात्रं साध्याभावरूपसाध्यवद्व्यावृत्तिवत्तिया तत्तस्या चयद्भावः साध्याभाववद्वृत्तिः सउपाध्याभास इ

राम
२२

निरूपितेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वाभावेनानुपाधित्वादिति भावः। अस्योदाहरणमाह। यथेति। केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याभा
वस्याप्रसिद्ध्या अन्वयव्यतिरेकिणि तु तत्र अन्वयः साध्यतावच्छेदकसंबंधः तदवच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगितानिरूपकः तत्र
हेतव द्रूमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यहेतुकरत्वादिव्यतिरेकस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वविरहाद्बाधोन्नीतान्येति पक्षविशेषणं
साध्याभाववत्तयाप्रसिद्धान्ये तत्पर्यः। तथा च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वादिकमिति भावः। प्रांचस्तु साध्या
भावे साध्यवद्वृत्तहेतौ न परं तु असाधारणत्वे च सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं प्रकृतसाध्यवत्तया निश्चितत्वमेव सपक्ष
त्वं तदभाववत्तया निश्चितत्वं च विपक्षत्वं तत्पाद्यमभावः सकलसाध्यवत्तया निश्चिततया वृत्तत्वे सति सकलसाध्याभाववत्
तया निश्चिततया वृत्तः सदुपाध्याभास इत्यर्थः। अस्यैवोदाहरणं हेतौ केवलव्यतिरेकिणीति सपक्षस्य केवलान्वयिनि विप
क्षस्य चाप्रसिद्धत्वान्न तत्र संभवः। तत्र उदाहरणं पाञ्चयव्यतिरेकिणि तु यद्विरहनुमानः हेतुकत्वादित्यादौ पक्षस्यैव विपक्ष
तया वह्निमत्त्वस्य तद्व्याप्तत्वाभावात् तदुदाहरणाय बाधोन्नीतान्येत्युक्तं साध्याभाववत्तया निश्चितान्येतित्यर्थः। इदमुप
लक्षणं भूर्न्निनित्या गंधवत्त्वात् इत्यादौ केवलव्यतिरेकिण्यपि पक्षेतरत्वमुदाहरणं बोध्यं तत्र स
पक्षस्याप्रसिद्धत्वादित्याहुः। तदसत्। वह्निरनुमानधूमकत्वादित्यादौ बाधोन्नीतापक्षेतरत्वेऽपि व्याप्यवारणाय पविपक्षव्या
वृत्तत्वदलस्यावश्यकत्वे विपक्षव्यावृत्तत्वदलस्यैव व्यर्थत्वात् भिन्नहेतुकत्वादित्यादौ केवलव्यतिरेकिण्यप
विपक्षेतरत्वे साध्याभासतया तद्वारणस्य पुनः किंचैवं वह्निमान्धूमकत्वादित्यादौ बाधितपक्षे साध्याभासो

मू.टी.
२३
२३

वेवसाध्याभाववन्निरूपितो न तु पक्षे तद्धा पक्षे तदसत्त्वोपाध्याभासतापत्तिरेवं धूमवान्वह्नेरित्यादावपि पूर्वाग्न्याद्ये धनाद्यधिकरण
एवसाध्यतद्भाववयोर्निरूपितो न तु तद्धनधिकरणे तद्धवाव्याप्यत्वंधिन हेतूपाध्याभासतापत्तेः न चेष्टापत्तिः साध्यव्यापक
त्वादेस्तद्धानीम विरस त्वेनाभासतापांवीजाभावात् न चयन्मते उपाधिज्ञानस्य पक्षे साध्याभाववत्त्वोपाध्याभावानुम
पा ज्ञानद्वारा नु मितिप्रतिबंधकत्वं तन्मते तद्धानीतेषा मपि भावे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानासंभव एवोपाध्याभासत्वेवी
जमिति वाच्यं असाधारण्यज्ञानस्यानुमितिं प्रत्येव प्रतिबंधकतया तत्त्वेपि साध्याभाववद्व्याप्यत्वज्ञाने बाधकाभावात् सा
धारण्यज्ञानस्यान्यपक्षहेत्वोरग्रहप्रतिबंधकतया व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेपक्षेव्याव्यापकव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबंधक
तया तत्त्वेपि साध्याभाववद्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने बाधकाभावाच्चेति ध्येयं अप्रसिद्धसाध्यत्वेव पर्यवसायन्नहीति साध्यसा
ध्यतावच्छेदकरूपेणाभावोऽलीकः अतस्तत्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्धिरिति पाव
तपक्षेतरादिरिति स्यादिपद्याः पक्षेतरादिरिति केवलस्वमात्रपरिग्रहः केवलान्वयिनि कुत्रचित्साध्यव्यापकत्वस्य कुत्रचित्सा
धनाव्यापकत्वस्य विरहात् स्वमात्रस्यैवोपाध्याभासत्वादिति भावः वा यि ति ति अव्याप्यतासंबंधेन वाधितः साध्यविप
र्ययेपक्षे ति अनुसातसा साध्याभाववद्व्याप्यहेतुसपर्यः अग्नृतकत्वामित्यनेन विघटे हेतंवाये पन्ने पि प्रमुतसाजन्यधर्मो नाप्रयत्नामित्य
र्थः पक्षाव्यापके ति पहृत साधनवनान्तहेतुविपर्ययक इत्यर्थः कुचिद्व्यपहृतमावतेति पाठः तस्याप्ययमेवार्थः हिमा
दिकमिति एपिनादिकमित्यर्थः अणुव्यतिरिक्तं परमाणुभिन्नत्वं अप्रत्योपाध्याभासत्वेवीजमाह अत्रेति परमाणुत्व राम २३

तिरिक्तत्वेऽर्थः अत्र तु व्यतिरिक्तत्वव्यतिरेकस्य परमाणुव्यतिरिक्तत्वव्यतिरेकस्य एकदेशो वृत्ता एकदेशा एव वृत्त्यानित्यघटपक्षा
द्वावेव वृत्तत्वे तिपावक भागासिद्धेरिति उपाधिलक्षणं गगनस्य साधनाव्यापकत्वभागस्यासिद्धेरित्यर्थः केचित्तु सर्वे मनसा
धारत्वे तो पाध्याभासानां एव विलापक्षवृत्ति धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तिरेवोपाधिरिति मतेनोपाध्याभा
सानुपपत्तिः बाधितेति। पक्षमात्रनाधिकरणे साध्यस्य साध्यतावच्छेदकरूपेणाभावः पक्षेबाधितत्वार्थः अत्र तु नित्यत्वे
अनार्वत्वं तत्र पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य पक्षे विसत्वेन तादृशसाध्यव्यापकत्वविरहादिति भावः इदमुपलक्षणं। पक्षे
तो धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनादिकमपि बोध्यं पक्षाव्यापकेति पक्षैकदेशवृत्तीत्यर्थः हिंसादिकं पार्थिवत्वपरमाणुकादिकं अ
णुव्यतिरिक्तत्वस्य पक्षाव्यापकविपर्ययपक्षत्वमुपपादयति अचेतनेति हिंसादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्रेत्यर्थः एकदेशा
वृत्ता एकदेशो घ्राणेऽक एववृत्त्या भागासिद्धेः पक्षैकदेशात्तत्ताः पक्षात्त्रे अणुव्यतिरिक्तत्वस्योपाध्याभासत्वेऽपि तथा ह अचेतनेति
अणुव्यतिरिक्तत्वमित्यर्थः भागासिद्धेरिति उपाधिलक्षणं गगनस्य पक्षैकदेशवृत्तित्वभागस्यासिद्धेरित्यर्थः इत्याहुः। सत्यपि
पक्षे सर्वत्रैव पूर्वसाधनव्यतिरेकः स तु पाधिरिति मतं दूषयति निरापत्तेमाह पूर्वसाधनव्यतिरेक इति पूर्वसाधनव्यतिरेको
पीत्यर्थः क्वचिदुपाध्याभास इति शेषः एतेन पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्य उपाध्याभासत्वनियतत्वे आर्द्रेन्धनाभावेन धूमाभाव
स्य स्यापनानोपपत्तिः हेतौ वह्नौ वा आर्द्रेन्धनस्योपाधित्वं न स्यादिति पूर्वपक्षो निरस्तः। रसनेन्द्रियजन्यत्वे सति गुणत्वाभावे सति इत्यनेनादि
पदग्राह्यनिर्विकल्पकत्वाविषयत्वादित्यर्थः पक्षाः अतो घटादि वृत्ति रूपेण व्यभिचारापत्तेः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यासदुपाधितयाउ

मु॰टी॰
२४
24

राहरणत्वात् संगतेश्च शार्करपाके रसहेतुपनीतभानविषयशार्करत्वाव्यभिचारित्वारुणपाके निर्विकल्पकत्वेनोपाहृतानिर्विक-
ल्पकत्वसप्रकारकभिन्नत्वं तेनाशिकाऽनिर्विकल्पकत्वमाघायत न हेयगतादेवसंस्था पूर्वसाधनव्याप्तिरहितत्वस्य सदुपाधित्वनि-
यमे बाधकमाह पूर्वसाधनतापादिणीति पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सदुपाधित्वाति यम इत्यादि अव्यवस्थितत्वादिति क्व-
चिन्नित्यत्वसाधको न हेतौ क्वचिदनित्यत्वसाधको न हेतौ चसत्वादित्यर्थः कदाचिदिति शार्करारसो नित्यः गुणान्य-
त्वे सति रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वादित्यनित्यत्वसाधकहेतौ पूर्वप्रयोगदशायामित्यर्थः नित्यत्वसा-
धके इति नित्यत्वसाधके नित्यवृत्तिगुणत्वे गुणान्यत्वे सतीत्यादि नित्यत्वसाधकहेतौ रूपाधित्वंस्यादित्यर्थः कदाचि-
दिति शार्कराहारसोऽनित्यो ऽनित्यवृत्तिगुणत्वादित्यनित्यत्वसाधकहेतौ पूर्वप्रयोगदशायामित्यर्थः अनित्यत्वसा-
धके इति नित्यत्वसाधकगुणान्यत्वे सतीत्यादि हेतौ अनित्यवृत्तिगुणत्वरूपानित्यत्वसाधकहेतोरभावस्येत्यर्थः उपा-
धित्वंस्यादिति शेषः यस्तु व्यवस्थेति न तु भवहेतौ वस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वव्यवस्थापकसाध्यव्याप्यत्वसाव्यवस्थानतस्या-
दित्यर्थः व्याप्तेर्निरूपाधित्वनियतत्वादिति भावः ननु दृशा विशेषे निरूपाधित्वात्तत्राप्यसत्त्वेवेत्यत आह उपाधेरिति नि-
सदोषत्वात् सदातन दोषत्वात् तत्काव्यवृत्तित्वादिति यावत् येनसोपाधिरेवं धर्मिति । पक्षसाधकोपाधित्वसं वचनमित्यर्थः तेनानु-
पाधित्वसंवं धर्मिनिति साधककानुपाधित्वसंवेधर्मिनित्यर्थः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सदुपाधितानियमे केनचिदुक्तं बीजमा- राम
शंकस्य निराकरोतीति न त्विति अनुपाधित्वे सदुपाधित्वानियमे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सदुपाधित्वनियमे पितस्योपाधित्वाप्रति २४

त्वाभित्वर्थः तथा चानेहामितरमेहसाधकमपि त्वनुमितिकारणत्वमिति भावः। प्राचां मते पक्षपदं प्रकृतानुमितिविधेयपक्षपदं शब्दस्य तावच्छेद
कमित्यर्थः पक्षतापदस्य नानार्थतया स्वाश्रयपक्षभेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावो भेदेऽपि नदृष्टांतः न चैवं पर्वतो वह्निमानिति साध
नुमितौ घटादेरपि पक्षत्वं बहुस्त्र्यसंगतिरिति वाच्यं। सिद्ध्यपात्तिष्ठविशेष्यतासंबंधेन प्रतिबध्यानुमितावच्छेदकत्वस्य शक्यतावच्छेदक
तानिरूपकसंबंधत्वे नातिप्रसंग इति हृदि निधायाह बहुत्वाहुः। प्रकृतसाध्यसाधका इत्यादि प्रकृतानुमितिविधेयपक्षता न हेतुर्गौरवा
न्मात्रताभावात्तु अविषयपांतरसंचारादिति इदं पक्षत्वमपेतत्व चपाराद्वा हिंकप्रसक्तत्वसहानुमितिधारास्यपक्षपात एवं पक्षं तु परामर्शानुमा
न एव सिद्धसाधनताप्रसक्तिविधयाकृपकमनैवं लिंगोपहितलैंगिकभानं नये अनुमित्यनुभवत्वस्यानुपपत्तिरनुमितित्सायप्याः
वल्लवत्तेनानुमितिधारापाए यावत्स्वस्य मानत्वाहिति वाच्यं लिंगोपहितलैंगिकभानस्य चेवमानाभावेनमनुपपत्तेः प्राहुस्तत्वापत्ती
पक्षसिद्धेः प्रतिबंधकत्वे अपि न पक्षपदवैयर्थ्यपरामर्शादुत्पन्नानुमितिक्रमकः पक्षः पुनः कथं तेन सघं गेन व नत्वनुमितिव्याप्तिः प्रति
त तत्स्याग्गभावव्यक्तौ तां विशिष्य हेतुता तत्र इदनुमितिव्यक्तौ तां विशिष्य प्रतिबंधकत्वे सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यस्यात्र
विरोधाभावात्वादव्यापकता पक्षता सिषाधयिषाविरहतोऽनुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शजन्य इदनुमितिव्यक्तेः पुनः तस्याः पक्षसंयो
दुर्वारत्वं इति वाच्यं सिषाधयिषापरामर्शोभयकालीनानुमितिव्यक्तिः पुनः तत्स्याग्गभावव्यक्तौ तां विशिष्य हेतुत्वात् तत्रत्यदनुमितिव्य
क्तौ तां विशिष्य प्रतिबंधकत्वस्य तस्यागेरपूपगमान्नचैवं सिद्धेः प्रतिबंधकत्वं किं लाघवमितिवाच्यं सिषाधयिषाविरहक
लीन तत्सिद्धिपदवैयर्थ्यपरामर्शजन्यानुमितिपुरस्कृत्यागभावव्यक्तौ तां कारणतावच्छेदकत्वस्य नाप्येव महल्लाघवादिति वेन्न। सिद्धेः

मू. टी.
२१
31

प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेपि स्वत्वानधिकरणोत्पुरुषान्तरस्य तत्तद्धेतुकानुमितिव्यक्तीनामुत्पादद्वारणोपपादनायानुमिति --- त्पत्तिसमकालो
त्तरोत्पन्नानुमितिव्यक्त्युत्पत्तिसमकालोत्पन्नानुमितिव्यक्तीनामनुत्पादवारणोपपत्तेश्च तत्तद्धेतुकानुमितिव्यक्तिषु पूर्वोत्पन्नानन्तरस्यत्वरा
मर्षादिव्यक्तेर्विशिष्य हेतुत्वावश्यकतया तस्या एवोत्पत्तिसंबंधेन कारणत्वाभ्युपगमादेकोत्पत्त्यपुनरुत्पादवारणसं
भवात् अत्र पक्षतावच्छेदकविषयविशेषप्रकारकपक्षविशेषानुमितिहिसाध्यका एकैकानुमितिव्यक्तिरेवैकैकपुरुषस्य तासां
नन्तरत्वं तत्परामर्शोवानन्तरं तत्तत्साध्यकः परामर्शः अपि तत्पक्षतावच्छेदकपरामर्शजन्यतत्साध्यकानुमितिव्यक्तीनामुत्पादपुनरु
त्पादवारणाय लाघवात्तत्तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ तादृशात्ति हेतुः प्रतिबंधकत्वमेव पुनः तत्रापि तत्तद्धेतुकानुमितिव्यक्तिप्रत्युत्प
त्तिसंबंधेन तत्तत्परामर्शादिव्यक्तेर्विशिष्य हेतुकल्पने अनंतकार्यकारणभावप्रसंगादित्याचं स्वत्वानधिकरणोत्पुरुषान्तरस्य
तत्तदनुमितिव्यक्तीनामुत्पादवारणाय तत्रापि तत्परामर्शव्यक्तीनां विशिष्य हेतुत्वमावश्यकमिति स्वावच्छिन्नसंयोगकार्यका
रणभावो तत्पुरुषस्यानधिकरणव्यक्तीनां स्वसमवेततत्साध्यकत्वप्रतिबंधकत्वे न हेतुत्वावश्यकत्वाद्धेयत्वस्वान
धिकरणोत्पुरुषान्तरस्य तत्तदनुमितिव्यक्तीनामुत्पादसंभवादित्येवं तादृशविषयविशेषमानामावत्वपापाद्धेयविशेष
कपक्षविषयप्रकारिका एकैकप्रत्यक्षव्यक्तिरेवैकैकपुरुषस्य तासां तत्पूर्वं तत्परामर्शवान्तद्विषयविशेषयोः सन्निकर्षादिः तद्वि
षयविशेषयोर्विशिष्य प्रत्यक्षव्यक्तीनामुत्पादपुनरुत्पादवारणाय तत्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्यपि तद्विशेष्यकत राम
त्प्रकारकत्वेन हेतुः साम्यात् प्रतिबंधकत्वप्रसंगोऽभावे लाघवतावच्छेदकतत्संभवात् तादृशविषयविशेषानुमितौ पक्षतावच्छेदकत्वमि २१

त्वावच्छेदकस्य तत्र सत्त्वादसिद्धेः वस्तुतस्तु प्रत्यक्षादीनामुत्पादकतावच्छेदकसामान्यतो दृष्टत्वसंबंधेन कार्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति
व्याप्तिविशेषणताविशिष्टत्वसंबंधेन कार्यसहवर्त्ति तथा समवायसंबंधतादात्म्येनैव वा प्रतिबंधकत्वं तच्च प्रत्यक्षत्वादिना शाब्दविष
यत्वादित्वेन मानाभावादुच्छिकरणत्वाविघमानतादृशव्याप्तिविशिष्टविशेषणतासंबंधेनाभावो व्यतिरेकेण तद्विषयतादवस्थ्यं तथा च
तदुत्तरोत्पत्त्यानुमितेरपि पुनर्नोत्पत्तिः सत्त्वात् भवतः एतेनानन्तरपरामर्शादिव्यक्तेरनेन कार्यकारणभावोपपत्तेः संबंधत्वकल्पनामपेक्षते
द्वैरनतिरिक्तैव प्रतिबंधकत्वकल्पनेन लघीयसीत्यपि प्रत्युक्तं दसा कुतः तद्व्यक्तित्वेनानुमितित्वावच्छिन्नकारणतादिकल्पनेति स्यात्तत्वरूप
रामर्शानन्तरमनुमित्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः अनुव्यवसायापत्त्या विशिष्टौ कोटनुभवापत्ता पानम्य याशाब्दबोधादिकं प्रत्य
क्षे हरादि हानस्यानुमितिं प्रतिपरामर्शादेर्धूमगौरवात् कारणत्वप्रसंगात् निरुक्तहादिस्थले विशाब्दबोधादिरननुव्यवसा
येष्टापत्ते विशिष्टहानं प्रत्यक्षत्वेनाभावादेः प्रतिबंधकत्वविलोपप्रसंगात् तेन च वह्निव्याप्यधूमवान्वह्निव्याप्यधूमव्याप्यवा
न्वह्निव्याप्यधूमव्याप्यव्याप्यवानित्यादिसमूहालंबनपरामर्शानन्तरं परामर्शानुमितिप्रवाहस्यापत्ता नाकरनयेऽनुव्यवसा
यिकत्वाद्रूपवत्त्वादिकं चाविद्दनुभवापत्त्या पसक्तत्वाद्गौरवं पुनराशंक्य तद्दृष्ट्या च्यं तत्रापि लिंगविषयाऽनुमितिश्चारूपः
धानादि कत्वेन साध्यविषयाचतनतं सरामर्शीयकीनामप्युत्तेजकमध्यप्रवेशो हादि विरहात्तत्र किं च सिद्ध्यातत्त्वपरामर्शस्य
लैध्वनि यसद्वस्त्यपरामर्शजन्यानुमितिस्थले बाधसामान्ये कावेतानुमितित्वतस्य गमावच्छेदत्वतत्कार्यकारणभावकल्पनम
पेक्ष्य लाघवात्सज्ज्ञानापाए व हेतुत्वे कल्प्यते प्रत्यक्षादित्वेनैवधारा वादिकसाहानाक्षोटादीनां प्रसाणेसिद्धत्वौ गौरवमप्यासी

मू.टी.
३२

पक्षेऽनयोर्विषयतेरसंबन्धेन विशिष्टे वह्न्यभावेऽप्यनुमितिसत्त्वं तदनुमितिसमाकारतानुपपत्तिरिति भावो व्यभिचाराभावान्नातिरिक्त
व्याप्तिकल्पना नामत्राप्यनुमितेर्लाघवान्नातिरिक्तत्वादिविषयतासंबन्धेन विशिष्टे सत्त्वे च नवीनमतेऽप्यनुमितित्वनुत्वेनेतिवाच्यम् अनु
मितेरुत्तरानुमितिनिर्विकल्पककल्पकस्याननुव्यवसायप्रत्यक्षेऽर्थवोधकत्वेनाभावात् निकाया उपमितेरिति रितिव्यक्तिकल्पनताभा
वान्निर्विकल्पककारित्वकल्पनेऽपि वा निर्विकल्पत्वादिसिद्धिः ॥ ॥ अनुमानपरिच्छेदे हेतुस्वरूपसाधनं परामर्शस्य ॥ ॥ अनु
३२ मितिस्वरूपं वैजात्यकार्यकारित्वसंगतत्वमेतन्निरूपणानन्तरमनुमितिहेतुत्वेन परामर्शनिरूपणमिति पक्षधर्मत्वेति पक्षधर्मस्य
पक्षसंबन्धस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानेऽव्याप्तिविशिष्टज्ञाने पक्षव्याप्तिविशिष्टज्ञाने पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति यावत् तत्र हेत्वनु
मितिहेतुरित्यर्थः तेन पक्षविशेष्यकपरामर्शलिङ्गविशेष्यकपरामर्शयोरुभयोरपि संग्रहः वह्निव्याप्यो धूमः धूमवां
ननु वह्निव्याप्य धूमवानयं पर्वत इति परामर्शात् पर्वतो वह्निमानिति स्पष्टं संपक्षतावच्छेदक स्तथा च पर्वते वह्निज्ञानस्य मीमांसकनये ऽनुमितित्वेन कस्य संग्रहः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यव्याप्य
त्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानमेवानुमितिहेतुरिति कुसुमुद्गपाणिप्रभृतिभिः तथा च तादृशविषयताशालित्वमेव त
मेवानुमितिकारणतावच्छेदकमितिभावः पक्षपक्षधर्मस्य पक्षतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टज्ञाने व्याप्यवच्छिन्नविषयता स्व
शालिज्ञानं पक्षतावच्छेदकस्य पक्षतावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वेनार्थः तस्य च व्याप्यवच्छिन्नविषयताप्रमान
यः तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानमेवानुमितिहेतुरित्यपूर्वो
ऽयं वशात् हेतुः पक्षधर्मस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पर्वतविशिष्टव्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तम ३२
प्रकारकं

निश्चयः

स्वव्याप्ति
पक्षधर्म विशिष्टस्य ज्ञानमनुमिति हेतुः

[illegible]तानां व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् न मितिपावकत्वे तद्वानुमितिहेतुः इति सम्प्रदायः। न च नये पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति वदंति। तदसत् अग्रे लिंगविशेष्यक-
परामर्शस्यापि हेतुत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तद्दूषणगत्वापत्तेः। महाचापीस्मत नवप्राचीनपेयपक्षव्याप्तिविशिष्टोभयवैशिष्ट्यव्या-
हित्वेनिरूपत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतानिरूपितत्वमनुमितिनिष्ठं नात्रेष्टा गुरुत्वं त्वदुक्तो सम्भवि वह्निव्याप्यो धूमो धूमवा-
न्पर्वत इति ज्ञानाद्दुष्टानुमितेः समाहितत्वेन तद्रूपेणानुमितावहेतुत्वादित्याशंक्याह। पक्षधर्मत्वेति। अर्पितस्य पूर्ववदिदमनुमितिल-

पोद्घातेन

हेतोर्येयोगि नव्यप्रकृत्यं न पम वतारपे। गुरुत्वः प्रत्येकविशिष्टे। नव्येति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिमत्त्वरूपं व्याप्ति-

धूमत्वादि प्रकारेण

निरूपत्वं विशिष्टत्वस्मरणात् तत्प्रवेशः व्याप्यनुमवादनुमितिसमनुत्पादापत्तेः पक्षधर्मताज्ञाने व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणापि
हेतुधर्मतानिरूप्यत्वं धूमत्वादिघटितवह्निविशेष्यताकव्याप्तिनिरूपितत्वं धूमत्वादिघवह्नित्वं विषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविषयताशालिनिरूपत्वं चदृष्टं हेतुत्वरूपत्वतत्कारणतावच्छेदकं लिंगविशेष्यकव्याप्तिज्ञानेचनानुमितिहेतुः
नैवे इति तस्मादनुमितिमनुपगमादिति भावः। लाघवादिति। निरूक्तविषयताशालिनिरूपत्वेनैपायिकाभिमतत्कृहे

नैयायिके

णतावच्छेदकमपि तु व्याप्तिज्ञानेकारणतावच्छेदकरूपस्य कृत्वे विशिष्टोपमितिकप्रसक्तोपाधि न तत्स्वरूपलाघवादि सर्वैः

सामग्र्यन्तर्गत

पक्षप्रपन्नवह्निव्याप्योधूमो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानेनानुमितेः सिद्ध्यादिना प्रतिबंधकेनानुमितिसामग्रीविरहात् ह्रुद्वह्निव्याप्यधूम-

सिध्यभावरूप

वान्पर्वत इति विशिष्टपरामर्शस्तत्रैव समकालवादिनां गुरूणां नयेन हृदि मतस्य कारणतावच्छेदकरूपस्यैनैपायिकाभि-

मू. टी.
३२
33

मत्कारणतावच्छेदकत्वप्रवेशे गौरवात् तस्मात् अनुमितिहेतुरित्युक्तम् । लाघवात् व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम् एवं वह्नि-
व्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं वाच्यम् एवं च विशिष्टपरामर्शत्वं नैयायिकाभिमतं कारणतावच्छेदकम् तस्यापि स्वरूपतः प्रकाशमानत्वा-
द् गुरुत्वं न चैवं प्रामाणिकत्वमस्त्येव विषयत्वनिविष्टं वाच्यं व्याप्तिहेतुकारणतावच्छेदकस्य गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकस्य
व्याप्यतया स्वप्रकाशमर्यादया तस्य तस्य तादृश्या ... गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकस्य लाघवं प्रस्तुत्य सत्त्वेऽपि समानम् ।
यद्यपि कदाचित् प्रामाणिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य कारणतावच्छेदकतया ... गमकता

स्य अनुमिति

हेतुपरामर्शहेतुत्वे नेति । व्याप्यत्वेपि वह्निव्याप्यधूमवान् पूर्वतत्त्वादिविशिष्टपरामर्शहेतुत्वेन तत्परामर्शः ... लाघवा-
दिति अस्मद् उक्तकारणतावच्छेदकस्यैव व्यवहारादिसिद्धत्वात् नित्यमिति ...

... यनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वात् दिक्परामर्शः नैयायिकाभिमतपरामर्श-
विशिष्टपरामर्शव्याप्यस्य द्रुक्तकारणतावच्छेदकधर्मस्य लाघवात् तथा च नैयायिकसिद्धकारणतावच्छेदकस्य मप्यादि-
व्यक्तिरूपकत्वानियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वापादकत्वोः कल्पनाप्रयोजकनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेनोभयवादिसिद्धव्यापक-
द्रुक्तकारणतावच्छेदकद्वयस्य व्यापकत्वनिरूपकतामात्रकल्पने लाघवमिति भाव । परामर्शोऽपि व्याप्यत्वेऽपि वह्निव्याप्यवानय

मित्यादिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपरामर्शाधीनानुमितिः नन्वव्याप्यतावच्छेदकं ...प हृदधर्मतानिश्चयवतो वह्निव्याप्य
धूमवान्पर्वत इत्यादिनैयायिकाभिमतानुमितिकारणीभूतविशिष्टपरामर्शं प्रतिजनकत्वेनेत्यर्थः अथ वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिनिश्च
यमन्तरेण कारणतावच्छेदकद्वयस्यैव पर्वतादिविशेष्यकानुमितिजनकतावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः नच वह्निव्याप्यधू
मवत्त्वादिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयपक्षविशेषणतावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानविधया विशिष्टपरामर्शजन
कत्वेपि धूमवान्पर्वत इत्यादिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्य न विशिष्टपरामर्शजनकत्वमिति वाच्यं तस्या
पि पक्षतावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानविधया विशिष्टपरामर्शजनकत्वादिति व्याचक्षते तन्न व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यवि
षयत्वांशे तयोर्विशेषणज्ञानतया जनकत्वानभ्युपगमे वह्निव्याप्यत्वनियतपूर्ववर्तित्वासिद्धेः वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतश्च धूमवानित्यादि केवलपर्वतत्वादि
प्रकारकज्ञानादपि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शसंभवादित्यवधेयम् अन्ये तु कारणतावच्छेदकत्वेन कारणत्वं
किं नाम्निष्ठं मत्यामित्यत आह एवं चेति ज्ञानद्वयादिवैलक्षण्यकल्पनेऽपि तैर्नैयायिकसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य धर्मे वह्निव्याप्य
धूमवान्पर्वत इति समूहालंबनज्ञानस्य च पक्ष्योलक्षणतावच्छेदकद्वयावगाहित्वाद्यवधारणासंगतेः अनन्यथा त्वया
५ यत्नो भवद्वैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वम् अनुमितिजनकतावच्छेदकं न वा तादृशनिश्चयासमानकालीनवह्निव्याप्यो धूमो
धूमवान्पर्वत इति ज्ञानमनुमितिरूपमापद्येत न वेत्याह द्वयोर्विशेषणतया व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनानुमि
तिहेतुत्वमिति नये व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्यानुमितिजनकतावच्छेदकं न वेत्यपि विप्रतिपत्तिः समवायि

निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता +२

इत्यादि

मू. टी. ३४ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानमनुमितिं प्रत्युपधायकं न वेति अनुमिति प्रति परत्वेऽपि तादृशज्ञानादनुमित्युत्पत्तेरिति निश्चेयं।
व्याप्यत्वज्ञानमेवेति व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेनेत्यर्थः। लाघवात् कारणतावच्छेदकलाघवादावश्यकत्वाच्चेति
श्यकत्वाच्चेति पर्वतपक्षेऽपि तादृशविशिष्टविषयिताशालिनिश्चयस्यानुमिति [illegible]
३४ [illegible] हेतुत्वावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः। उपनीतव्याप्त्यैव [illegible] शविषयिताशालि
निश्चयस्य परत्वेऽप्यनुमितिं प्रति कारणत्वाच्चेत्यर्थः। अनुमित्युत्पत्तेरव्यवहितपूर्वं तादृशविशिष्टविषयिताशालिनिश्चयः क्षो
विशिष्ट [illegible]पि नासीदिति भ्रमेणाह पूर्वपति। तत्रैवेति। तादृशविषयिताशालिनिश्चयस्येत्यर्थः। पूर्व-अव्यवहितपूर्वं [illegible] एतेन। अनुमि
युगपदुत्पत्त्यभावादिति। एकस्मिन् क्षणे अव्यवहितपूर्वत्वकालिकविशेषणताभ्यामनुमितिविषयिताशालिनि[illegible] तादृश
द्वयपरामर्शयोरुत्पत्त्यभावादित्यर्थः। तथा च पक्षे अव्यवहितपूर्वत्वसंबंधेन कार्यतदेककालिकत्वसंबंधेन कारणतावच्छे
दकावच्छिन्नमिति सत्त्वमपक्षे हेत्वाकारज्ञानस्यकारणतानुग्राहकत्वाभावात् तत्रानाग्रहेण बहतीभावः। केचित्तु व्याप्य
त्व त्वज्ञानमेवेति व्याप्तिप्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः। स्वरूपाणां व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताविशे स
शेषणत्वस्य वच्छेदकलाघवादिति व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनिश्चयत्वमपे स्य २
क्ष्य व्याप्तिप्रकारक [illegible] कनिश्चयत्वस्यावच्छेदकत्वे लघुत्वादित्यर्थः। कल्पनालाघवमा त्वन
हुः आवश्यकत्वाच्चेति व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता [illegible] निरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्न

[illegible]

स्यानियतपूर्ववर्त्तित्वे व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तिता आवश्यकत्वादित्यर्थः । उपजीव्यत्वाच्चे
तिपरे व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनिश्च
यत्वावच्छिन्नव्यापकतावत्त्वमित्यर्थः । तथा च नियतपूर्ववर्त्तित्वमुभयत्र सिद्धत्वाद्विनिगमनाविरहात् इत्याह दूषणान्तो
सेन तेः अनुमितेः पूर्वं व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यावश्यवाच्यत्वात् सिद्धत्वादिति । अनुमितस्य च वह्निमान् पर्वतः ताद्दशविशिष्टविषय
ताशालिनिश्चयस्याप्तिसिद्धिं परिहरति । आपेतीति । वह्निव्याप्यधूमस्मरणमिति । धूमवान् पर्वत इति ज्ञाने चेति शेषः । धूम
त्वासाधारणेति । धूमत्वरूपव्याप्यधर्मदर्शनादित्यर्थः । एतच्च संशयोत्तरं प्रत्यक्षात् सिद्धावेते व्याप्यो यमिति । अनुमि
त्सव वह्निमत्पर्वं वह्निव्याप्यो यं पर्वत इत्याकारकनिरूपकविषयिताशालिनिश्चयात्मकः समूहालम्बनात्मकोऽभे
दप्रत्यर्थः सामग्र्यादित्वादिति । अभेदप्रत्यक्षसामग्रीवत्ताद्दशविषयिताशालिनिश्चयस्यापि सामग्र्या वर्तमानत्वा
दित्यर्थः । स एवानुमितिहेतुरिति । एवकारार्थः व्यवच्छेद्यो व्यनुमितिः तत्पर्वं वह्नित्यर्थः । एवकारेण अभेदः सोऽनुमि
त्सव वह्निमत्पर्वं वह्निव्याप्यत्वे व्याप्यत्वाभेदप्रत्यक्षमिति । ताद्दशविषयिताशालिनिश्चयसमकोऽभेद इत्यर्थः । अथ पक्षेऽनुमि
तिसामग्र्या बलवत्त्वादिति । ननु नैयायिकस्य । इति । पर्वतो धूमवान् इत्याकारकव्याप्तिविशेषः । प्रत्यक्षमिति । अनुमि
त्सव वह्निमत्पर्वं वह्निमत्पर्वतो विशेष्यो धूमे भासते व्याप्यत्वं वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति स्मरणादि
त्यभिप्रायः । ततो भयव्याप्ति व्याप्य वह्निमत्पर्वत विशेषणतात्वात्मनानुमितिताद्दशविषयिताशालिनिश्चयपर्योरन्य

धूमः । अभेदप्रत्यक्षदर्शनार्थमिदं

स्येध्येयं ।।

विशिष्ट

इ३ अमर

द्वितीय

मू.टी. पक्षसहचारज्ञानसत्वादिति शेषः। ज्ञानाघवादिति। अवच्छेदकलाघवादित्यर्थः। व्यापकत्वेवह्निव्याप्यवानयमित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छे
२५ दकप्रकारकशाब्दादिपरामर्शाद्व्याप्तिमानुमितिरित्यत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयाघभावेन तद्रूपेण तत्कारणताव
च्छेदकद्वयस्य पुनः पक्षधर्मतायांधूमादिनिष्ठतत्पदार्थव्याप्तिगतावच्छेदककोटौ प्रवेशापत्तिगौरवविरहादित्यर्थः। तत्र ... ना येवय
35 वाक्यवाक्यादित्यपूर्वमुक्तं। पक्षधर्मव्याप्यत्वग्रहानन्तरं तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितव्याप्यतावच्छिन्नवि
षयताशालिनिश्चयत्वस्य तत्वार्थः हेतुत्वकल्पनात् हेतुतावच्छेदकत्वकल्पनात्। अन्यत्रापीति। वह्निव्याप्यो धूमः धूमवत्प
र्वत इति ज्ञानोत्तरं पर्वतोनुमितिरित्यत्रापीत्यर्थः। तथेति। अनुमितिसामग्र्यभावेनतादृशज्ञानाद्यवाहितोत्तरोत्पन्नस्य ता
दृशाद्युपधिताशालिनिश्चयस्यैवानुमितित्वप्रयोजकत्वमित्यर्थः। लिंगे। पक्षलिंगोत्पत्तिः। प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानेति। सा
ध्यव्याप्यो हेतुरेवानुमानपर्वतादिज्ञानोत्तरं प्रत्यक्षिकतादृशविषयविताशालिनिश्चयसामग्रीविरहादित्यर्थः। तेन
विना। तादृशविषयविताशालिनिश्चये तविना। अनुमितित्वनुत्पादेति। इष्टापत्तौचानुभवविरोधादितिभावः। अनुमानादि
ति। पक्षीयधूमोवह्निव्याप्यः धूमत्वादित्यनुमानादित्यर्थः। आदिनाशाब्दसंस्कारादिपरिग्रहः। परामर्शः। साध्यव्याप्यहे
तुः हेतुमान्पक्ष इति ज्ञानद्वयाव्यवहितोत्तरं तादृशविषयविताशालिनिश्चय। अनवस्थानादिति। व्याप्ति ... व्याप्ति
न नादृशज्ञानीमेवस्थाना ... दित्यर्थः। केचित्तु। अनवस्थानादिति। तद्गोचरधर्ममात्रे सति तत्सहत्वेन धर्मत्वस्यापि राम
सतित्सहत्वव्याप्तिनानुमानेविशिष्टपरामर्शप्रभृति अनवस्थाप्रसंगादित्यर्थं इत्याहुः। यदि रसत्वोत्तरेणापीति। वह्निरिति

स्या२

+ नम्रप्रत्यक्षादिचतुष्टयभिन्नप्रमाणत्वंअप्रसिद्धेः नापितं अनुष्टयभिन्नत्वमात्रं वक्ष्यमाणपादकस्य इति

यक

सहकारेणपावहिर्विषयेलौकिकप्रत्यक्षजनकतानाहृनाश्रयेणेत्यर्थः सहकारित्वस्य अनेदगर्भतयाघ्राणतोऽहावैतादृशजनकता
प्रसिद्ध्याघ्राणादेरपिमनःसहकारेणजनकत्वादप्रसिद्धिर्वारणायबाहित्वमिति द्रव्यविशेषणंमनसोपिविबहिरिंद्रियासहकारे
णदुःखादेप्रत्यक्षजनकत्वाद्बहिर्विषयकत्वेप्रत्यक्षविशेषणमिति। सिद्धंमनःसंयोगोनिरूपितयेदृपीति इंद्रियासंनिकृष्टानी
द्रियलिंगप्रत्यक्षविषयीत्यर्थः साध्यव्याप्योहेतुः हेतुमान्पक्षइतिज्ञानानामनुमितिशेषः। ज्ञानंनोपनीतेति हेतुमान्पक्षइ
तिज्ञानेनोपनीतेविशेष्येत्यर्थः। व्याप्तिस्मरणेति साध्यव्याप्योहेतुरितिव्याप्तिस्मरणेत्यर्थः प्रतसेरीः साध्यसाध्यहेतुमान्प
क्षइतिनिरूपकविषयताशालिमानसंनिकृष्टपः पदंनरमितिसाध्यव्याप्योहेतुःहेतुमान्पक्षइत्यादिनिरूपणानंतरमित्यर्थः
व्याप्तिस्मरणाहेतुः इंद्रियसंनिकृष्टलिंगविशेष्यकप्रकृतव्याप्तिस्मरणादेः। प्रमाणांतरतापत्तेरिति। पक्षविशेष्यकसाध्यलिंग
प्रकारकप्रमायाःकरणत्वापत्तेरित्यर्थः अंतरपदस्यस्वरूपार्थकतातएवमग्रेपि। एतेनप्रमाणांतरत्वेप्रमाणत्वमेव
व्याप्तिज्ञानस्यानुमानात्मकत्वादिष्टापत्तेः प्रमाजनकत्वेऽपिविशिष्टपरामर्शात्मकप्रत्यक्षप्रमामनुमितिप्रमांवा
द्यापेक्षापत्तेः अतएवमानसातिरिक्तप्रमितिकरणत्वमपितनत अनुमितिमाद्यायेक्षापत्तेः नापिमानसप्रमित्यजनकत्वमिति
पतयापाशाभावेनप्रमायामकारणत्वादेरुपं[illegible]ःसंगतेरितिप्रत्युक्तं। आपत्तिवीजमतव्याप्तिंदर्शयति। तदेवेदी
ति। हि यस्माद्यत्साधारणंसहकार्यसाधारणोयाहिमौ वरांपदाद्याप्तविशेष्यकपक्षप्रकारिकांप्रमाप्रत्यक्षप्रमितिंजनयतीत
त्संवेतद्धर्मविशेष्यकतत्प्रकारकप्रमायाःकरणमवश्येतिपोजनाएवकारस्यसाधारणार्थकत्वात्तथावपदाद्यार्थवि

[illegible]

स

[illegible]

मु.टी.
३६
36

शेषप्रकारकयद्धर्मप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तद्धर्मिनोन्यासाधारणकारणं यद्यद्वति तत्तद्धर्मविशेष्यकतत्प्रकारकप्रत्यक्षापादकं कारणं
भवतीति व्याप्तिशरीरं सहकारित्वस्य भेदगर्भतया मनोन्यत्वं ना भा प्रभावप्रत्यक्षप्रत्यक्षपरतया प्रत्यक्षलाभः इच्छादि
द्भिः यथा चक्षुः परं आदिपदात्वगादीनां ग्रहः अत्र करणत्वस्यासाधारणजनकताघटितत्वे वशारीरत्वाद्धैकालवि
शादैवाव्याप्तिर्वा स्वकारणाय मनोन्यासाधारणेति नादृशप्रति तन्निनोन्यासाधारणकारणत्वं चक्षुषः प्रतीति वृत्यनुभवत्व
व्याप्यजातावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतात्वसंबंधावच्छिन्नकारणतावत्त्वे सति मनोन्यप्रमाणं तत्सहकारित्वेस
त्वं लोपादानादेव जन्यत्वाभावावच्छिन्नजनकस्यराद्दीना मोदेः कार्यतावच्छिन्नजनकस्य कालादिगादेः विशिष्टवैशिष्ट्यानु
भवत्वावच्छिन्नजनकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेर्व्युदासः। ननु च किन्तु नकार्यकारणभावमहिमाय विशेष
णतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादावतिप्रसंगवारणाय जातिपदं तदवच्छिन्नत्वं चाति छेदकतावत्त्वमात्रेन तत्
तद्धर्मावच्छेदकताकत्वं तेन पदार्थानां व्याप्तित्वमरणादेः तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजनकत्वेपि नव्याप्यत्वेन व
क्यासिद्धिः ननु चापतौ स्वरूपासिद्धेः प्रतिकूलतिवाच्ये तथा सत्यापाद्याभावेनापादकाभावसाधनेपि दुःसाधतापत्तिः
आपाद्याभावेनापादकाभावसाधनवास्यतात्पर्यतिरिक्तानास्य संबंधावच्छिन्नलोपादानाम विषयत्वेन लौकिकप्रत्य
क्षलेनतद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वेन तत्तले नसे व्याप्तिः प्रत्यक्षत्वेन संव्याप्तित्वेन कार्यकारणभावमाहात्म्यं व्याप्तिः एम
लक्षणे विषयेन व्यभिचारः नवनदृषि प्रमाकरणं भव समवायविशिष्टप्रत्यक्षं जनने निर्विकल्पकस्य कस्यैवेसाज्ञानद्विशेषप्रकारकस्य

निर्विकल्पकादिकामादि

व्यापारत्वादिति कुतो व्यभिचार इति वाच्यं तथापि निर्विकल्पकाजनके विषये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वान्नि
रवा १

कारकचाक्षुषादिजनके चक्षुःसंयोगादिव्यक्तिविशेषे व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलं तदर्थश्च मनोमात्रभिन्नप्रमाणज-
न्यवृत्ति प्रत्यक्षत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं न चक्षुरादौ तादृशसाधारणं अतो नासंभवः तद्दलवैय-
र्थ्यं च चक्षुरादेरपि आलोकप्रमाणजन्यवृत्तिचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात्त्वालोकप्रमाणजन्यवृत्तित्वावच्छि-
न्नं प्रति जनकत्वाच्च दृष्टान्तासिद्धिवारणाय मनोन्यत्वमभिन्नत्वं च प्रमाणविशेषणं ननु तथापि चक्षुरादेरालोकाद्यात्म-
कप्रमाणजन्यवृत्तिचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वाद्दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारा नचास्वभिन्नप्रमाणत्वमनुभवत्वव्याप्यजात्य-
वच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वाभिप्रायेण नात्र प्रत्येकमनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वे च तादृशजातिपर्याप्तावच्छेद-
कतावच्छेदकत्वं आलोकादेर्ग्रहणं तथापि लौकिकचाक्षुषत्वादेरेव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं द्रव्यत्वेतिसत्त्वादिविशि-
ष्टलौकिकविषयताप्रयोज्यचाक्षुषस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नलौकिकवि-
षयतावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वादृष्टिकारणताश्रयस्य स्वाभिन्नप्रमाणपदेन विवक्षितत्वान्न चक्षुरादेः सामान्यतश्चा-
क्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वात् तादृशप्रमाणत्वसंभवः एकस्याश्चक्षुरादिव्यक्तेस्तादृशकारणतायाश्च चक्षुरादिव्यक्तिसं-
तरजन्यवृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वात् दृष्टान्तासिद्धिवारणाय स्वाभिन्नत्वं तादृशकारणताश्रयविशेषणेन पदार्थविषयत्वा-
सित्वं कारणताविशेषणं शरीरादिसाधारणकारणकारणमादाय द्रव्यत्वेन जन्यत्वे कार्यकारणभावमादायवाप्रसिद्धिवारणाय स्व-
वगणपानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वे स्वाभिन्नप्रमाणत्वघटककार्यताविशेषणं नचतथापि विशिष्टत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारण-

म.टी.
३७
37

भावमादाय च हेतुतादि जन्यज्ञानस्यापि त्वगादिरूपनिरूढस्वभिन्नप्रमाणजन्यत्वाप्रसिद्धिर्नादृश्यस्य मितिर्वा यद्दृश्या वृत्तित्वे
नजन्यत्वविशेषणात्पक्षीभूतव्याप्तिस्मरणादेः उपनयस्यापि तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया च हेतुरादि
मात्रेणोपाद जन्यवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वान्न व्यभिचारे ज्ञानत्वेन कार्यत्वेन द्रव्यत्वेन जन्यसत्वेन कार्यकारणभा
वमादाय च हेत्वादेरपि त्वगादिप्रमाणोत्तरजन्यवृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वाद्दृष्टो नासिद्धिर्व्याप्तस्मद्वार
णाप्रप्रत्यक्षत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नसहकारिताघटककार्यताविशेषणे प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वं च प्रत्यक्षनिष्ठान्योन्याभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्रत्यक्षवृत्तित्वं तेन पक्षीभूतव्याप्तिस्मरणादेरपि परामर्शपक्षकनिरूढस्वभिन्नप्रमाणजन्य
वृत्तिव्याप्यनुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वेपि नस्वरूपासिद्धिः स्वभिन्नप्रमाणत्वघटकानुभवत्वव्या
प्यजात्यवच्छिन्नत्वव्यापकताघटकजातिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वं वक्तव्यं परामर्शादेः कार्यता चेन तथा च प्रत्यक्षवृत्तित्वं नो एवं
पादेयं किन्तु तादृशजात्यवच्छिन्नत्वमुखेविशेष्यविधया समवायसम्बन्धेन तादृशजात्यवच्छिन्नत्वं वक्तव्यं तेन व्याप्तिस्मरण
देरपि कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षत्वप्रवेशेनानुमितिधूमत्वादिप्रवेशेपि नासिद्धिः स्वभिन्नप्रमाणत्वघटककारणतावत्त्वाद्वृत्ति
त्वविशेषणाद्व्याप्तिज्ञानादिव्यक्तेरजन्यानुमितिव्यक्तिमादाय नासिद्धिः न च तथापि महत्त्वे व्यभिचारः प्राचीनमतेपद्र
व्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टलौकिकविषयतादिसंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने वा जनकतया त्वाद्वृत्तित्वविशे एम
षणाद्व्याप्तिज्ञानादिव्यक्तेरजन्यानुमितिव्यक्तिमादाय नासिद्धिः न च तथापि महत्त्वे व्यभिचारः प्राचीनमते द्रव्यलौकिक

प्रमत्वत्वावच्छिन्ने द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टलौकिकविषयतादिसंबंधेन प्रमात्वावच्छिन्नेवाजनकतयानिर्णयसहकारित्वादि
ति वाच्यं तन्मतानभ्युपगमे अप्रसाधारणतापत्तेः संसर्गतादृशसंबंधानवच्छिन्नत्ववत्प्रमात्वावच्छिन्नत्वे नापि तन्मतापादिविशेष कार
णीयत्वानवच्छिन्नत्वापत्तेः प्रभूतत्वे व्यभिचारः तत्समानसंतानद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने जनकतयानिर्णयसहकारित्व
वत्वादिति वाच्यं तस्य लाघवेन द्रव्यलौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वात् मीमांसकेन पूर्वपक्षिणा चायोरविप्रत्यक्ष
त्वानभ्युपगमात् अन्तरेणौपाधिकत्वेन येतु महत्वावृत्तित्ववत्पादकृतित्वस्य विप्रत्यतादृते कारणतायां प्रवेशनीयत्वात् मनःसंयुक्त
समवायादिसंनिकर्षेण प्रत्युतोऽदृष्टसंनिकर्षस्यापि मनोऽन्यप्रमाणं तरानसहकारित्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय वहित्वमप्यविशेषणं त
स्मानसलौकिकप्रत्यक्षत्वाविषयत्वं परमनयेहातान लक्षणे रसंनिकर्षतपाहस्तत्वादिप्रत्यक्षेव हि स्पर्शस्य कदाचिद्व्यभावान्न व्य
भिचारताद्वस्थ्यं परामर्शादेरभावहानत्वावच्छिन्नत्वसंवृत्तिकारणता प्रयत्नस्य व्याप्तिज्ञानादेरेव सहकारितया तत्र व्यभि ला
चारवारणाय समानविषयकत्वाद्यनुपादानप्रत्यक्षमप्रत्ययत्वेन प्रवेशः विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे अपि विशेषदर्शनादेर्नेकारणता
त्वमपि तु विपरीतज्ञानविघटकतया कार्यविघटकतयोपयोगित्वमेव नत्वेति न तत्र व्यभिचार इति सर्वं चतुरस्रं॥ केचित्तु व्याप्तिस्मरणादेः
प्रकृतव्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेरिति प्रत्यक्षविजातीयविशिष्टपरामर्शरूपप्रमाकारणतापत्तेरित्यर्थः तदेव हि तस्यादि
ष्टिपक्षस्य दृष्टसाधारणं मनोरूपसहकार्यभावघटितं नो चेत् प्रमान्तरत्वापत्तेरेव प्रमाणान्तरं तत्सर्वं प्रमाणं तदिति पक्षसाधारण
विशेषणं अप्रसाधारणं पञ्चानामपि प्रमाणानामनन्यसाधारणं मनोरूपसहकार्यभावघटितस्वरूपकं यत्न वहिर्गोचरप्रमां प्रति विशेषक

यत्र सत्र

मु.टी. ३८

पत्यक्षकारककप्रमां प्रमाणान्तरं तद्विजातीयतद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रमाकरणं तत्स्वावच्छिन्नजातीयप्रमासामान्यसमवहितं तद्विशेष्यक
तत्प्रकारकप्रमाजनकं भवति तत्र द्विजातीयतद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रमाजनकं भवति यथा चक्षुरादिकं अनुमानजातीयप्र
मासामग्र्यसमवहितं सत् घटादिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकप्रमाजनकं भवति तत्र अनुमानादिविजातीयतादृशप्रमाज
नकमपि भवति इत्येवाभिप्रायः व्याप्तिशरीरे च प्रकृतव्याप्ति[illegible]प्रत्यक्षजातीयप्रमायां लौकिकसंनिकर्षघटितसाम (मा)
ग्र्यत्तं भवति तत्सद्विशिष्टपरामर्शरूपप्रमाजनकं स्यात् तदा प्रत्यक्षविजातीयतादृशप्रमाजनकं स्यात् सामग्री चोभयवादिसि
द्धत्वेन विशेषणीभूतेनोपनयसंनिकर्षघटिता दृष्टा नास्ति इति पदेन पदार्थेन उपनयसंनिकर्षत्वोपदेशिताया चक्षुःसंयोगस्य नियतत्वा (भावा)
त्तदभावेन प्रमाप्रामकरणत्वादित्यपि मन्तव्यम् गौः प्रमाकरणत्वस्याप्यापत्त्या भावात्तत्र प्रत्यक्षविजातीयविशिष्टपरा
मर्शकारणमेवापादनीयं व्याप्यत्वविशिष्टेकरणं तथैव विशेषणीभूतमिति वाच्यं अनुमानादिजातीयप्रमासामग्रीमादाय
चक्षुःसंयोगादौ व्यभिचारापत्तेरिति दिक् तत्तु तादृशपक्षस्य मनस्य लिङ्गानुमितं तादृशपक्षत्वप्रमाजनके निरुक्तादिजन्यपदार्थोपस्थितिरू
पोपनयसंनिकर्षेऽपि व्यभिचारितत्र मानत्वे निराधारत्वकरणेनैव नतु जन्यपदार्थोपस्थितिरूपोपनयसंनिकर्षकरण
त्वादिसामान्याद्युक्तः सत्यपि स्वप्रमा[illegible]ति प्रायुक्तसंशयपक्षमतेऽपि स्मर्यते न प्रमेयं न विषया इष्टप्रमत्वरूपविशेषण[illegible]रूपधर्मिज्ञानवि
शेषणज्ञानरूपो विशेषणविशेष्ययोर्लौकिकसंनिकर्षसत्त्व एव तयोः प्रत्यक्षरूपत्वादिति भावः निद्रादेः निद्रादिजन्यप
दार्थोपस्थितेः न प्रमाणान्तरत्वं नविशिष्टप्रमत्वमिति तत्साधारणकारणत्वं तत्पाचरेऽत्यभावादेव व्यभिचार इति संग्रहः

स्मरण ४०

नप्रमेइ

स्मरणा

स्मे

पः । अस्मत्पक्षे न त्वेतादृशनियमे निद्रादिजन्यपदार्थोपस्थितेरपि संशयत्वप्रसक्त्या तत्परिहाराय तत्रोक्तं संशय इति न प्रमा
णोत्तरत्वं न प्रमाणोत्तरत्वघटितं गः । संशयत्वप्रकारणोत्तत्वप्रसंगरूपितावन्तरोषपूर्ववादिसाधुः तदुभयपक्षव्यावृत्तसंशयत्व
मो ... प्रमेहत्य निश्चानसामानुपयुक्तत्वापत्तेः निद्रादिजन्यपदार्थोपस्थितेर्न संशयत्वप्रसक्तावारणकारणत्वमिति तस्यैव वक्तुमु
चितत्वात् तन्न पेदानन्तरं एतासंनिकर्षस्य प्रत्यक्षेण कत्वात् तयोर्विशिष्टप्रत्यक्षजनकत्वे पि निद्रादिजन्योपस्थितेस्तत्समाधा यदार्थो
संशये रणकारणत्वासंभवात् वस्तुतस्तन्नु भाग्य कसंशयपक्षप्र[redacted] बाह्येन्द्रियपलौकिकसंनिकर्षं विना बाह्यार्थविषयकविशि पि
पि ष्टप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षजननेन कुत्रापि केवलमनसा प्रत्यक्षेण विना विशिष्टप्रत्यक्षजननेन केनापि ग्रहणं पि नियुक्ता सिसिया समा
ग्री कार्य नाजे पि च्य जिनच बाह्येन्द्रियव्यापारं विना मनसो बाह्यार्थविषयकविशिष्टप्रत्यक्ष सहकारितया प्रकृते तद जनने
पाना वादे वनने न विशिष्टप्रत्यक्ष [redacted] संभवमद् बाध्येति दोषं विना पि सद्भूतः योग्यतावच्छेदकोटिरूपप्रमा
रूपसंशयजनने न दोष इत्याशयं निराकर्तुमाह संशयेति लौकिकसंनिकर्षाजन्यसंशयस्याप्रसिद्धत्वात् पक्षे नन्वेवं विशिष्टप्र
त्यक्षरूपे मस्मरणोपात्तक धर्मिज्ञानरूपे । निद्रादिरिति चमी निद्रादिसहकारादित्यर्थः प्रमाणे नान्तरं मनसः मनोबहिरिं
द्रियलौकिकसंनिकर्षं विना बाह्यार्थविषयकविशिष्टप्रत्यक्षकारणमिति यावत् यद्वा निद्रादेरसाधारण्यात् मनःसंयोगः
तस्मादितः कारणमित्युत्तरत्र धानसहत्वापत्तेः न चेति । इदं पापेनतत्वे धूमेति दोषः न चाप्यनीति । धूमो वह्निव्याप्य इति विशि
ष्टस्मरणापादानपेत्याहापत्तिरित्यर्थः तदापत्तानुभावकेति तद्धूमेवह्निव्याप्यत्वानुमानकाभावादित्यर्थः आनन्तरस्य त्वपानेशीक

रादिविशिष्टव्यवहारे प्रति च विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः व्याप्यत्वानुमानादिति · स्वं उक्तो धूमत्वावच्छिन्ने वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वस्मरणस्य
मु.टी. धूमत्वत्वादेर् नातद्धूमे धूमत्वादिमत्तास्मरणस्य च सत्त्वा घटादौ तु न तादृशस्मरणं न तादृशसंसर्गाग्रहादेर्वेति भावः न च तन्मन इति ·
२९ वह्निव्याप्तिव्याप्यधूमत्ववान्धूमः वह्निव्याप्तिव्याप्यधूमत्वं न त्वन्मइति विशिष्टस्मरणाद्यभावाद्धूमस्यासंनिकृष्टत्वेन च प्रा
39 त्यक्षिकता दृशविशिष्टपरामर्शस्यासंभवाद्वह्निव्याप्यवानयमिति विशिष्टज्ञानजन्यानुमितौ स्वमते व्यभिचारमुद्धरति · अ
तएवेति · प्रतएवातीन्द्रियादौ व्यभिचाराद्विशिष्टज्ञानं त्वकारणमपि तु व्याप्यतावच्छेदकपदार्थावच्छेदेन व्याप्तिग्रहः तत्प्रका
रकपक्षधर्मताज्ञानं कारणमत एव तदर्थः वह्निव्याप्यवानयमिति विशिष्टज्ञानानन्तरमिति शेषः व्याप्तिता न वन्तादृशीति · व्याप्तिस्मर
णेन तद्धेतुत्वमर्थः अत्र वह्निव्याप्यत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकस्य प्रकारकत्वादिति भावः पर्वतीयधूम इति · धूमत्वरूपेण पर्वतवत्वे
ज्ञापकेऽतदर्थः वह्निव्याप्यधूमः वह्निव्याप्यो धूमः अयं चेत्त्वा पर्वतवान्न वाऽयमस्मन्मते च वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतवानिति विशिष्ट
निश्चयाभावान्न तद्धानीमनुमितिरिति भावः स्मरणे विद्यमानेऽपीति · धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिस्मरणे विद्यमानेऽपीत
दर्थः धूमत्वज्ञानस्य यद्रूपेण पर्वतवत्तानिश्चयस्य · विशेषदर्शनत्वेन व्याववर्तकधर्मदर्शनत्वेन · अन्यथेति · यदि तत्र न सं
शयस्तदा तदर्थः संशयानन्तरमिति शेषः । परामर्शात्पूर्वं कोटिनस्यादिति तथा वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतवानिति · विशिष्टपराम
र्शस्यापत्तेरित्येवमनुमितिसामग्री तस्या एव परामर्शसामग्रीत्वादित्यर्थः तस्मात्तत्र संशयोऽनावश्यक इति किं तु विशिष्टनिश्चयपरामर्श
ज्ञापकेऽतोऽनुमितिरिति त्वपाविस्वीकरणे यापि निभावः ननु मम विशिष्टनिश्चयस्यापत्तिर्नास्ति संशयस्य प्रतिबंधकत्वादित्य

५ साध्यवदन्यावृत्तिमान् पक्ष इति ज्ञाने हेतुतावच्छेदकप्रकारेण हेतोरप्रवेशादित्यर्थः

न ग्रह इति भावः ३ तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वं

तत्प्रकारेण वह्निधर्मताग्रहः

यत्तावच्छेदकप्रकारेण साध्याभिज्ञाने व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्यतावगतेः पक्षे तद्धर्मेण ग्रहो वाऽनुमितिहेतुरिति हेतुत्वावच्छे-
दत्वमधुरत्वादौ तदन्यत्वादिलिङ्गकानुमितिर्न स्यादित्यर्थः जातिपदं धर्मपरं स च धर्मः पदे वा गुणत्वे उपाधिरस्माकं च जातिरे- गुणगतजाते मीमांसकैरनंगीकारात्
तत्समवेतयत्वादिरूपो धर्मोस्त्येव तत्र नाह।। वेति फलतो न काचित्क्षतिरिति भावः धर्मान्तरे तिव्याप्तिप्रसक्तधर्मान्तरे तु सर्वे तु [illegible] त्वेनोपदर्शितेति निमित्तत्वमेव नाहं शब्दे-
मेः पुं भवति इति वाच्यं प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य पिनोपदर्शितत्वे निमित्तत्वात् स्यातिप्रसक्तत्वात् मधुरत्वाद्यन्तरजातीनां तदभाववत्त्व-
मात् एवं तद्व्यक्तीनां तत्तत्त्वेनानवगमे तेषितत्सक्लवाद्यवच्छिन्नस्य नित्यत्वसाधकत्वानित्यत्वमप्याह। तत्तज्जातीयस्वरूपतएवेत्यर्थः भेदः
इतरभेदानुमापकत्वादित्यर्थः त्वं पर्यवसितशेषः विलक्षणत्वानवच्छिन्नविशेषकत्वानायकरेरेवेतिमोत्वावच्छिन्नगवादिव्यक्तेरेवेत्यर्थः समवेतत्वसंबन्धेनेति
शेष प्रकारतानतिप्रसक्तधर्मेत्वानुसमवेतत्वसंबन्धत्वेनाभावाद्यसाधारणत्वमाह नहीतिसमवेतत्वसंबन्धेन गो-
त्वेन प्रकारत्वानत्र विशेष्यत्वादिति भावः ननु गोरिति ज्ञाने गोत्वं प्रकारः गोत्वमित्यत्र तु न तथेत्येव विशेषपदस्यानर्थक्यमाह
स्यथेति व्याप्यत्वग्रह इति गोत्वादिना व्याप्यत्वग्रहे तादृशव्याप्यत्वविशिष्टवत्तापरामर्शो वानुपयोगप्रसंगादित्यर्थः वि-
शेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया तत्र तस्योपयोगादिति भावः ननु गोत्वस्याभावाप्रतियोगित्वादिगर्भव्याप्यत्वग्रहे
तादृशव्याप्यत्वविशिष्टवत्तापरामर्शविशेषणतानविधयैवास्योपयोगत्वमाह समवेतत्वेति गोत्वमि-
त्येवपदेः तथा च गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वमेवानातिप्रसक्तधर्मत्वव्याप्यनुभवसिद्धत्वे तस्य हेतुत्वं वा
भवादिति भावः तच्चेयमितिएवं गोत्वेप्यनतिरिक्तधर्मत्वाकारे अनेनवाक्येनेति ज्ञानविधर्मानतस्वीकारे तथाप्यस्य पर्यवसानु

तथा चातीन्द्रियादिस्थले विशिष्टज्ञानस्यासंभवेन तत्कारणस्य बाधितत्वात् ज्ञानद्वयस्यैव हेतुत्वमथायातमित्यर्थं च पक्षधर्मस्य व्याप्यत्वज्ञानमनुमितिहेतुरित्युक्तं वा

मू॰ टी॰ ४३ ताद्दृशसंयोगस्य विद्यातिनि नामकलम विगत्वं॥

मवेनेति· अनुभवसिद्धत्वेनेत्यर्थः तथा च प्रामाणिकत्वात् तदनंगस्यानादोपायेति भावः॥ ॥ परामर्शपूर्वपक्षरहस्यं ॥ ॥ यत्राप्यंप
हं व्याप्यत्वसंबंधेन संयोगसंबंधेनैव वाधवह्नि[illegible]स्ताद्वा तस्य संबंधेनालोकोधूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्यतावच्छेदकधर्मता
द्विप्रकारकसंशयात्त्वं[illegible]व्याप्यतावच्छेदकं तादात्म्यसंबंधेन सगंधवह्निव्या
प्यप्रकारकज्ञानानंतरमपि व्याप्यतावच्छेदसंबंधेनानुमितिः परस्यापि मता सा कथं स्यात् व्याप्यतावच्छेदकधर्मत्वादिप्रकारक
व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरहादित्याशयः अयमिति· आलोकोधूमो वेति अयथाहं तस्य संबंधेनालोकादिरेव वक्ष्यत इति
इति ज्ञाने· इत्याकारके व्याप्यतावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन पक्षे वह्निव्याप्यप्रकारकज्ञानमित्यर्थः न चेदं त्वावच्छिन्ने व्याप्यत्व
प्रकारकनिश्चयस्यैवापेक्षितत्वेन तु व्याप्यप्रकारकनिश्चयस्यैतीवाच्यं धर्मप्रकारकनिश्चयस्यैव तादात्म्यसंबंधेन धर्मिप्रका
रतत्तोऽनुमितिः तद्देनंतरमपि व्याप्यतासंबंधेनानुमितिः परस्यापि मतो तिशेषात् चानिश्चयः तत्र व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्नि

धूमवानालोकवान्[redacted]

श्चयः पक्षापि पर्वतो [illegible] मन्वा उभयथापि वह्निव्याप्यतावच्छेदकधूमत्वप्रकारकसंशयात्मकपरामर्शाद्धि स्वानुमितिरनुभवसिद्धा
[redacted] दित्याशयः तद्व्याप्यत्वविनाप्ति सरिताग्नः तादात्म्यत्वमवेतिधमालोकौ [redacted] मत्वमेवेत्यर्थः तल्लिंगत्वप्रकाशे विशे
ष्यतावच्छेदकेतत्वहृधर्मता ग्रहे विशेषणतावच्छेदकं तथा च तत्र मध्ये वह्निधूमालोकात्मतारूप्यमितित्वात्तदनंतरानुमिति
रितिभावः तद्ज्ञानद्वयात्मकशाया अपीति धूमालोकान्यतरत्वावच्छिन्नदृशाया अपि इत्यर्थः अनुमितिहेतुत्वात् तादृशसंशयात्मकपरा
मर्शानंतरं व्याप्यत्वादिसंबंधेन वह्नेरनुमितिपूर्वोत्तता तत्पानमध्येतादृशज्ञानेधूमालोकान्यतरज्ञानमिति पक्षे तादात्म्य

कनिश्चयसमानाकारकत्वात्· अत एव गो[illegible]व्याप्यतासंबंधेन[illegible]सैव चायं गोरित्याकारः॥

धूमादिविधितं इति मत न पूर्वपक्षः सुस्थिर एवेति समुदायतात्पर्यम्॥

अनुभवसिद्धा साधितमन्मतेन स्यात् इत्येव कं युक्तं अलिङ्गो दाहरणात् तत्व्याप्तिमत्ता ज्ञानं दृशसंशयात्मकपरामर्शानंतरं खल्वनुमितिर्जाय

संबंधेन धूमालोकाभावस्यवत्तानिरूपितविनेत्यर्थः व्याप्यत्वादिति निरूपयेनेति पदे प्रत्यक्षत्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रकारकवह्निव्याप्यव
त्तानिरूपमते भवेत्यर्थः तथा चादि निरासार्थं विशेषदृष्टान्तावधारणानिरूपस्योपयोगादि स्वभिमानः धूमात्मतं वेति वा
शादृश्वार्थे गोरवादिति नवैकस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धूमत्वालोकत्वधर्मद्वयस्यावच्छेदकत्व एव गौरवमिति वाच्यं नवाद्य
र्मस्यैकत्वेपि वहुतरमेदादिन्तरमेदादिघटितत्वात् परमोपस्थितत्वेन च गुरुतरधर्मद्वयस्यैवावच्छेदकत्वौचित्यात् लाघवं [illegible]
द्वयस्यत्वेनैक[illegible]रूपत्वस्याकिंचित्करत्वादिति भावः व्यभिचारेति व्याप्यत्वे विशिष्टलक्षणाव्यभिचारवारकधर्मघटितत्वा
द्वेत्यर्थः संदिग्धमेव संदेहकोटितावच्छेदक[illegible]मेव तत्र गत्यन्तराभावे पक्षतावच्छेदकावृत्तित्वाशये नाह नन्विति केचित्तु
दृत्यावत्वस्य व्यभिचारवारकधर्मघटितत्वपारदृष्ट्यान्य [illegible] एवमपुनरुक्तं तथा प्रमेयत्वागंकाते नन्विति त्याहुः तदृत्यास्य
त्वादिति पाठः तद्व्याप्यत्वमिति पाठे तद्व्याप्य — तद्दृत्तिवद्वृत्ती हितौ ध्वः एवमुत्तरत्रेव वह्निव्याप्यमेव धूमत्वालोकत्वादि
वह्निव्याप्यमेव नन्वेवं धूमालोकाभ्यन्तरः स्यादिति प्रयोगे कथं विरुद्ध्यते तत्राह पुरुषदृष्टिनीलधूमादिमन्त्रेवेति नत्रा
पि नीलधूमत्वस्य अर्थविशेषणघटितत्वात् तद्रूपेणव्याप्तिविरहेपि धूमत्वरूपेण व्याप्तिसत्वादिति भावः नामनिरा स
तस्मान्वधेत तदृत्यान्यदिति व्याप्यतानारव्याप्यस्यस्वाधर्मे नाहो नात्र व्याप्तिप्रसंगादिति व्याप्तिग्रहविशेष्यादिति वह्निव्याप्य
धूमो द्रव्यवान् पर्वतत्वादिति वह्निव्याप्यवद्द्रव्यवान् पर्वतः वह्निव्याप्यद्रव्यवान् पर्वतो वह्निव्याप्यवानितिमादिग्रहानां तद्विभेदमन्तोरनु
मितिप्रसंगादित्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वानामिति व्याप्तिग्रहविशेष्यतावच्छेदकीभूतोपि व्याप्यतावच्छेदकोधर्म

तद्व्याप्यमेव नै

म.प्र.
५५

५५

साध्यकारकपदार्थवत्त्वेनाज्ञाता नादिरन्तवर्थः न चैवमिति । एवं धूमालोकान्यान्यत्वस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावे धूमवालोकत्वादिरूपेणा
व्याप्तिज्ञानविरहदशायामिति विशेषः । नहि व्याप्यमिति । धर्मेपरो विशेषः । तादृशस्य संबंधे नत्र धूमालोकान्यान्यत्वं न हेतुत्वेनेत्य
र्थः । नानुमेयेनानुमानं शक्यं त्वर्थविशेषणत्वादिति । अर्थविशेषणेन तयाव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावेन तत्त्वमीवच्छिन्नस्यव्या
प्यघटकत्वादिरूपार्थः न त्वभावविशिष्टस्य व्याप्तिघटकत्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्याव्यापकत्वात् तद्धर्माधिकरणसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकं तस्यैव व्याप्यत्वादिति भावः । केचित्तु न चैवमिति । एवं व्यर्थविशेषणत्वस्य व्या
प्यतावच्छेदकताविघटकत्वे धूमत्वादिना व्याप्तिज्ञानविरहदशायामिति विशेषः । नहि व्याप्यत्वादिति । विशेषणताविशेषसं
बंधे न धूमालोकान्यान्यत्वेन हेतुनेत्यर्थः शेषं पूर्ववदिति व्याकुः । नहि तत्र धूमालोकान्यत्वस्य धूमत्वाघटितत्वे न भिन्नत्वध
र्मिकतयाधूमप्रागभावव्यद्वैयर्थ्यं तद्धूमत्वादिरूपत्वे विद्धूमत्वादेः प्रवेशेन वैयर्थ्यविरहादिति दूषणं । न भवत्येव त
त्रेत्येन हेतुना वह्निव्याप्यत्वानुमितिः किंतु प्रत्यक्षतः तत्र व्याप्यत्वग्रहदशायामनुमित्सासमाधानं प्रत्यक्षे हीति । विशेषदर्शिनादिति । एत
च्च सेशयो न हि व्याप्तिप्रत्यक्षाभिप्रायेण । विशेषणेन ज्ञानविशेष्ये हि पदसन्निकर्षेतोति न तत्संबंधांशे लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रा
येण पाप्य प्रसङ्गे प्रकृते विशेषणे विशेष्यसंबंधस्य गुणत्वया तत्र पीदनाप नियम विकल्पान्न विशेषणविशेष्यौ हि यत्ति वि
शेषणस्य ज्ञानसत्त्वेपि पुनरिन्द्रियसंनिकर्षाभिधानं तदंशे लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेण । प्रत्यक्षत्वादिति प्रत्यक्षासंभवा
दित्यर्थः । इदमुपलक्षणं व्यर्थविशेषणतया तद्धूमीयवह्निघटितव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरिह विशेषसाध्याभा राम
५५

वद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानेनानुमितेरपि संभवाच्चेत्याह गुरुरूपेणेवव्याप्यत्वेपि आप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव का
रणमन्यथाख्यातिनभ्युपगमोवेति ध्येयं नन्वेवमिति एवं गुरुरूपेणाऽनवच्छेदकत्वे प्रसक्तेपीति गुरुरूपस्य प्रविष्टत्वेपि तथा ज्ञा
नानि रूपस्य हेतुत्वं कारणतावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः गुरोरपीति तथा च गुरुत्वेपि निरोधः विशिष्टदर्शनत्वेनेति व्याप्तिं वन्हित्वेन कथ
मेदृशिनत्वेनव्याप्तिवन्हेः कथं भेदर्शनं तथा विपरीतज्ञानविरोधि दर्शने नैमल्प्ये प्रत्यक्षस्य हकारित्वात् प्रत्यक्षो यो गित्वात्तन
गुत्तदन्यान्यवृत्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमिति भावः तदन्यान्यत्वज्ञानमिति पक्षे धूमालोकान्यान्यत्वप्रकारकधूमालोका
न्यवत्ताज्ञानमित्यर्थः तत्रेति अपमालोकोधूमोवेत्यादि संशयात्मकपरामर्शस्थलेह्यर्थः व्याप्यताज्ञानोपक्षीणत्वमिति प
क्षेवह्निव्याप्यत्वप्रकारकवन्हिव्याप्यवत्ताप्रत्यक्षोपयुक्त इत्यर्थः नहीति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैव
भवन्मतेऽनुमितिहेतुत्वादन्यतरत्वस्य गौरवादिनाव्याप्यताऽनवच्छेदकत्वादिति भावः इदमुपलक्षणं [illegible] शयादिसामग्र्याः
सर्वत्रानावश्यकत्वेन पक्षेऽतिरिक्तकारणभावात्संशयाद्यभावात् अधूमालोकान्यान्यवत्ताज्ञानमपि नावश्यकमित्यपि मन्तव्यं अ
स्तु वा गुरुरूपमपि व्याप्यतावच्छेदकः अस्तु वा तदुभयस्थले धूमालोकान्यान्यवत्ताज्ञानमावश्यकं तथापि शुद्धधूमप्रकारकज्ञान
दृज्ञानस्थले व्याप्तिचारात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्यादिज्ञानस्यैव हेतुत्वनियमस्य रसात् किं चेति शाब्दज्ञाने शाब्दज्ञा
नजन्यानुमितौ व्याप्यत्वज्ञानेकारणमिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितव्याप्यतावच्छिन्नविषयताशालिज्ञा
नमेव कारणमित्यर्थः अन्यथापि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञानोत्तरमनुमितावपि तथा नादृशविषयता

मू.म.
५५
45

शालित्वानैकान्त्यं · ननु सर्वत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानमेव कारणमिति नियमोऽत्रैव व्यभिचारादिति भावः । व्यभि
चारमुपदर्शयति · अत्र वेति · तथा च व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वान्नेति पक्षस्य व्यभिचार
इति भावः ननु व्याप्यतावच्छेदकत्वेनाऽन्यतमत्वप्रपदस्य व्याहतमाह · तथा हीति · प्रत्येकवृत्तिः प्रत्येकमात्रवृत्तिः सकलधूमादीति ·
सकलधूमालोकादिनिष्ठेत्यर्थः ननु पक्षवह्निव्याप्यत्वेन वह्निरित्येव प्रतीतिर्भवति न निरस्यन्नाह · पक्षेति · शाब्दव्याप्यत्वबु
द्धौ चेति च शाब्दद्वयार्थे शाब्दवह्निव्याप्यतयामिति वृत्त्याविवक्षायां ननु प्रत्येकव्याप्तिज्ञानाभावदशायामपि तादृशप्रतीतिसु
लभत्वेनैतस्याः प्रत्येकव्याप्त्यप्रयोज्यत्वे विषयपदस्य नाऽऽभ्यामाह · प्रत्येकेति · तथापीति शेषः प्रत्येकव्याप्तेर्महाव्याप्यतावच्छेदकत्वादि
ति भावः इदमापाततः पक्षे धूमस्य च वह्नित्यस्य धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविषयकत्वमेव यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरित्यस्या
पि व्याप्यत्वावच्छिन्नव्याप्तिविषयकत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् तत्पक्षधर्मादि समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वादिरू
पव्याप्यत्वविषयत्वमिति सूक्ष्मदृष्टिः · प्रत्येकेति · चरमोक्तो विशेषव्याप्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरिति व्यक्तं तात्पर्यापि प्रत्येकव्याप्तेर्व्या
प्यतावच्छेदकत्वेन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकस्वरूपपक्षधर्मताज्ञानत्वेऽपि वह्निव्याप्यो वह्निव्याप्यवानित्याकारकव्याप्तिप्रकारकज्ञाना
भावात्कथमनुमितिः स्यात् न च तदनन्तरं यो वह्निव्याप्यवानालोकोऽग्निमानिति विशिष्टज्ञानं कल्प्यते ततोऽनुमितिरिति वाच्यं
तथा सति कल्प्यतावच्छेदकलघुरूपावच्छिन्नस्यैव विषयतापूर्ववर्तितायाः कल्प्यत्वे गुरुत्वादिमेव तत्त्वं ननु शाब्दपरा राम
मर्शमात्रादनुमितिरप्रसिद्धेत्यस्वरसादाह · अथवेति · विशिष्टेति · विशिष्टपरामर्शात्पक्षपक्षतासमनुमितेः पूर्वं वह्निव्याप्यधूमवा

विशिष्टमेवप्रमत्वं युगपद्विशिष्टस्यैववैशिष्ट्यमितिरीत्या·पक्षधर्म·पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेमास्तित्वज्ञानापत्ते·न त्रैशिष्ट्योज्ञानाद्व
चिनुवैशिष्ट्यमितिपाठः तत्रावच्छिन्नत्वेत्यादिः तथा च यथा च वह्निव्याप्यधूमतावच्छिन्नस्य वैशिष्ट्यमेवेत्यर्थः नचैवमिति
पक्षवह्निव्याप्यधूमोधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानेनानुमितिस्थलेऽविरोधः कारणत्वे पर्वतवृत्तित्वकल्पने सप्रमाणकत्वा
दिति·कार्यकारणभावग्रहाधीनप्रमाणगम्यत्वादित्यर्थः अथ पक्षताः विशिष्टपरामर्शवानन्यथा वहितत्पक्षे+शेषपक्षे वैव
तव्याप्यत्वज्ञाननत्वमेवेति·पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्व
मेवेत्यर्थः+२ वह्निनाशे वंधे नानुमितिरित्यत्वादित्यनुमानेनविशिष्टपरामर्शेसिद्धस्यानुगुणतर्कमपि यथाकारणताग्रहस्यवीजत्वा
दिति भावः तावता वकपंनहोषदृत्यत आह·कारणताग्रहदृशायामिति· तस्य कारणत्वानदृशायामित्यर्थः फलेति·फलेविशि
ष्टपरामर्शानुमितोः कार्यकारणभावग्रहः सएवमुक्तविनिश्चयपवीजंपक्षेतादृशांयत्र्यै एवमग्रिमधिकारस्थविशिष्टपरामर्शत्वपत
त्वेत्यर्थः सिद्धसिद्धिप्रभापिति·तादृशतानामापीत्यर्थः तदृशीतस्यज्ञानत्वस्यैवकार्यकारणभावग्रहस्य तन्निश्चयप्र
योजकतया संशयरूपपक्षेवत्तज्ञानेभावप्रतिबन्धके नहोषतातप्रयोजकं निश्चितमोरप्येवहेपत्वात् अतानंचान्वयापि
नहोहापात्ररूपस्यैर्यवस्थाहेतुत्वादिति भावः चिन्तु·सप्रमाणकत्वादिति·अनुमित्यासमकका वैरूप्यमात्रगम्यत्वादि
त्यर्थः अतानुमानेनैवतात्पर्यादिति भावः ननु कार्यस्य प्रमाणत्वं कार्यकारणभावग्रहेसतिस्यादनुकूलतर्कमयाप्यस्यतत्रो
पयोगात्स एवनसंभवतिगौरवेणप्रतिवंधादित्यत आह·कारणेति·अर्थेसत्पर्वचादितिवंधकत्वसप्रमाणकत्वादित्यपाक्र

मु॰म॰
५६
७८

तेनु नसेगच्छते स प्रमाणे कत्वस्य दोषत्ता प्रयोजकता प्रयोजकत्वे गौरवमा अस्ये वा दोषतापने ष्वनप्रमाणे कं गौरव मतीति
ध्येयं॰ इन्द्रियासंनिकृष्टा द्वस्थले प्रागुक्त व्यभिचारमुत्थरति॰ न चेति॰ धूमत्वव्याप्त इति॰ धूमत्वप्रकारक पक्षधर्मताज्ञानदृष्टं सर्वः
प्रत्येकानुमानइति॰ आकाशं नित्य एव पक्षः परममहत्वात् आकाशं नित्यद्रव्यं अमूर्तत्वात् इत्याद्यनुमानघाटा तत्प्रत्यक्षानुमानोभया
माकाशादृतिनित्वोपनीते त्यर्थः॰ आकाशादृति तथा स्मरण इति॰ एतेन सहचारज्ञानं संपाद्य तेम नसा व्याप्यनुभवदृति
नचैतत्र स्मरणरूपव्याप्तिज्ञानं संपाद्यतिवांच्य यावत्स्मरणोप्यनुमितेरुत्पत्तेरिति भावः॰ न नु तत्र स्तात् ध्वसाधनेन्यतत्के
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहः स्यात् किं मानसेन तत्र आह॰ अनुमानयोरिति॰ व्याप्यग्राहकत्वादिति॰ वाप्यविष
यकत्वादित्यर्थः॰ न हि तद्दवाप्यविषयक दृष्टान्ते निपातसहचारे तत्र व्याप्तिविषयकं संभवतीति भावः॰ तत्रापीति॰ नचानुमा
न्यनुमानान्तरात् व्याप्तिग्रह इति वाच्यं तादृशानवस्थयाप्यनुमितिधारा विरहे व्यनुमित्तरानुभविकत्वादिति भावः॰ नन्वदुपनयस
हितस्य तत्र दुपनयपदस्यासाधारणकारणत्वं साहित्यस्य वाहिर्दैष्ट प्रमात्वे क्लृप्ते पर्वतादि वह्निविषयक लिंगप्रत्यक्षादितत्त्वके
प्रकारक उपनयस्य तत्र दुपनयस्य प्रमाणत्वात्त्वप्रमाणत्वप्रसंगः पर्वतादि विशेष्यकलिंगपरामर्शकरणत्वप्रसंगइ
ति पावकरूपत्वसाधारणमित्यत्र युक्तव्याप्तेरिति भावः॰ निपत्यापाराभावे नकारणत्वव्यापकस्यापिजनकस्यरूपव्यापार
त्वस्याभावे न प्रमाणामकारणत्वात् पर्वतादि विशेष्यकवह्निव्याप्यादिप्रमायाः कारणत्वापादनासंभवात् व्यापारा
रत्वसंभवसकस्य कारणत्वनिष्ठ लक्षणव्याप्यीपत्तेर्वाधो नु गुणत्वात्तथापि तदर्थं विषयकहानहेतुव्यापारवत्त्वेसति त्व

तथाच यावन्नव्यः पाठः

धर्मविषयकज्ञानानाधारणाकारणत्वमेवात्र धर्मविषयकप्रमाकरणत्वमित्यर्थं नन्वपक्षसाध्याभावाग्रहो हेतुर्मानाभावादि
त्याभावः ननु व्याप्त्याभावसहकारित्वेनैव कुतः इत्यत आह वह्नीति द्रव्येति बाधकाभाववत्त्वेऽसत्त्वं वाधादिबुद्धौ सकलज
नसिद्धत्वाच्चेति पाठः चेत्कारेण धूमस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मत्वपरिचायकमिति बाधज्ञानं विनाभावस्य प्रयोजकत्वं भवादि
तिभावः नव्यास्तु प्रमाणमकरणत्वादिति निरूपायोन्वयाः ते तज्जनकव्यापारवत्त्वमुपाधिरिति भावः ननु पक्षे साधन
स्य विवादग्रस्ततया साध्यव्यापकत्वे निश्चयस्य लाभेऽपि दुर्लभमसाधितमत आह वह्नीति द्रव्येति तथा चैव साधनाव्याप
कत्वनिश्चय इति भावः चक्षुः प्रत्यक्षस्य परामर्शात्मकत्वेऽपि मुक्तेनानुमितित्वमानतिरेकं यत्तीत्यादि हेतौ यद्यपि
मेय पक्षसंबंधस्य व्याप्यत्वज्ञानं वह्निव्याप्यत्वप्रकारेण पक्षीयधूमे ज्ञाने वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इत्यनेन निश्चितावताने
द्रव्येति वक्तव्ये लौकिकसंनिकर्षविरहदशायां कथं द्विविधे द्रव्ये लिङ्गपरामर्शः अलौकिकसन्निकर्षः सर्पोऽपि अप्रत्यक्षत्वा
दितिद्रव्येत्यत्र गृहीतमुपसंगस्य त्यादिसर्पिः पावकद्विधाय संनिकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति गदाधरसिद्धान्तः मतेनेति महान
सीयधूमे व्याप्तिप्रत्यक्षदशायां धूमत्वसामान्यलक्षणया सकलधूमसंबन्धे सर्वधूमस्य व्याप्तिप्रत्यक्षं जायते
वह्निव्याप्यत्वप्रकारकत्वानुभवादिति सर्पिःधूमविशेषेत्यादि संस्कारात् स्मरणोद्बुद्धधूमविशेषेत्यादि तस्यापि सेहेत्यादि जना
संस्कारात् धूमत्वावच्छिन्नसकलधूमविशेष्यकनिखिलवह्निव्याप्तिप्रकारकसंस्कारेण सविषयकमात्रप्रमाणमिति
विशिष्टाधिकरणकत्वे विशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकविशेष्यविषयकत्वमात्रे कारणमिति प्राचीननयेन समर

मु॰म॰
८१

पगद्धाधूमत्वावच्छिन्नसकलधूमविशेष्यकनिर्विकल्पवह्निव्याप्तिप्रकारकस्मरणेनज्ञानेनज्ञातानमेवप्रत्यासत्तिः विशेष्याधिक
रणकवैशिष्ट्यबुद्ध्यावपिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यज्ञानमेव हेतुरितिनव्यमतेधूमविशेषेपक्षीभूतधूमे
उपनीतव्याप्याभेदग्रहः स्वविषयीभूतवह्निव्याप्याभेदप्रकारेणलौकिकरूपत्वसंबंधमात्रेणकारः स्वसंसर्गरूपः वह्नि
व्याप्याभेदो वह्निव्याप्यत्वं प्रत्यासत्तिज्ञाने प्रत्यासत्तिज्ञानविशेष्यीभूतेरूपंशे प्रत्यासत्तिज्ञानपक्षेऽस्मिन्निति मुख्यमते तन्नाद्धिशिष्टस्य
यस्मात्ज्ञातस्मरणद्वाराज्ञाद्विशिष्टस्यसंबंधस्यतात्ज्ञाकारः धूमप्रवत्वेति वह्निव्याप्यधूमवत्वप्रकारकेत्यर्थः वह्निमत्वज्ञानात
व्याप्तिग्रहकालावह्नित्वरूपेणनिर्विकल्पवह्निमत्वविषयकज्ञानात्परामर्शरूपात्संशयो नरप्रत्यक्षहेतुरिति विशेषदर्शन
स्यहेतुतया अनुमितिस्थलेचसंशयस्यावश्यकत्वात् तत्संपादनाय प्रकारान्तेज्ञानविशेषणं धूमवद्विशेषणमिति वह्निव्याप्य
धूमवत्वांशेविशेष्यीभूतइत्यर्थः समानधर्मिकविशेषदर्शनस्य संशयोत्तरप्रत्यक्षहेतुत्वमतेन संपत्स्यतेति दृष्टान्ताभि
तेसंस्कारवशात् अलौकिकसंनिकर्षवशात् वह्निरिंद्रियजप्रत्यक्षहेतुमुख्यविशेष्यताप्रकारकमलौकिकसंनिकर्षस्यापि हेतु
तयातत्संपत्त्यर्थं विह्नमसिद्धिं प्रत्यक्षेणेन इंद्रियेणव्याप्तिज्ञानापिहिते तेन व्याप्तिज्ञानजनकेनेत्यर्थः एतच्चतेनस्वसंपरा
मर्शाजनकेंद्रियसंनिकर्षविरहस्थलाभिप्रायेणतेनकार्यं दिङ्द्विषाकारणस्यसत्तासेमवेचनज्ञाप्तिः वह्निमद्भेदग्रहइति अभे
दसंबंधेनवह्निमत्प्रकारकग्रहेत्यर्थः संयोगादिसंबंधेनवह्निप्रकारकस्यानुभवसिद्धत्वादाह वह्निमत्वग्रहोवेतिसंयो
गादिसंबंधेनवह्निप्रकारकग्रहो वेत्यर्थः किमनुमानेनेति किंवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानानंतरंप्रत्यक्षज्ञानविजा रम

भावः तेन विशिष्य पर्वतीयपक्षमव्यापकत्वस्य प्रागभावस्य तत्रैवानुमितिर्नानुपपन्ना तथा च प्रकृत एवेत्यत्र विशिष्टपर्वते धूम इति ध्येयं तत्साध्य
व्याप्यत्वेऽपि सत्त्वमर्थः पक्षीयपक्षताज्ञाने पक्षविशिष्टज्ञाने न पापवह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इत्याकारकं व्याप्यविशेष्यकपक्षप्रकारक
ज्ञानमित्यर्थः प्राञ्चस्तु पक्षधर्मताज्ञाने तथा च वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इत्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः पक्षे साध्यव्याप्यत्वेऽपि पदं भावप्र
धानं साध्यव्याप्यत्वमित्यर्थः पक्षधर्मताज्ञाने पक्षवृत्तित्वेन ज्ञाने तथा च पर्वतवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः तस्मादि
ति नात्र ज्ञानस्यैव परामर्शमनुमितिजनकपरामर्शत्वात् सिद्धान्तादित्याहुः साध्यव्याप्यवदिति साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षप्रकारकपक्षवि
शेष्यकज्ञानमित्यर्थः विषयाधिक्याभावे किन्तु कारणतावच्छेदकघटकविषयताधिक्यात् तेन चैवं केवलान्वयिन्यसामानाधिकरण्यपरा
विषयत्वस्याधिकस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशेन गौरवादित्यर्थः न चैवं हेतोः सामानाधिकरण्यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चये
वानुमित्यापत्तिः स्फुटैव साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्येव हेतुतावादिनामिव तस्मान्न चैवं सति तत्र निर्धूमव्यापको वह्निरिति ज्ञाना
त्सिद्धत्वात् समानाधिकरणमनाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानसत्त्वे पक्षानुमितिः स्यादिति वाच्यं तत्साध्यसमानाधिकरणधर्मता
नाग्रहस्यैव तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वान्न चैवं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानात् कथमनुमितिरिति नान्वयव्याप्यत्व
तापरामर्शस्यैव हेतुत्वमिति ध्वंसदोषप्य न रानकल्पनापत्त्या निर्धूमव्यापको वह्निरिति शाब्दपरामर्शस्य तेलुपाप्येनसाध्यपक्षप
तान्शुभेतवकल्पनीयत्वान्न चाप्रतिबन्धसाध्यव्यतिरेकितिसाध्यविशेष्यकपरामर्शेनानिसंभवतीतिवाच्यं साध्याभावव्यापकीभूताभा
वस्यव्यापकतानाहेतु भावावगाहिपरामर्शस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् कल्पनाविशेषव्याप्यत्वपरामर्शस्य संभवादिति भावः ननु या

म॰म॰
५२

51

पक्षतामात्रादिरूपस्य हेतोर्नैवानुमितिहेतुः किंतु साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपा व्याप्तिर्नयाचगौरवं तत्त्वैवेत्यत आह अत एवेति । य
तो व्यापकताप्रकारतया एवं स्वरूपः साध्यतावच्छेदकेनेतिस्थले हेतौ पावदूपयोगत्ववच्छेदकरूपा वह्निनिष्ठस्य व्यापकताप्र
दर्शनस्य स्पर्शः वह्न्युपयोगत्वावच्छेदकत्ववह्निनिष्ठधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वायोगत्ववच्छेदः वह्निनि
ष्ठतादृशावत्वं तत्त्वमितिपावत् केचित्तु सहायीनतकीयात्प्राचवयूत्तयेन व्यवच्छेदेनसहवह्निनिष्ठधूमव्यापकव्यापकताप्रदर्शन
स्पर्शः वह्न्युपयोगत्वावच्छेदकवह्निमद्वृत्तिता हेतुः ननु तादृशवाक्यात्कथं व्यापकत्वलाभः तस्य पदार्थत्वादित्यत आह केचित्तु अर्थे
मवात्तिधूमव्यापकत्वविशिष्टाभेदसंबन्धेन वह्निमतो ऽन्वयात् संसर्गमर्यादया वह्नौ धूमव्यापकत्वलाभः वह्निमद्वृत्तिवह्निरूप
धीसाधनतायां वयंगत्वादिकेत्याहुः तदसत् संसर्गतया व्यापकतानवगाहनात् शोनुपयोगितया तत्र हेतुत्वे न स्वव्यपेक्षा पतेः वस्तुतस्तु व
ह्निवाचकपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणया धूमसमवायसंबन्धेन धूमव्यापकवह्निमतोन्वयो वह्नौ व्यभिचाराभावपर्यवसितव्याप्तिलाभः वी
प्साचतात्पर्यग्राहिकेति तु नवीनाः अन्यथेति । यदि साध्यवदन्यावृत्तित्वं तदा नं कारणतावच्छेदकघटकः अन्यत्र अन्यथोगत्वतिप्रसक्तियोगत्ववच्छेदः साध्यव
दन्यवृत्तित्वत्वावच्छेदः तथा च साध्यवदन्यावृत्तित्वबोधकमुक्तादृशगोत्व रूपसाधनस्य पक्षेन नुमितिहेतुनिष्ठव्याप्तिज्ञाने तंत्रं तादृशतादिघट
नावहेतुनिष्ठतया तादृशबोधावतनसा ततः किंतु साध्यनिष्ठतयैव तादृशभावतत्सादृश्यत्वेनापातिमा हः तादृशबोधोपीत्याद्यादिनो व्यापकतासिद्धिपरि
ग्रहः न पक्षधर्मव्यापकमिति न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकावशिष्यते एतत्संबन्धसमानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रति राम
बंधकत्वं वा तादृशज्ञानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वे तु हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्ध्वेरपि हेतुव्यापकताधीविरोधित्वादिति मंतव्यं परामर्शोपयोगीति ५१

अनुमितिहेतुरितिशेषः पर्वतधर्मत्वप्रतीतिर्वह्नौ पर्वतवृत्तित्वरूपेण धूमव्यापकतावच्छेदकविषयकत्वस्येत्यर्थः पर्वतधूमसामानाधिक
रण्यनैवत्यात् वह्नौ पर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यविषयत्वव्याप्यत्वात् पर्वतवह्निरितिअनुमापर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यवि
रहाद् इत्यर्थः किन्तु मेयमितितथाचवसित्वसाधनमितिभावः भानं विविधियत्वे साध्यसामानाधिकरण्येति पर्वतीयधूमे साध्यसामाना
धिकरण्यविषयित्वावच्छिन्नतेति सत्यर्थः व्याप्यत्वलाभेति व्याप्यत्वपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे विशिष्टसाधनादनुमितेरसंभवितत्वे
तुल्यं अवाच्यत्वे परामर्शे न विशेषो विषयतानुविषयाकारेण पर्वते वह्निः सिद्धिरेतोनतिस्वसाधनमितिशेषः व्यापकत्वे व्यापकपराम
र्शस्यानुमितिहेतुत्वे किं च वह्नौ पर्वतवृत्तित्वरूपेण धूमव्यापकताविशिष्टत्वस्य वह्नौ पर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे व्याप्य
त्वमेवेत्याह न च स्वरूपतास्ति त्वनिष्ठविधूमवान्निष्ठस्यर्थः नतु धूमसामानाधिकरण्यं न तु वह्निनिष्ठपर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यं
घटितं व्यापकत्वविषयत्वं तद्विषयकत्वं व्याप्यत्वस्यादिति भावः सामानाधिकरण्यविशेषः नियतसामानाधिकरण्यं मानस एव तत्र वह्नि
रिन्द्रियाजन्यत्वेत्यर्थः पर्वते वह्निरिन्द्रियासंनिकृष्टेपर्यायात् तत्तु न संगच्छते शब्दादिनापि विपरामर्शसंभवात् पक्षसाध्येन समं च हेतु
रिसंनिकर्षस्य चक्षुरादिनापि परामर्शसंभवाच्च हेतुरूपेति च हेतुसंनिकर्षस्य पक्षे विद्यमानत्वे हेतुरत्वपक्षव्यतिरेका
नुविधानं स्यादित्यर्थः नुपहीतः उपनयेन न्यायावयवत्वं स्यादिति उपसंहारे तावद्विशेषणविशेष्यभावेन विशेष्यत्वे न ... त्वमिति पक्षविशे
ष्यकत्वनियमः स्यादित्यर्थः अन्यथेति यद्यतो नियमस्तद्धेत्वर्थः अन्यथा विशेष्यकत्वनियमः इति यदि स्वसाध्यकानुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमस्तदर्थः
व्याप्यविशेष्यकपरामर्शात् तत्तापमानेप्यास्तामनुमितेरेवोक्तनियमबले न पक्षविशेष्यकत्वानुपपत्तेः जनकीभूतताऽनेपक्षस्ये

पसर्जने तथाभानात् । नन्वाद्यं न तादृशविशेष्यकपरामर्शादनुमितिरिति चेन्न तथापि तत्र पक्षविशेष्यकपरामर्शस्या॰ पक्षाभावात् न
लिंगविशेष्यकपरामर्शे एवं तत्वे नन्वीच्याः तद्वचनं संभवति तत्पक्षस्योपसर्जनत्वादिति भावः । ननु कारणीभूततादृशनिष्ठविशेष्यतया भास
मानत्वरूपीभूतताने विशेष्यताशिरस्करूपेणाभासकत्ववति पक्षः । अतो न विशेष्यकपरामर्शात् तादृशविशेष्यकानुमित्यनुपपत्तिरि
त्यत आह नहीति । तथा च॰ तत्रैव॰ तत्रेति पुरुषस्य दंडदृष्टिदशायां जन्यदंडीपुरुष इति ज्ञाने चैतत्पक्षः पक्षोक्तेति लिंगपरामर्शस्येति पक्ष
लिंगयोर्भासमानवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शस्यैतत्पक्षः । अयं स्वभावः अयं नियमः स्वाश्रयविशेष्यकपक्षविशेष्यकानां तथा मतं तत्प
क्षविशेष्यकं चेविशेषसामग्रीविरहादिति भावः । अन्यथा तत्वसर्वोजेपक्षानुभवप्रयत्नलाघवानुरोधाद्व्यापकतापरामर्शेऽव
हेतुरूपपक्षेतादृशासहस्य तल्लघुतया साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव तथात्वमुचितं केवलान्वयिस्थले च तद्रूपमाप्यानु
मितिर्नोत्पद्येत चेयं पायो धूमवान् वह्निरहरणानुपपत्तिरितिवाच्यं । वह्निमानेवक्षधूमवानिति स्वरूपेऽबोधाहरणत्वात् । नचैवं कपक्षसंग्रह
पविरोध इति वाच्यं । -- साधितस्य क्वचित् रत्वात् । प्राचीनैरेतन्नाकलने त्रैविध्यप्रदर्शनात् । अन्यथा तत्र वह्निव्याप्यधूमवानित्युप
नयविरोधात् । एवं च तत्र त्रिधूमव्यापको वह्निरिति यत्रैव चोविनत्यादिति दिक् ॥ ॥ एवं च तत्परामर्शरूपमानं लिंगकरणमिति बहुव्रीहिणा
दुक्तं तदेवप्रसंगादाह । स्वयं प्रवृत्ति॰ यथा अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तथा मीमांसकानामितव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वादि
वं नानुमितिकारणतावच्छेदकं मावितु पक्षतावच्छेदकवान्विपक्षविषयतामति तदपि तथा व्याप्त्यावच्छिन्नविषयताप्रतियोगितानिरूपकलिं
गपरामर्शत्वं तत्प्रयत्वे लिंगपरामर्शः लिंगपरामर्श एवयथा लिंगपरामर्शत्वेनैव पावककारणकारणतावच्छेदकं । स्वरूपस्य राम
५२

छेदकमेवेति वृत्त्येति। न त्विति। परामर्शप्रमाणे लिङ्गत्वाद्यापीति तत्परामर्शप्रमाणत्वरूपं लिङ्गत्वमपि परामर्शप्रमाणत्वं च साध्यव्याप्य
त्वावच्छिन्नविषयताकत्वं साध्यव्याप्यत्वं च साध्याभाववदवृत्तित्वं। वस्तुतस्तु साध्यव्याप्यत्वं साध्यसंबन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
चापेक्ष्य स्वरूपसंबन्धात्मकावच्छेदकघटितं तथा लाघवेन तत्प्रकारकत्वे तस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः। समानाधिकरणा इति हेतुरूप
चार्थे तत्प्रमाणमाशंकते। अथेति। परामर्शमात्रे ज्ञानमात्रे लिङ्गपरामर्शत्वमपि हेतुतावच्छेदकं विशिष्येति। पक्षधर्मता लिङ्गपराम
र्शत्वरूपविशिष्टधर्मेण कारणताश्रयहेतुकं यत्र लिङ्गपरामर्शत्वरूपविशिष्टधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वग्राहकं प्रमाणं तदाशय
र्मावच्छिन्नान्वयव्यतिरेकग्रहस्यासत्त्वात् तत्प्रत्यक्षेणैव तस्य बाधकं विनेति। अन्यथासिद्धेत्यादि विनेत्यर्थः। विशेषणासहेतुत्व
ग्रहात् विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतेति तुल्यग्रहात् विशेषणीभूतस्य विषयतारूपस्य लिङ्गत्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषणक
परामर्शत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिकारणतावच्छेदके न्याये हेतुत्वग्रहात् विशेषणीभूतस्य विषयताक विषयताप्रतियोगि ज्ञानत्व
व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताप्रतियोगि ज्ञानत्वस्यापि विनिगमनाविरहे लिङ्गपरामर्श
त्वरूपतया अनुमितिकारणतावच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताप्रतियोगि रूपपक्षत्व
स्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यम् तादृशलिङ्गपरामर्शत्वस्य सामान्यस्यापि व्यभिचारात्। अन्यथासिद्धत्वं वा
धकमाशंक्य परिहरति। नन्वेति। लिङ्गं पक्षधर्मविषयताश्रयः परामर्शपदार्थैकत्वेनेति। जनकीभूतपक्षनिष्ठव्याप्यस्य विषय
तानिरूपितविषयतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। एकत्वभेदसाधकत्वेऽप्यावश्यकत्वादिति विशेष्यावच्छेदकधर्मो तत्राप्यविशिष्टतापरपर

पत्र ८० श्लो॰ ३०००

मु॰म॰ ५२ 53 पाव्यावृत्तिकत्वं सामानाधिकरण्यावर्त्तकत्वं च न च वाच्यं लिंगे न किंतु सामानाधिकरण्यावर्त्तकत्वमेव तत्सत्वे त्वाह॰ परिच्छेदक इत्याव्यावर्त्तनीयप्रकृते निष्ठ
वेद्यत्वर्थः विशेषानां तरानाभावे इति लिंगे॰ पक्षापक्षीयसामानाधिकरण्यावर्त्तकधर्मान्तराभावे नेत्यर्थः लिंगमेव विशेषकं लिंगं विशेषकमेव लिं
गं विशेषितानां संबंधेन सामानाधिकरण्यावर्त्तकमेवेति पावकनापाचेति॰ त्वयुमेव सामानाधिकरण्यावर्त्तकत्वे चेत्यर्थः व्यावर्त्तकधर्मान्तरोपाधिरिति
सामानाधिकरण्यावर्त्तकत्वस्यैवान्यथासिद्धत्वादिति भावः॰ अन्यथेति॰ व्यावर्त्तकतामात्रेणान्यथासिद्धत्वरत्यर्थः परिचायकत्वप्रयोजनकीभूत
च हेत्वादि धूमयोगस्या जनकसंयोगे स्वप्रतियोगिकसंबंधेन व्यावर्त्तकतया॰ संयोगेनेति॰ अन्यथासिद्धमिति प्रमेयविषयत्वसंबंधेन
न हेतुः स्यादिति पोजनाविशिष्टविवरणाकुवैशिष्ट्यानुभवे विशेषणतावच्छेदकविधेययोः समानकालीनत्वम सति बाधादिप्रती
वंधके वक्ष्यमाणसंसर्गाज्ञाने च जयप्रकारतया दंडी पुरुषः कुंडली स्यादित्यादौ दंडादिसमानकालीनत्वस्य प्रकारत्वानवभासे समानकाली
नत्वाज्ञाने दृशाद्यंतस्य प्रकारत्वासंभवात् किंतु संसर्गतया विषयित्वं सिद्धः सिद्धांतः तस्य संसर्गतावच्छेदकविशेषणतावच्छेदकस
मानकालीनताया संबंधेन विशेषणतावच्छेदकस्य विधेयप्रकारत्वात् अतएव दंडी पुरुषः कुंडली स्यादित्यादौ दंडादिकं संयोगसंबंधे
न पुरुषाभावसमानकालीनतासंबंधेन विधेयप्रकारः कुंडलोपीति प्राचः॰ नव्यास्तु दंडी पुरुषः कुंडली स्यादित्यादौ दंडादिसमानकाली
नत्वसमानकालीनत्वसंबंधेन दंडादेरपि कुंडली प्रकारत्वस्यानुभवबाधितत्वात् तस्मात् सति दंडी पुरुषः दंडवत् कुंडलीति प्र
कारा प्रतीतः किंतु उद्देश्यविधेययोः संसर्गः तद्विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वविशिष्टविधेयतानिरूपकसंबंधेन विधेयस्य उद्देश्ये राम
प्रकारत्वात् अतएव दंडोपुरुषः कुंडली स्यादित्यादौ दंडादिसमानकालीनत्वविशिष्टसंयोगसंबंधेन पुरुषे कुंडलादिकं प्रकारस्तथा हि अत्रे ५२

तुविशेष्यतावच्छेदकविधेयपर्वतः संसर्गेसद्धिरोधेयसमानकालीनत्वविशिष्टसंयोगसंवंधेन ह्रदादिवं पुरःषेप्रकारकत्वाद्धूमः तत्रमध्याम
ए पूर्वसंयोगसंवंधेनां ह्रदादिकं पुरःषेप्रकारकत्वाद्धूमः तत्रमध्यम पूर्वविशेष्यतावच्छेदकतानिर्णायकसंवंधेन विशेष्यतावच्छेदकस्य विरोध्यप्र
कारकत्वात् अत एव वह्नेर्दीपुरःषः कुंडली त्यादौ ह्रदादि समानकालीनत्वविशिष्टसंयोगसंवंधेनां ह्रदादिकं पुरःषेप्रकारकत्वाद्धूमः तत्रमध्यममतु
नुसारेणानुमानात्मिंग स्यकारणत्वं साधयति अपि चेति धूमवानित्यादि अनुमितित्वं न पक्षनिर्देशः धूमवान् पर्वतो वह्निमानि
त्याकारवह्निधूमयोः समानकालीनत्वविषयतानवच्छिन्नालिनी पर्वते वत्तिता धर्मः अधर्मविशेषणितकेनप्रकारप्रश्लोपपत्तेः प्राच्यधूमसमानकाली
नत्वविशेषणपर्वतेऽत्युत्पत्तिधूमसमानकालीनत्वहानात् तन्यायसर्पः एवं च पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितधूमसमानकालीनत्वविष
यताशालिनी धूमसमानकालीनत्वहानात् जन्यानुमितिः पक्षहृदि भावः प्रत्येकस्त्वया इति स्फुरहेतुव्याख्यानावसरे स्फुटीभविष्यतीत्याप
मानविशेषणेति एवं च तद्विशेष्यतानवच्छिन्नधूमजन्यत्वे सर्पः अन्यथा पर्वतत्ववह्न्यादिरूपविशेषणजन्यतयान्वयितया पक्षे लिंग
स्यकारणत्वेति पक्षविशेष्यकज्ञानस्य कारणत्वेनैव साधकरूपपनेनपुपर्वतविशेष्यकधूमप्रकारकज्ञानस्य विकारकतासिद्धये विशिष्टांतं
धूमविशेषणतां वैशिष्ट्यं च प्रकारतासंवंधेन नयविशिष्टतोपपादनात् एव वक्ष्यं उद्देश्यतानस्य जनकत्वासिद्धेरिति वाच्यं अत्राचार्य नयेविशिष्टका
रणतायाहेतुप्रमाणेनासत्तिवाधके विशेषणस्यापि कारणत्वग्रहणनियमेनासिद्धेः पर्वतविशेष्यकधूमजनकज्ञानप्रकारीभूतधूम
जन्यत्वेवसाध्यं तथा चस्फुटैवतासिद्धिः न च तावता धूमस्य जनकत्वासिद्ध्यापित्तिलिंगत्वस्य तदवच्छेदकत्वासिध्यानोद्देश्यसिद्धिरिति वा
च्यं धूमस्य जनकत्वासिद्धौ मानाभावात् लिंगत्वस्यैव तावच्छेदकत्वकल्पनादिति ह्रदंवादिविशेषणसमानकालत्वापीति विशेषण

पदं धूमवत् विशेष्यकत्वं च पर्वतपदं विशिष्टपदं च विलक्षणम् एवं तथा च धूमसमानकालीनतया पर्वतांशे ज्ञानस्य विलक्षणविलक्षण
अनु.म. ५८ ज्ञानवत्त्वादित्यस्यार्थः वैलक्षण्यं च धूमसमानकालीनत्वज्ञानाजन्यत्वं तत्र पर्वते नैतद्विशेष्यतानिरूपितधूमसमानकालीनत्व
विषयताशालिज्ञानं धूमसमानकालीनत्वज्ञानाजन्यज्ञानत्वादित्यत्र हेतुः फलितः धूमलिङ्गकानुमितिषु व्यभिचारवारणाय शेषं
तेन चरमज्ञानविशेषणम् पर्वतपक्षकधूमलिङ्गकानुमितेः पर्वतविशेष्यकत्वाविशिष्टधूमाजन्यतया व्यभिचारवारणाय नेदं
पितादिविषयताविशेषणम् अत एव तादृशानुमितिषु साध्याभावासिद्धिवारणाय पक्षे पिशाल्यं तमनुमितिविशेषणं त्वेवमेव तादृश
विषयताशाल्यनुमितौ लिङ्गस्य हेतुत्वसिद्धावपि अनुमितिमात्रे प्रतिलिङ्गस्य न हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं आचार्येण पेलिङ्गोपस्थि
तलैङ्गिकमानन्तिपमेनानुमितिमात्रत्वेन लिङ्गविशिष्टपक्षे साध्यवैशिष्ट्यविषयकतया लिङ्गसमानकालीनत्वस्य संसर्गघटक
तया पक्षेऽवश्यंभावात् न च धूमविशिष्टपर्वतविशेष्यताशालिनीत्येवं व्याप्तौ किंस्तमानकालीनत्वानुप्रवेशेनेति वाच्यं धूमव
त्पर्वते वह्निमान् ध्वंसध्वंसादिस्याद्यनुमितेर्धूमाजन्यत्वात् व्यभिचारापत्तेः न च समानकालीनत्वे चाहृतेनेति न होपनार्थ व
त्स्यां तत्रापि धूमस्य विशेष्यतावच्छेदकतया तत्समानकालीनत्वस्य संसर्गघटकतया भानादिति वाच्यं आचार्येण पेशाद्युपाधि
रिक्तज्ञाने तत्समानकालीनत्वं च हानं विना तत्समानकालीनत्वभानं प्रति तज्जन्यत्वस्य नियामकतया लिङ्गातिरिक्तविशेष्य
तावच्छेदककालीनत्वस्य ज्ञानस्य संसर्गे तथात्वानुमितावभानात् लिङ्गातिरिक्तविशेष्यतावच्छेदकस्यानुमितावहेतुत्वाप्त आगरघ रुम
टः नीपर्वतो वह्निमानुत्तरध्माद्यस्यातीतादिलिङ्गकानुमितावपि न व्यभिचारः अतीतादिलिङ्गस्याजनकतया तत्कालीनत्वस्याभा ५८

वादशाब्दबोधे विषयस्याहेतुतया धूमवान्पर्वतो वह्नेर्मानित्यादि धूमसमानकालीनत्वविषयकशाब्दबुद्धौ व्यभिचारवारणाय परशाब्दान्येति
एवमुपमितस्मत्वं धूमाजन्यप्रत्यक्षान्यत्वं चेवाच्यं तेन धूमवत्पर्वतविशेष्यकोपमितौ तादृशोपमितौ तभानेपि न व्यभिचारः यत्र धूमस
मानकालीनत्वविशिष्टसंयोगादिसंबंधेन पर्वते वह्न्यादिवं साध्यं धूमसाध्यं साध्य हेतुर्यत्र वा धूमकालीनत्वविशिष्टसंयोगादिसं
बंधेन वह्न्यादिविशिष्टपर्वतः पक्षः धूमव्याप्तिहेतुकव्यभिचारवारणाय जन्यांतेतानविशेषणं धूमसमानकालीनत्वस्य
पक्षतावच्छेदकाद्घटत्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधघटकत्वे वा ज्ञानस्यावश्यमतव्वत्वा एतत्रेतरसंबंधघटाद्धूमकालीनत्व
विशिष्टसंयोगादिसंबंधेनानुमितिसत्त्वापीतरप्रतियोगितयावाधज्ञानस्येदधूमकालीनत्वविषयकत्वेन तज्ज्ञानजन्यत्वान्न व्यभिचा
रः अत एव तादृशानुमिति धूबाधभागासिद्धिवारणाय पक्षेप्यतन्यांतमनुमितिविशेषणं नचैवं यत्र धूमकालीनत्वं प्रकारतया संसर्ग
तया वा साध्यतावच्छेदकं पक्षतावच्छेदकं घटकं साध्यतावच्छेदकसंबंधघटकं वा तादृशधूमलिंगकानुमितीनां पक्षेत्र वह्निमतः पा
नतास्तो धूमजन्यत्वाविशेषादिति वाच्यं हेत्वंतरेणानुमापितत्संसिद्धिसंभवात् प्रतीतिभावः पापाविषयविशेष्यतानिरूपितापक्षधूमसमानकाली
नत्वविषयकशाब्दतादृशधूमकालीनत्वप्रकारकजन्यशाब्दघटितस्वबुद्धिर्भवतीस्मात् तद्विशेष्यकज्ञानविशिष्टतद्धर्मजन्याभवतीतिसामा
न्यतो व्याप्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह इदंनीपुरुषहृतीति नरस्यपुरुषादिविशेष्यतानिरूपितपुरुषसमानकालीनत्वविषयकतथालिपु
रुषत्वकालीनत्वप्रकारजन्यबुद्धिर्भवति अयं च पुरुषविशेष्यकज्ञानाविशिष्टपुरुषत्वजन्यमपि भवति लौकिकप्रत्यक्षं प्रतिविषय
स्य हेतुतायाविशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिं प्रतिविशिष्टविशेषणतासंबंधविषयताविशेष्यतावच्छेदकं तत्समानकालीनत्वस्यैव विशिष्टा

म॰ म॰
५५
55

धिकरणक वैशिष्ट्यानुभवे संसर्गतया भानानियमादिति वाच्यं तादृशविशेषे मानाभावात् विशेष्यतावच्छेदकमात्रस्यैवोपस्थितौ बाधकेस
मानकालीनत्वस्य भानात् इह दण्डीपुरुष इति प्रत्यक्षत्ववद्दण्डी पुरुषो गच्छतीति प्रत्यक्षत्ववद्दृष्टत्वयोः तथा च इदं इत्थमानकालीनत्वभा
नमनाहार्यैवेष्टं तत्तेलप्रायुक्तः त्वतया पितौ नीलपर्वतो वह्निमान्धूमात् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादावनुमितौ नीलत्वपर्वतत्वादिरूप
पक्षतावच्छेदकाजन्यतया तादृशसामान्यव्याप्तेर्व्यभिचारः पक्षतावच्छेदकस्यापि विशेष्यतावच्छेदकत्वेन तत्समानकालीनत्वस्यापि
भानादिति वाच्यं आचार्येण येशाब्दी घातीति कथं तेन उद्देश्यविधेयभावमहिम्ना तत्समानकालीनत्वभानं प्रति न तज्जन्यत्वस्य नि
यामकतया लिङ्गातीति कथं विशेष्यतावच्छेदककालीनत्वस्याहार्यतया संसर्गतया अनुमितावभानात् लिङ्गातीति कथं विशेष्यतावच्छे
दकस्यानुमितावहेतुत्वादिति दिक् । ननु इदमप्रयोजकमिति चेत् अत्राह अनुपदेवेति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादावनुमितौ धर्मिजन्य
त्वादेवेत्यर्थः अनुमितावपीति शेषः ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वे न विशेष्यतायमाने न तदेव विशेषणतानजन्यत्वनियमे न वि
शेष्यतावच्छेदकजन्यत्वनियमे नेति विशेषणकालवृत्तितया विशेषणसमानकालीनतानिर्वचनेन विशेष्यभाननैयत्यं विशेष्ये विधे
यस्य भाननियमः पर्याप्तेति यथा इह दण्डीपुरुष इति प्रत्यक्षे तथानियम इत्यर्थः अन्यथा शाब्दघातीति कथं तेन उद्देश्यविधेयभावमहिम्ना
तत्समानकालीनत्वभाने प्रति न तज्जन्यत्वस्य नियामकतया वह्न्यनुमितिप्रागभावः सिद्ध्यभावो वाऽनुमितिजनकः पक्षतावच्छेद
कः तत्रानुमितिप्रागभावादिकविशेष्यतावच्छेदककालीनत्वभानासंभवेपि सर्वत्र विशेष्यतावच्छेदककालीनत्वभानासंभवेनानुमि
तौ तथाभानानियमो नष्ट इति भावः ननु मास्त्वनुमितौ तथा भाननियमः किं न छिन्नमित्यत आह नेनेति अनुमितावपि तथा भा राम ५५

तस्यावच्छेदकत्वे नेत्यर्थः धूमकालीनेति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमकालीनतासंबंधेन वह्न्यनुमितिरित्यर्थः तेनेत्यादिना
मेव विह्नेति· अन्यथेति अनुमितौ तथाभानानियमात् वैद्युत इत्यर्थः तत्ताद्धेति· वह्निमान् धूमादित्यत्र तत्तत्क्षणोत्पन्नधूम
कालत्वेति तत्संबंधेन वह्न्यनुमितिर्न स्यादित्यर्थः समयविशेषेति तत्तत्क्षणोत्पन्नधूमकालीनघटितसंबंधेन व्याप्यत्वग्रहादि
त्यर्थः न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधादिति भावः यद्वा तदनुमास्तु वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमकालीनतासंबंधेनापि वह्न्यनु
मितिः किं न स्यादित्यत आह· अन्यथेति· वह्निमान् धूमादित्यत्रानुमितेर्धूमकालीनतासंबंधेन वह्निविषयकत्वे इत्यर्थः त
त्रातिशेषः तत्त्वादिति· वह्नौ तत्तत्क्षणोत्पन्नधूमकालत्वघटितताविषयिण्यनुमितिर्न स्यादित्यर्थः समयविशेषेति· तत्तत्क्षणोत्पन्न
धूमकालीनत्ववह्नित्वप्रकारेण व्याप्यत्वग्रहादित्यर्थः परामर्शस्य करणत्वे नैयायिकाभिमतमिति· न्यायमतेऽपि दूषयति· किं चेति·
परामर्शत्वेति· लिङ्गस्य विधया करणत्वादिति भावः चरमेति· स्वाव्यवहितोत्तरमेवानुमितिजनकत्वादित्यर्थः नन्वेकत्रानि
ति· ननु परामर्शः तच्छब्दस्य सर्वनामप्रतिरूपकाव्ययतया परामर्शशब्दस्य पुल्लिङ्गसत्त्वनपुंसकलिङ्गत्वात्तत्परामर्शमवकृतान्नि
गतेति अतीतानागतधूमादितो साध्यव्याप्यतया पक्षधर्मतया न सत्त्वेपीत्यर्थः अनुमितिसत्त्वात् अनुमितेश्च ताद्धेतुलिङ्गं नानुमितिहेतुः
लिङ्गत्वेनानुमितिजनकतावच्छेदकं व्यापार इति· लिङ्गत्वावच्छिन्नस्यानुमितिव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारकत्वं तदनुमितयव्या
नन्तव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारकत्वाभावादित्यर्थः अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शजनकतया परामर्शस्य तद्व्यापारत्वसंभवान्नन्वा
व्याप्तिचारानवकाशात् तावच्छेदकमिति भावः लिङ्गान्तरमेव साध्यव्याप्यलिङ्गान्तरमेव हेतुः तदनुमितिव्यवहितपूर्ववर्त्तिन्नमु

मू.म.
५६
56

त्व तदानीं पक्षपरामर्शः किं तेनेत्यत आह. परामर्शविषयत्वेति. कारणतावच्छेदकस्य लिंगत्वस्याभावादित्यर्थः लिं
गत्वं हि साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नानुमानजनिश्चयविषयतावत्त्वमिति भावः ननु तदानीं तस्य परामर्शविषयत्वाभावेऽपि स्वपरामर्शवत्त्वा
देव तादृशानुमानिश्चयविषयतावत्त्वरूपलिंगत्वं भवतः कारणतावच्छेदकमिति पूर्वपक्षे तत्त्वकारणे तत्त्वोक्तं तत्रासिद्धत्वात् आह
भाविनीति भाविति धूमादावित्यर्थः पक्षेलिंगेऽनुमानपरामर्शविषयताया विरहितत्वादभावाद्धूमादिव्याप्तिरेव पक्षतादृशानु
मानिश्चयविषयतावत्त्वरूपलिंगत्वाश्रय हेतुः फलितार्थः व्यतस्येक मेवेति एकशब्दो व्यापारार्थकः तथा च व्यतस्येकमेवव्यभा
मान निश्चयविषयतावत्त्वरूपलिंगत्वाश्रय पक्षतादृशानुमानपरामर्शविषयलिंगत्वाभावश्चेति विद्यमान
विवर्तमानात्प्रधमादि व्याप्तिरेवातीतपक्षव्याप्तिरेवेति पावकलिंगे अनुमानपरामर्शविषयलिंगत्वतदभावश्चेति विद्यमान
स्यलिंगत्वाभावाच्चेत्यर्थः तथा च यस्य पुरुषस्य करणविद्यमानधर्मिनवच्छिन्नव्याप्यत्वपरामर्शविषयः किं त्वतीतानागतस्य
स्य लिंगत्वाभावाच्चेत्यर्थः तथा च यस्य पुरुषस्य करणे विद्यमानधर्मिनवच्छिन्नव्याप्यत्वपरामर्शविषयः किं त्वतीतानागत
माद्रिव्यक्तेर्वह्निव्याप्यत्वरूपेण परामर्शादेव ह्यनुमितिस्तस्य पुरुषस्य तदनुमितौ व्यभिचार इति भावः नन्विदमयुक्तं सर्वत्रो
ननः त्वाध्वतन प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वर्तमानधर्मिण्यपि परामर्शाद्देवानुमितिरित्यनभ्युपगमादित्यत आह. पर
न्तः स्वाधवतन प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वर्तमानधर्मस्यापि परामर्शाद्देवानुमितिरिति नीत्यभ्युपगमादित्यत आह. परा
येति. एवकारोऽन्वयार्थः. तत्र लिंगं तत्र कारणं परामर्शविषयः तदेति. उद्देश्य भावमाहिमानत लीनतयाविधेयतया
तस्यत्वस्यपि धामकतया विशेष्यतावच्छेदक वर्तमानलिंगकालीनत्वे न वेदूर्णानादि इति भावः ननु भाविधूमत धूमादिपरा
मर्शाद्यस्य पुरुषस्यानुमितिस्तस्य धूमप्रागभावादिरूपविद्यमानधर्मिविहेतुतावच्छेदक विशेषणाविशेषादिसंबंधेन पक्षेय
त्र कुवित्यमितिनासाध्यव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषयस्य वाचनव्यभिचारः न च वर्तमानसाध्यानुमानापत्तिरिति वाच्यं तस्य ५६

नुमितौ विशेष्यतावच्छेदकतया तत्कालीनत्वात्मामान्(?)आचार्यनये ऽनुमितिकारणीभूतपरामर्शे लिंगस्यैवानुमितौ विशेष्यताव
च्छेदकत्वाद् दृष्टसंभवात् तद्‌हानीमात् ध्वंसाद्यधिकरणकालवृत्तित्वहानमप्यावश्यकं केवलेन तथैव व्यत्ययमात्रेण सा शायेनाशंकोपपत्तेः
धूमादिः धर्माद्येवानुमितौ तथा व्याप्यत्वरूपेण विशिष्टधीविषयः विद्यमान एव विद्यमानो हि हेतुतावच्छेदक विशेषणतया विशेष्यता
दि सर्वं धेन पक्षे पत्रं कुत्रचित् द्रुमिणीत्वा साध्यव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषयत्वात् विशेषः ननु ध्वंसप्रागभाव ध्वंसस्य ध्वंसत्वेन सत
हानौ विशेषणतावच्छेदकविशेषघटितसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषयत्वेन हेतुतावच्छेदकत्वं संयोगसंबंधावघटितसाध्यव्याप्य
त्वस्यापि भिन्नतयाऽतद्‌दृष्टितया तो लिंगत्वस्यापि कालावच्छेदकस्य मानाभावात् तत्राह नन्वोरपीति वाह्निसमानदेशत्वेति धूम
ध्वंसप्रागभावान्यतमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधघटितवह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मवत्त्वादिरूपः निय
माद्यनियम्यतेऽवच्छेदकघटितेनेति व्युत्पत्तिसामानाधिकरण्य पदस्यावच्छेदकपरत्वात् तथा च हेतुतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधघटितसाध्य
व्याप्यत्वमपि नात्र बाधितं न च तत्परापि साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नविषयतावत्त्वं कारणतावच्छेद
कं तत्र बाधितमेव तस्य च संयोगादिसंबंधे नप्रागभावादेरमेमानाभावादितिवाच्यं विशिष्टधर्मस्यावच्छेदकत्वप्राहकमाने न
विशेषणतामूतस्य साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नविषयितायावच्छेदकत्वग्रहात्तन्मामात्रतः साध्यव्याप्यत्वा
वच्छिन्नविषयतात्वरूपेणैव ग्रहात् विशेषणतासंयोगादिसंबंधावच्छिन्नविषयताया अपि कारणतावच्छेदकत्वादिति भावः प्र
कृति विमर्शे तानाग्रन्थादिनावच्छेदेन पर्वते वह्निव्याप्यधूमवान् रूपेण निश्चितादित्यर्थः एतच्चानुमितिकारणतासंपत्तये विनाच्छेदेन

म.म.
५१
57

तित्वरूपकथनं वर्तमानतया संदिग्धादिति वह्निव्याप्यधूमप्रागभाववान्न वा वह्निव्याप्यधूमध्वंसवान्न वेत्याकारककोटिद्वयोपस्थितेर्न तथा
त्वप्रागभावध्वंसयोः संदेहस्तादृशपक्षादित्यर्थः धूमादतः अतीतधूमादलिंगकारणौः संदिग्धादिति पक्षे संदिग्धतया लिंगत्वलिं
गत्वरूपकारणाभावान्नित्याद्यर्थः न चोत्तरकालीनपक्षे संदिग्धत्वे विकालान्तरे पक्षोत्तरकालीने वर्तमाने च वह्निव्याप्यत्वरूपेण वि
शिष्टधीविषयतया लिंगत्वसंभव इति वाच्यं धर्मान्तरे कालान्तरे विद्यमानतत्पुरुषस्य वह्निव्याप्यत्वरूपेण दिशिष्टधीवि
रहादिति भावः नातिधूमादिति कस्य गत्यादिविशेषः अवर्तमानत्वात् अत्र एव हि तत्पूर्वमवर्तमानत्वात् कालान्तरे विद्यमानस्य चास्मात्
किं चेति भवति भाविवर्तमानत्वाविषयादिति भवन्तु पर्वते धूमस्य भवनत्वं पर्वते धूमस्य ध्वंस इति प्रागतः भाविनं पर्वते धूम भावित्वं
पर्वते धूमस्य प्रागभाव इति यावत् वर्तमानत्वं पर्वते वर्तमानधूमस्य संबंधस्य दुर्विषयकत्वात् तदनुव्यवसायकालीनादित्यर्थः ध
मः वह्निव्याप्यधूमः पक्षानुमानं पक्षिप्युरुषेव प्रानुमितिः तथा तस्य पुरुषस्य धर्मे तत्कालान्तरे विद्यमानधूमध्वंसादिरूपविद्यमान
धर्मस्य वह्निव्याप्यत्वरूपेण विशिष्टधीविशेषः तच्च कालान्तरे इति ननु तथापि पर्वते तत्पक्षकथंचानुमितौ कारणत्वं इत्यर्थः धूमस्य प
क्षो तल्लिंगत्वाभावापत्तिरिति तत्र पर्वते सत्वे मध्यं सादृश्यवहितपूर्ववर्तित्वे चिन्तकारणतावच्छेदकीभूतपक्षो तल्लिंगत्वाद्यपत्यभि
तिव्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति भावः पूर्वध्वंसप्रागभावयोः पक्षे संदिग्धतया लिंगतामत्र तत्पोरुषतानाम्न लिंगत्वमित्यभिप्राय
इति नान्येन हेतुः सर्वत्रेति पक्षतापर्ये सप्तमी भवति भाविधूमहानापर्युपस्थितेऽनुमितिः स्यात् पर्वते वेत्यर्थः प्रागभावाद्येति धूमतत्प्राग
भावतद्ध्वंसत्रयसाधारणधूमप्रागभावाद्यन्यतमत्वं धूमात्वं नाभावाभावत्वं वेत्यर्थः प्राचीनमते प्रतियोगितत्प्रागभावतद्ध्वंसं राम
५७

सामानाधिकरण्यग्रहणमेवात्यंताभावाभावस्वरूपतया धर्मान्तरेणाभावाभावत्वमपि तिरिक्तत्वं साधारणमिति भावः लिंगं लिंगतावच्छेदकं अनु
मितिजनकपरामर्शविषयतावच्छेदकमिति यावत् तत्र चाभावाभावविधूमत्वानाधिकरणपुरुषस्यानुमितिपक्षस्य विशिष्टस्य धूमप्रा
भावत्वादिरूपेण धूमप्रागभावादौ नो परामर्शविरहेपि तद्व्यतमत्वादिना तत्पक्षसाधारण्यधर्मेण तेषां परामर्शः सर्वस्यैव वासिता प्रा
वन व्यभिचारः प्रागभावादेरवयवो नो लिंगत्वात् अपक्षस्य सर्वत्र प्रवृत्तेः सत्वादिति भावः व्याप्यविशेषणत्वेनेति व्याप्यविशेषणतावच्छे
नेत्यर्थः तेषामिति अन्यतमत्वघटकभेदानामत्यंताभावत्वघटकत्वं तु तथाभावत्वादीनां चेत्यर्थः आलिंगत्वात्तु परामर्शविषय
तानवच्छेदकत्वात् किंतु धूमत्वादिप्रत्येकधर्म एव परामर्शविषयतावच्छेदक इति भावः ननु व्याप्यविशेषणरूपत्वेपि पक्षांशप्रका
रतावच्छेदकत्वे नाकिंमपि बाधकमित्यनुशयेनाह अन्यतमत्वाद्यात्मेति अनुमानेऽन्यतमत्वादिप्रकारेणैकदेशविषयकत्वेपि परा
मर्शविरहेपीत्यर्थः धूमज्ञानात् आलोकादिधूमज्ञानात् अनुमितिसत्वाच्च अनुमितौ ननु अवच्छिन्नत्वाच्च ननु साध्यव्याप्यत्वावच्छि
न्नानुमानं निरुक्तरूपविषयत्वं न लिंगत्वमपि तु सामान्यतः साहचर्यपक्षसाधारण्यनिरूपविषयतावत्त्वमेव लिंगत्वं तथा च धूमप्रा
गभावादेर्धूमप्रागभावत्वादिरूपेणानुमानपरामर्शविषयत्वेऽप्यनंतसंसारे अवच्छेदकस्य वितु हृषसेनातो भग्नं वत एवं व्याप्यव्या
प्यत्वावच्छिन्नविशिष्टधीविषयत्वादेरवयवो नो लिंगत्वमक्षतमित्यत आह अपिवेति नलिंग न व्याप्य न व्याप्य न पक्षधर्म कुतो व्या
प्यत्वावच्छिन्नविषयत्वं तत्रेति भावः ननु व्याप्यत्वाभावेपि व्याप्यत्वावच्छिन्नभ्रमरूपविशिष्टधीविषयत्वे नाकिंमपि बाधकमित्यत
आह नचेति तद्धीः पुत्रत्वान्तरीयव्याप्यत्वविशिष्टपक्षदेशिष्टधीः अनुमितिकारणमिति अतीतानागतधूमज्ञानजन्य पुत्रत्वान्तरीयक

नुमितेः कारणमित्यर्थः नलिंगमित्यत्र हेतुमाह प्रागभावादीनामिति। लाघवात्प्रतियोगिजनकत्वव्याप्यत्वादित्यभावः एतद्व्यापा
मू.म. ५८ नः मिलद्धर्मिकत्वे नवैयर्थ्यविरहात् वैयर्थ्येपि व्याप्तिसत्त्वे बाधकाभावात् अतो नानुमितिकारणमित्यत्र हेतुमाह व्याकरणेति। धूम
58 ज्ञानाद्वेति। अनुमात्वकारणतामुपपरामर्शादेवेत्यर्थः अनुमितित्वसंभवात् अनुमितित्वसाक्षात् न एवं कारणे पुरस्कारेण रीत्या धूमप्रागभा
वादिव्यवच्छेदः तस्य व्यधिकरणत्वादिति भावः ननु पुरस्कारेण पक्षव्याप्यत्वविशिष्टधूमप्रागभावादिवैशिष्ट्यबुद्धेः धूमानुमि
त्यजनकत्वे तद्विषयत्वमात्रापत्त्या लिंगविषयत्वमुक्ततमेवेन हि धूमानुमितिजनकपरामर्शोस्ति तद्विषयतावत्
मेवलिंगत्वमित्यत आह किंचेति। धूलीपटलादेः अतो नानागतधूलीपटले ज्ञानाद्धूलीपटलपदमतीतानागतलिंगमात्रो
पलक्षकं। लिंगत्वमन्वेति। साध्यव्याप्यत्वप्रमेण कदाचिदपि कुत्रचिद्धर्मिणि साध्यव्याप्यत्वरूपेण विधूमानधमे वैशिष्ट्यमविद्ध
बोः पुरःपक्षे विशेषः अनुमितौ सन्निकर्षे संबन्धादिव्यधिकरणसंबंधेन परामृष्टात् गुणात् द्रव्यानि साध्यकानुमितुत्पत्तेरित्यर्थः
भागवतोपेतिनध्वन्मविरहेणतर्हि पक्षविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषयताभावापि विधूमानस्यात्र लिंगत्वासंभवादित्यभावः प्र
मानुमितितावेति। साध्यवद्विशेष्यकानुमितिताविवत्यर्थः तत्रांततोभागवतः साध्यव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतामात्रापि वविधूमा
नस्य लिंगत्वसंभवादित्यभावः तद्विशेषेति। परामर्शयोर्विशेषो प्रमात्वाप्रमात्वे तावन्मात्रेवेत्यर्थः अनुमितेरप्रमात्वादिति। अनुमितेः
प्रमात्वाप्रमात्वाद्यप्यर्थः अप्रमाविधूमेनलिंगकभ्रमानुमितिस्थलेपि प्रमानुमित्यापत्तेः लिंगस्याविशेषादिति भावः ननु तावता परा
मर्शलिंगयोः प्रमयोरेवानुमितिप्रमात्वप्रयोजकतास्तु न च प्रमापरामर्शस्थले तत्प्रयोजकत्वांवरपक्षे लिंगस्यापि तत्प्रयोजकत्व राम ५८

कृत्यत्वं कार्यं गौरवग्रस्तं चेति वाच्यं तत्कारणत्वस्य तद्विशिष्टधर्मावच्छेदेन कारणताग्राहकप्रमाणप्रसक्तिबाधके विशेषणाव
च्छेदेनापि कारणत्वं गृह्णातीति निष्प्रमाणसिद्धतया पृथक्त्वेन गौरवेण चानिराकृतस्य प्रमाणस्य त्यागे ततो बाधकमहत्. परस्परासम्भवादिति
तद्धितोच्यते· तद्धिशेषस्यैव तथा च वह्नित्वेन वह्निच्छिन्नकार्यतानिरूपितजनककारणतावच्छेदकं वाच्यं धूमत्वं तद्वच्छिन्नकार्यताव्याप्य
धूमप्रतियोगिककारणतावच्छेदकमिति निष्प्रमाणकम् अनुमितिसामान्यजनकतावच्छेदकं व्याप्यवत्त्वलिङ्गज्ञानत्वम् अनुमितित्वावच्छिन्नकार्य
तानिरूपितव्याप्यधर्मानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वं भवत्येतेन पक्षतावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं भेदेन साध्य
तावच्छेदकसंबन्धभेदेन वा लिङ्गत्वस्य तद्वच्छिन्नकार्यकारणभावस्य विभिन्नतया पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र रूपसाधारणनिष्ठ
पक्षादितत्तल्लिङ्गत्वं तत्तद्व्याप्तितत्तद्विशिष्टकारणताग्राहकेन लाघवसहकारेण विनाप्यलिङ्गे हेतुत्वं तु सर्वत्र तथा च वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शसंलि
ङ्गत्वव्याप्यानुमितित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकजनकतावच्छेदकव्याप्यधीत्वान्तत्वस्यतानन्त्वादिनैव व्याप्यतया अनुमितित्वावच्छिन्नकार्यताव्या
प्यकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः एतच्चोपलक्षणं परामर्शविरहदशायामपि लिङ्गमात्रादनुमित्या
पत्तिवारणाय परामर्शस्यापि पृथक्कारणत्वावश्यकत्वे लिङ्गस्य पृथक्कारणत्वकल्पने कार्यं गौरवग्रस्तं चेति· न च विशिष्टकारण
ताग्राहकसाधुसर्गस्येव नानाकारणत्वस्य प्रामाणिकतया कार्यत्वेन गौरवेणानवस्था प्रमाणाभावासम्भवदिति वाच्यं विशेषणावच्छेदेना
पि तत्तज्ज्ञानोपधर्मातिरेकग्रहस्त्वे एवं विशिष्टधर्मावच्छेदेन कारणताग्राहकस्यात्यपव्यतिरेकग्रहस्य विशेषणावच्छेदेनाकारणताग्रा
हकत्वात् तथापि तत्स्थले न गृहीतयोगत्वयोः न चेह सहृति· अत्रापानुमितिं प्रति लिङ्गवद्याप्यादिघटकपदार्थोत्तरावच्छिन्नस्याभिहेतुता

मु.म.
५८
59

पक्षे इच्छाशात्त्वबोधादिकं प्रतीष्टसाधनत्वाकांक्षाकुत्रितिनिश्चितविद्यमानम्समकल्पदार्पसम्हेतुत्वापत्तेश्च त्वयिवोध्यं। केचित्तु प्रमानु
मितौ प्रमापरामर्शो न हेतुर्गौरवात् किंतु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन पक्षे तिष्ठता पालिंगमेव हेतुः लिंगत्वं च साध्यतावच्छेदकसं
बंधेन साध्यव्याप्यत्वे अनुमितिसामान्यं प्रति परामर्शो एव हेतु तथैव परामर्शविरहदशायां केवललिंगान्न प्रमानुमितिः न चैवं य
त्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन निरूपितविद्यमानेलिंगवति पक्षे साध्यव्याप्यतया पावत्किंचित्स्वधर्मविगाहि तस्यैव परामर्शे प्रमात्वतत्प
त्तान्न च तथापि भ्रमपरामर्शे स्वभ्रमानुमितिहेतुतेपत्सामान्येत्याशु तत्व्याप्यलाघवे विलिंगस्य हेतुत्वात् संवादि किंवायंमो
रवादिरूपबाधकमित्यतएवतादृशव्याप्तेरभ्युपगमादित्याहुः तन्मतानुसारप्याह अत्र योऽपि विद्यमानलिंगविषयत्वाभिमतिसाध्यता
वच्छेदकसंबंधेन साध्यवति पक्षे साध्यव्याप्यतया यावत्किंचिद्धर्मावगाहित्वाभिमर्षः तत्पावापत्तानिति व्यभिचाराद्व्याघात इति भा
वः प्रमानुमितिहेतुत्वाभिमतिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन पक्षान्निष्ठतया प्रमानुमितिहेतुत्वाभित्यर्थः लिंगत्वमपि साध्यतावच्छेदकसंबंधे
नसाध्यव्याप्यत्वाभिमतिभावः। पक्षावृत्तित्वविद्यमानेनेति पक्षावृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन पक्षे वर्तमानेनापीत्यर्थः अनुमिति
ति प्रमानुमितौ त्वर्थः न स्मृत्यात्मकेति परामर्शप्रमात्वे तत्त्वर्थः लिंगं तत्काराणांतरधूमादिलिंगकवह्न्यनुमितौ धूमादिकालावच्छिन्नत्वेन
कथं वह्न्यादेर्भानं तथा वृत्त्यतिरिक्तत्वात्सदृशस्य विषयत्वाभावमादिस्यात्कालावच्छिन्नं प्रतिरोज्ज न्यतत्समानिमयकत्वात्तत्र चेतस्यनिपाम
कत्वेमानाभावादिति वाच्यं तथापि लिंगोपादि तत्तैंगिकभानानभ्युपगमेन च धूमस्य विशेष्यतानवच्छेदकतया तत्कालावच्छिन्नत्वभाना
संभवादित्यत आह एतत्कालीनेति एतत्कालावच्छिन्नतत्संबंधेन वह्न्यनुमितिश्चेत्यर्थः पदेति पत्र धूमसत्त्वदशायां धूमस्तत्र कालावह्नि राम
५८

तेतियो जनगपाचपत्रधूमस्तत्र धूमकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसंयोगसंबंधेन वह्निरिति व्याप्तिज्ञानादेवेत्यर्थः अथ एवेति पक्षेति शे
षः पक्षतावच्छेदकेहीति तत्रेति शेषः पक्षतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणत्वं च पक्षतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वविशिष्टव्याप्यक्षताव
च्छेदकतत्संबंधेन साध्यमित्यर्थः पक्षधर्मतावलात्तेनैव संबंधेन वाधाद्यभावे सम्भवकारात्स्वधूमकालीनत्ववह्निसिद्धिरिति धूमकालाव
च्छिन्नत्वसंबंधेन वह्निसिद्धिरित्यर्थः एतन्मते बाधादिरिक्तस्थानेऽनुकरीत्या न ससमीनतत्कालीनत्वमानेन तत्संबन्धत्वस्य नियामकत्वम
नुपेतो तं स्वरूप तत्संबंधाद्यपेक्षानाद्यदनुमितत्वपुरःसरीत्या तत्कालावच्छिन्नत्वमानेन प्रतीतिर्नोक्तसंबन्धत्वस्य नियामकत्वे प्रमाणाभावः
अत्र धूमः पक्षतावच्छेदकः तत्राविधूमकालावच्छिन्नत्वसंबंधेन वह्नेर्भानं बोध्यं न च तत्संबन्धत्वस्य नियामकत्वमतोऽनुमितावुद्देश्यविधे
यभावमाहिम्नाविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानं कुत्रचिदिवाच्यं यत्रासिद्ध्यभावोऽनुमितिप्रागभावादिर्वाऽनुमितिजनकः प
क्षतावच्छेदकसत्त्वैवतत्पाभावात् केचित्तु धर्मविहायधूमकालस्यैव पक्षतावच्छेदकस्य पक्षेधूमकालीनत्वभानाभिधानात्तन्मते
प्रत्यक्षलेवो हेत्वपधिये यभावमाहिम्नाविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानेनान्यत्रेत्याहुः तदसत्तत्संबन्धत्वस्य नियामकत्वानुपु
पगमे नापि धूमपरित्यागसंभवात्तेन च तत्संबन्धत्वस्य नियामकत्वेन कारणत्वविकित्वा पक्षत्वेन पाचेन हेतुमत्ज्ञाने बाधाभावरूपसामा
न्यकारणमर्थी हृयाप्रभावेऽपि बाधः नहि व्याप्यपक्षत्वमंग भिपासामग्रीकार्यं न जैयतीति वा चीनतत्संबन्धत्वस्य व्यापकत्वेपाव छिशेषसा
मग्रीविरहादेव तदज्ञानेहताभावादिति गर्भेतदुक्तः तोकोनचेति व्यापारः अवश्यं व्यापारः अन्यथा संस्कारेत्यतिप्रसङ्ग एवा
नुमित्याय तोरितिभावः दृष्टापत्त्यापरिहरति पक्षत्वशेत्येति च रस्मकारणत्वेन लाघवात्संस्कारानपेक्षाकारणत्वेन नापितवेशी प

मु॰ म॰ ६० 60

रामर्शव्यापार इति शेषः। व्याप्तिग्राहकस्येति। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः। साध्यव्यभिचारित्वस्योपाद
हकवन्तर्को व्याप्तिग्राहकतर्कः। पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिराश्रयाभावापादकस्तर्को विषयशोधकतर्कः।
विषयमाश्रयं परिशोधयति आश्रयाभावज्ञानप्रतिबंधकद्वारा निश्चाययतीति युक्तेरिति भावः। तद्धेतुजन्यत्वादित्युपलक्षणं।
अनुमित्यजनकत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। नच पर्वतो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिविषयपरिशोधकतर्कस्य कथमनुमित्यादावुप
योगः। आश्रयाभावसंदेहस्यानुमित्यप्रतिकूलतया तन्निवृत्तिद्वारा उपयोगित्वसंभवादिति वाच्यं। तद्व्यापादकरूपवतस्तत्र बुद्धिह
बुद्धिमात्रे प्रतिबंधकतया आश्रयाभावनिश्चयप्रतिबंधकद्वारैव तत्रापि तर्कस्योपयोगित्वसंभवात्। परामर्शपूर्वं बाधः। निश्चयो
त्पत्तौ च शाब्दाद्यात्मकः परामर्शः। तत्र परामर्शोत्तरं लौकिकबाधनिश्चयोत्पत्तौ च परामर्शस्य प्रतिबंधकत्वासंभवादिति
समासः। अनुमानपरिच्छेदहृदये परामर्शग्रंथरहस्यं। सामान्यतः सपरिकरमनुमानं लक्षयित्वा विशेषलक्षणार्थं तद्विभ
जते। तद्वेति। अनुमानमनुमितिकरणं त्रिविधं - अनुमानविभाजकोपाधित्रयवत्। अनुमानविभाजकोपाधित्रयं तदनुमा
नत्वमिति तु समुदितार्थः। तेन विभाजकोपाधित्रयपर्याप्तत्वस्यैकत्रासत्त्वेऽपि न हानिः। ननु विभाजकोपाधीनां परस्परं भेदवि
रहे तत्त्रयवत्त्वमेवासिद्धमित्यत आह। केवलान्वयीति। केवलान्वयिपदं केवलान्वयिसाधकपरं। तथा च केवलान्वयिसाध्य
ककेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपाणां तादात्म्यसंबंधेनानुमानविभाजकोपाधीनां परस्परं भेदसत्त्वादित्यर्थः। यद्वा के
वलान्वयपदादिपदं केवलान्वयिसाध्यकत्वादिपरं। तथा च केवलान्वयिसाध्यकत्वकेवलव्यतिरेकित्वान्वयव्यतिरेकित्वरूपाणा मु॰म॰ ६०

मनुमानविभाजकोपाधीनां परस्परं भेदप्रसक्त्यादि सर्वं। केचित्तु। सामान्यतः सपरिकरामनुमितिं लक्षयित्वा विशेषलक्षणार्थं तां
विभजते। तच्चेति। अनुमानं। अनुमितिः। त्रिविधं। अनुमितिविभाजकोपाधित्रयवती। तेषु पूर्ववदित्यादि। तत्र तु। केवलान्वयित्वस्य
ग्रहरूपं केवलान्वयिसाध्यकत्वमपि सुग्रहमिति मतमिति प्रसक्तं केवलान्वयित्वमेवाविनिरूपयति। तत्रेति। केवलान्वयिपदार्थं केवला
न्वयिसाध्यकत्वे। तत्समन्वयो विशेषणत्वं। असद्विपक्षमिति। असद्विपक्षोऽभाववान्पक्षस्य ततः केवलान्वयित्वेनाविनिरूपयति। त
त्रेति। केवलान्वयिपदार्थं केवलान्वयिसाध्यकत्वे। समन्वयो विशेषणत्वं। असद्विपक्षमिति। असद्विपक्षोऽभाववान्पक्षस्तत्केवला
न्वयीत्यर्थः। नचासिद्धत्वप्रसिद्धिव्याघातः। अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको योधर्मः साध्यतावच्छेदकत्वेन तद्रूपेण केवलान्वयित्वमिति वि
वक्षितत्वात्। तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यकत्वं च केवलान्वयिसाध्यकत्वं साध्यतावच्छेदकाव्यापारानुवर्तिविशेषताख्यस्वरूपकरणकानुमितिवि
धेयतेति पर्यवसितेन ज्ञानस्यादिरूपेण तानुमाने व्याप्यत्वाद्विशिष्टत्वेपि न क्षतिः। तथा चात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छि
न्नविधेयताकानुमितिकरणत्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमानत्वमिति निष्कर्षः। अनुमितिविभागपक्षे च साध्यताविधेयपर्यवसितपाच्यात्य
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमितित्वमिति तत्त्वमिति निष्कर्षः। वाच्यत्वा
देर्व्यतिरेकित्वमतः शापादयित्वा साध्यकं केवलान्वयिसाध्यकमेव घटादिरूपव्यतिरेकिधर्मसाध्यकं नु कदाचिदपि न केवलान्वयि
साध्यकमिति भावः। केचित्तु वह्न्यादिसाध्यकमपि कदाचित्केवलान्वयिसाध्यकं पदान्वयसहचारज्ञानजन्यान्वयसहचारमात्रादनुमि
तिः वाच्यत्वादिसाध्यकमपि कदाचित्केवलव्यतिरेकि पदाव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यान्वयव्यतिरेकसहितानतां ज्ञानादनुमितिः कदाचिद्यान्व

मु॰ म॰ ६१ व्यतिरेकि पक्षे चोभयसहचारेणान्वयव्याप्तिज्ञानादनुमितिः। तत्र तदानीं केवलान्वयि साध्यकं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं च न
61 क्वाप्यनुमितिहेतुः केवलव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तेरवग्रहात् तथा च व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्य
व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिकरणत्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमानत्वं तादृशानुमानवृ केवलान्वयिसाध्यकानुमानत्वं व्यतिरे
कसहचारज्ञानं चाभावादौ साध्यादिप्रकारकविलक्षणविषयताशालिज्ञानं तच्च केवलान्वयिसाध्यकानुमाने तेन तादृशानुमानवृ
त्त्यपि त्वं दुःशः प्रसिद्ध्यभावमरूपं प्रसिद्धत्वं व्याप्तिज्ञानमपि हेत्वादिरूपतद्घटकतदाख्यानां तथाविधपरामर्शोपधेयावगाहित्वं तन्
नेनेन पक्षान्तरे व्यापारप्रसिद्ध्या तत्र नाव्याप्तिः एवमन्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानाजन्यानुमितिकरणत्वं केवलव्यतिरेक्य
नुमानत्वं तादृशानुमितित्वं च केवलव्यतिरेक्यनुमितित्वं अन्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिरेकसहचारज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानहेतु
त्वे मानाभावात् पक्षे साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादनुमितिस्तादनुमानस्य केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्युभयत्वापत्तेः
साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञाने प्रति अन्वयव्यतिरेकोभयसहचारस्य हेतुत्वात्। अन्ये तु वह्न्यादिसाध्यकमपि कदाचित् के
वलान्वयिसाध्यकं पक्षान्वयव्याप्तिज्ञानमात्रादनुमितिः। वाच्यत्वादिसाध्यकमपि कदाचित् केवलव्यतिरेकि पक्षे व्यतिरेकव्याप्ति
ममात्रादनुमितिः। क्वचिच्चान्वयव्यतिरेकि पक्षेऽन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिज्ञानादनुमितिः। अन्वयव्याप्तिज्ञानवद्व्यतिरेकव्याप्ति
ज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वात् तथा च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाजन्यानुमितिकरणत्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमानत्वं तादृशानुमिति
त्वं च केवलान्वयिसाध्यकानुमितित्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं च साध्यतदभावादिरूपतद्घटकतावच्छेदकधर्मिणो तथाविधपरामर्शपरोपाख्याना राम

घटादिदृष्टान्तेनैव पर्याप्तत्वेऽदृष्टव्याप्तेरप्रसिद्धत्वात्तदनावश्यकत्वात्। हि: न च केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिः। तेन तु रा: प्रसिद्धव्याप्यमरूपस्य तादृशज्ञानस्य
तत्राप्यसंभवात्। एवं मन्ये पि अन्वयव्याप्तिज्ञानाजन्यानुमितिकरणं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वं तादृशानुमितित्वं च केवलव्यतिरेक्य
नुमितित्वं। अन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिकरणत्वमन्वयव्यतिरेक्यनुमानत्वं तादृशानुमितित्वं च अन्वयव्यति
रेक्यनुमितित्वमित्याहुः। अभिधेयत्वात् इति केवलान्वयि लक्षणं संगमयति। तथा हीति। अभिधेयत्वस्य रादृशशक्तिविषयत्वस्य। न विप
क्षवृत्ति। नात्यन्ताभावाधिकरणावृत्ति तथा च। अभिधान इति। अभिधेयत्वं यद्वृत्तिकरणावृत्तित्वात्यन्ताभावप्रतियोगि तथा। अभिमतं तद्वृत्ति
करणस्य अभिधानेशब्दशक्तिविषयत्वे विपक्षवृत्त्वव्याघाता। ता। अभिधेयत्वात्यन्ताभावाधिकरणासिद्धेः प्रतियोग्यभावपोरेकत्र
सत्त्वासंभवात् अभिधाने च शब्दशक्त्यविषयत्वे पि विपक्षवृत्त्वव्याघातात् अभिधाविषयत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वासिद्धेः वस्तु
पद्यद्दरप्यशक्यतया वस्तूपदादिजन्यज्ञानस्याप्यभिधेयत्वे स्वविपक्षसत्त्वे मानाभावतो विषयत्वेनापि नीलकत्वादिरूपः
अनभिधेयमपि अकाशपदशक्यप्रति अनभिधेयत्वे पि वस्तूपदादिशक्यविषयत्वे पि। पदार्थः वस्त्वादिपदादरपस्थितिः
स्यादिति। तथा च नीलकत्वमिति भावः। तन्वेतावताव्याघातेनिरस्तोऽव्यभिधेयत्वस्य विपक्षसत्त्वे मानाभावा इत्यत आह। एवं चेति।
उक्तक्रमेण व्याघातेनेति रस्तेचेत्यर्थः। अन्यथा व्याघातादेरनुमानेवाधितं स्यादिति भावः। कृत इति। किंचिन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियो
गितावच्छेदकमित्यर्थः। अवच्छेदकत्वं चलघुगुरुसाधारणं तेन कंबुग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुधर्मे न व्यभिचारः। तथा चाभिधेयत्वं यन्नि
ष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेत्यविपक्षवृत्तिभावेः। यावत्त्वस्य अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य साध्यस्य। अन्य

मू॰ म॰ ६२ 62

हेतुत्वे अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वास्वीकारे व्याप्तत्वमेव अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपं साध्यमेव केवला-
न्वयीति॰ अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभावादित्यर्थः व्याप्तत्वइति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
रूपस्य साध्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्याप्तत्वस्वीकारादित्यर्थः यत एवेति पदद्वयाधिकरणनिष्ठान्योन्याभाव
प्रतियोगितावच्छेदकमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यर्थः तद्वत्तद्द्वयाधिकरणमेव केवलान्वयीति अन्योन्याभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववादित्यर्थः अनैकान्तिकत्वेति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्यतादृशसा
ध्यवद्भिन्नत्वेनाभिमतो अधिकरणे वा अनैकान्तिकत्वादित्यर्थः [illegible]न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमाकाशादिहेतौ भिन्नान्यो
न्याभाववैयधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकमतो न व्यभिचारः तत्र धर्मत्वाभावादि समवस्थासत्त्वं नातः व्यभिचारस्त्वह॰ एवमितीति॰ केवलान्व
यीति॰ अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववादित्यर्थः अत्यन्ताभावप्रतियोगिन एवान्योन्याभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वनियमादितिभावः तथा चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव धर्मत्वव्यभिचारीति हृदयम् अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व
इति॰ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वहेत्वर्थः नत्वत्यन्ताभावप्रतियोगीति प्रथमान्तं अत्यन्ताभावप्रति
योगित्वपदद्वयाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति योजना॰ न हि केवलान्वयीति तद्द्वयाधिकरणमेवान्योन्याभावप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वरूपसाध्यवदित्यर्थः अत्यन्ताभावप्रतियोगिन एवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमादितिभावः तथा चाधिकरणा राम ६२
एवधर्मत्वं साध्यमितिभावः अत्र लक्षणे साध्यं व्याप्तिरेकित्वे न विशेषणीये नसमवेतासत्त्वदशायाममपि व्यभिचार्ये ह्यत्यन्ताभावप्रति

योगित्वाभावासंभवे नातद्विकारतो वृत्तिमत्त्वरूपधर्मस्यावश्याभ्युपेयत्वादिति हृदयं न चैवं तथा वृत्तित्वं अन्योन्याभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वं नानेति व्यक्तिभेदान्नानेत्यर्थः तथा च चालनीन्यायादन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटादित्वान्योन्या
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तावदेशिति न तु व्यभिचार इति भावः तथापि इति अनुगतघटादिशेषः न च तथापि व्यक्ति
भेदादननुगतत्वेऽप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वादिरूपविशेषणेनावच्छेदकानुगमादनुगतप्रत्ययवृत्तित्वाद्व्याप्यत्वावगमासङ्गाद्व्यभिचारवि
षयत्वेऽप्यत्र प्रयोजकत्वाद्वित्वभावः तन्मूलकोऽस्या व्याप्तिमाशंकते नन्वेति केवलान्वयिग्रहमध्यगृहीतवृत्तिः केचित्तु तत्र तस्मिन्निति सती
त्याहुः तन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगि नाएकेवलान्वयित्वादिस्तु तट्व्यप्यय पुनरत्तात्वात् अत्यन्ताभावः अव्याप्य
वृत्ति संयोगादेरत्यन्ताभावः स्वे केवलान्वयी संयोगाभाववत्यादिरूपेण केवलान्वयी स्यादिति शेषः प्रतियोग्यवच्छिन्ने प्रतियोग्याधिकरणे
अत्यन्ताभावप्रतियोगिनवृत्तिमत्त्वन्मतप्रसङ्गादिः भवन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्व एव तद्धर्मरूपेण केवलान्वयि
त्वादित्यर्थः अव्याप्यत्तरमाशंकते नापीति वाच्यमित्यनेनान्वयः आप्रपवनाशजन्यत्वेति आप्रपवनाशजन्यत्वो गुणादिनाशः
तद्वत्यन्ताभावः पूर्वपक्षेः केवलान्वयीति शेषः सर्वत्रेति नाशस्य प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वनियमात् अप्रतियोगिसमवा
यिदेशस्याभावादिति भावः इति वाच्यमिति वृत्तिमत्त्वात् वक्तुं शक्यमित्यर्थः नवद्रव्यमतले घटरूपनष्टमित्याद्यनी घटरूपं नष्टमिति
पृथ्वीति केवलत्वप्रतियोगिसमवायिदेशवत् भूतलादिदेशे समये च ध्वंसस्य वर्तमानत्वोक्तप्रमाणप्रपवाशजन्यगुणादिनाशात्यं
ताभावस्य सर्वत्र वर्तमानत्वनिमित्तया चंद्रद्रभूतलेघटरूपं नष्टमित्यादिप्रतीतिलौकिकप्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वदृशि

प्र.म.
६३
63

त्वविशेषणतया तद्धटात्यंताभावस्योक्तत्वात् सत्त्वभूतलादिदेशे समवेतत्वप्रतिध्वंसस्यावच्छेदकतासंबंधेनैव भूतलादिदेशावृत्तेः कालिकतयैव
च समये वृत्तेरिति भावः प्रतियोगिप्रागभावइति तत्प्रतियोगिकप्रागभाव इत्यर्थः शेषकृतेः तुहीति नाशस्य ध्वंसस्य नाशजन्यगु
णोत्पत्तिकाले तत्प्रतियोगिसमवायिदेशे पूर्वमिति प्रतियोगिसमवायिसत्त्वदशायामित्यर्थः इदमापाततः प्रागभावस्यात्यंताभा
वाविरोधित्वेपानाभावात् नाद्रागद्रुणादि नाशोत्पत्तिरेव मे चतद्धटात्यंताभावस्य प्रतियोगिसमवायिदेशे सत्त्वात् परमार्थतस्तु तद्धटात्य
स्य स केवलत्वमात्रे पि आकाशात्यंताभाववत् प्रतियोगिरूपात्यंताभावप्रतियोगिवान्नकेवलोन्वयित्वसंभवइत्येव तत्त्वं प्र
तियोगिरूपमिति आकाशरूपेत्यर्थः नन्वाकाशस्याकाशात्यंताभावाभावत्वे नानाभावः प्रमेयत्वेन तस्मीति प्रमितिवदाकाशात्यंताभावो
नास्तीति प्रमितेरप्यसिद्धत्वाद् आकाशात्यंताभावाभावस्येवासिद्धेः नचैवं घटादेरपि घटात्यंताभावाभावत्वेनाभावइति वाच्यं घटव
ति भूतले घटात्यंताभावो नास्तीति प्रतीतिबलादृष्टात्यंताभावाभावे प्रमाणसिद्धे लाघवाद् दृष्टस्यैव तथात्वकल्पनात् न च भूतलादाव
काशाधिकरणत्वेप्यामप्यतोभूतलादावाकाशात्यंताभावो नास्तीति प्रतीतेराकाशात्यंताभावाभावेपि प्रमाणातिरेकइतिवाच्यं तद्धर्मेति
रभावे तरेप्रतियोगितासंबंधेनाकाशात्यंताभावावगाहित्वात् अतथा प्रमेयत्वे घटावृत्तित्वेप्यमतो घट एव प्रमेयत्वं नास्ती
ति प्रतीतेः प्रमेयत्वात्यंताभावस्यापि सिद्ध्यापत्तेरित्यत आह आभावाभावस्येति तावधारणं तद्भावाभावस्यैवेत्यर्थः भावत्वा
त तस्याभावस्य प्रतियोगितानियमाच्चाकाशस्याकाशाभावाभावत्वाभावे तव्यतिपातिवामेयानुपपत्तेः अभावविरहात्मत्व
स्य प्रतियोगितारूपत्वात् यदिहुराचार्याः अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता इति भावः एतच्च प्राचीनमतानुसारेण राम ६३

वच्छिन्नस्य स्वरूपसंबंधविशेषरूपस्यैव प्रतियोगित्वेनाकाशस्याकाशाभावाभावत्वाभावेऽपि प्रतियोगित्वसंभवात् आकाशा
भावो नास्तीति प्रतीतिसिद्धत्वात् आकाशाभावस्याभावे आकाशस्वरूपत्वे प्रमाणाभावः एवं केवलान्वयिनामत्यन्ताभावाभावोऽपि नकालादि
अधिकरणसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावाभावोऽपि न द्रव्यत्वादिः न हि भावाभावस्यैव प्रसिद्धेरिति मन्तव्यं। न प्रतियोगि
रूप इति केचित् तन्न इत्थं यथा नपञ्चाभावाभावत्वं न प्रतियोगित्वमिति भावः ननु लाघवाद्भावाभावः प्रतियोगिरूप एव न त्वतिरिक्त इ
त्यत आह तथा सतीति। प्रतियोगिसमवायिहेत्वादीति। संयोगादिसंबंधेन घटादिमति देशे घटाघटान्योन्याभावो न स्यादिति सर्वथा अत्यन्ताभा
वेन सममेतस्य विरोधादिति भावः एतच्चापाततः तथा घटाघटाभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि कालिकविशेषणतादिना तद्वति भूतलादौ घ
टघभावो वर्तते अभावोपविशेषणताविशेषणतयोर्विरोधात् न च घटान्योन्याभावो नास्तीति प्रतीतिनैव तादात्म्यसंबंधस्य वृ
त्तिनियामकत्वात् तथा घटे घटप्रत्ययापि प्रतीत्यापत्तेरिति वाच्यं तादात्म्यसंबंधस्य घटत्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्वेऽपि तन्नैकत्वेनान्यो
न्याभावत्वेनाभावस्यावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्वस्य सुवचत्वात् तत्त्वेन तत्र प्रतियोगिनो नाना प्रतियोगितावच्छेदकधर्मैक्ये त
त्र प्रतियोगितानां नानात्वेऽभावाभावत्वसंभवो गौरवात् किं तु प्रतियोगितावच्छेदकमेव तदभावः न चैवं यत्र प्रतियोगिनो नाना प्रतियोगि
तावच्छेदकधर्मश्चैकः स तत्रात्यन्ताभावाभावस्यापि प्रतियोगित्वेन तस्मात् तत्र घटादौ घटत्वाश्रयात्मकपरंपरासंबंधेन प्रतियोगितावच्छे
दकस्य वतया तत्त्वोपि त्यादिति वाच्यं स्वाश्रयात्मकपरंपरासंबंधेन घटवत्ताहेरेव घटात्यन्ताभावाभावरूपत्वे घटत्वरूपत्वे च घटात्यन्ताभा
वासत्ताभावो नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः तादात्म्यादिरिक्तवृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् किं च तादात्म्यसं

पू॰ म॰ ६४

64

वंधस्यान्योन्याभावाभावत्वावच्छिन्नघटत्वे च घट इति तन्नियामकत्वेनादृष्टत्वात्तामादाय वक्तव्यत्वात् तस्य संबंधेन घटो घट इति रीत्या घ
टत्वधर्मितावच्छेदकक घटविशेष्यकप्रतीतेर्घटे घट इति त्वांशे प्रमात्वापत्ते दुर्वारत्वात् एतेनाधिकरणस्वरूपाभाववादिनां मत
मप्यपास्तं भिन्नत्वे तत्त्वं अतएव ताभावाभाव इति तथा वात्वं तादात्म्यस्य प्रतियोगित्वमभावाभावत्वमेवेति भावः प्रतियोगि इति स्वसाधा
रण इति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे इति सांप्रदायिकाः नव्यास्तु प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्मस्याश्रमेवान्योन्याभावाभावः ननु नियम
मतः प्रतियोगितावच्छेदकमेव न चैवं कंबुग्रीवादिमत्त्वादीनां घटादिवृत्तिरूपादीनां चान्योन्याभावाभावत्वात् घटो घटोन्योन्याभावग्र
हे तेषामपि ग्रहेन स्यादित्यिवाच्यं घटान्योन्याभावग्रहस्य घटान्योन्याभावाभावत्वप्रकारेण ग्रहे घटत्वग्रहे च प्रतिबंधकतया कंबुग्रीवादिमा
त्वादिग्रहे बाधकाभावात् न च घटत्वेनैव तत्कंबुग्रीवादिमत्त्वग्रहस्यापि घटे तद्ग्रहप्रतिबंधकत्वापत्तिः तस्य घटभेदाभावत्वरूपत्वादिरूपत्वादि
ति वाच्यं तदभावत्वप्रकारकत्वानिश्चयवत्त्वेनैव तत्प्रतिबंधकत्वात् अन्यथाऽतिप्रसंगात् घटत्वहानस्य तु तत्त्वेनैव प्रतिबंधकत्वा
त् न च तथापि कंबुग्रीवादिमत्त्वग्रहस्य तदभाववत्ताग्रहप्रतिबंधकत्वाद् घटत्वावच्छिन्नभेदस्य च तत्तात्त्वं तद्ग्रहे न कथं तद्ग्रह इति वाच्यं
तस्य तदभावत्वप्रकारकभ्रमस्यैव प्रतिबंधकत्वात् इदं तु घटभेदप्रकारकत्वेनेति न चास्वरूपतो यद्ग्राह्यत्वेनाभाववत्ताज्ञानप्रतिबं
धकं तदेवान्योन्याभावाभावः कंबुग्रीवादिमत्त्वादिकं च न तथेति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् न चैवं कंबुग्रीवादिमत्त्वादीनां अप्रतिव्याप्तत्वं तद्रूपादीनां
मन्योन्याभावाभावत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव घटत्वस्यैव तथात्वकल्पनस्य उचितत्वाच्च तथापि कंबुग्रीवा राम
दिमत्त्वाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावाभावत्वस्य घटत्वादौ दुर्वारत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव रूपाद्घटत्वस्य लघुत्वात् न च कंबुग्रीवादिमत्त्व ६४

न्नात्योन्याभाव एवाप्रसिद्ध इति वाच्यं । तदनंगीकारेण तद्धेकत्ववत्त्वावच्छिन्नात्योन्याभावाभावत्वस्य तादृशमानिपदप्रपारिभाषणाद्दिव्य
त्तीनां दुर्वारत्वात् । न च प्रतियोगितानवच्छेदकविना धर्मान्तरस्यत्र हे अन्योन्याभावाभावव्यवहाराभावान्न तस्य तदभावत्वाभि
तिवाच्यं । धर्मान्तरस्यान्योन्याभावाभावत्वे नत्र हृदृशानां तद्बुद्धेपि अन्योन्याभावाभावव्यवहारात् प्रतियोगितावच्छेदकस्यान्योन्याभावा
भावत्वमपि दुष्टः प्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वाग्रहेपि अन्योन्याभावाभावव्यवहाराभावात् । तस्माद्घटप्रतियोगितावच्छेदकधर्मो
लघुतरः स एवान्योन्याभावाभावः । यत्र च प्रतियोगितावच्छेदकापेक्षया धर्मान्तरं लघु तत्र तदेवाभावाभावः । यत्र च प्रतियोगितावच्छेदक
च्छेदकधर्मो धर्मान्तरं च लघु तत्रोभयमेव तत्पदार्थ इति विषयविभागः । मूले प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्मवत्त्वस्य प्रतियोगिनि वृत्तिलघुध
र्मत्वमपि इति प्राहुः । मिश्रास्तु स्वप्रतियोगितानिरूपितत्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धएवसंबन्धाभावाभावः । स चान्योन्याभावस्य तद
त्वं स्वप्रत्यनाभावस्य संयोगादि । किंचित्संयोगवति संयोगसामान्यसंबन्धावच्छिन्नघटाभावाभावप्रसक्त्यापत्तिवारणाय स्वप्रति
योगिनिरूपितत्वसंबन्धविशेषणं । प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबन्धेन च तस्याभावविरोधितया न संबन्धान्तरेण प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबन्धवत्त्वं तदभाववद्वृत्तित्वप्रसंगः । अन्यथाऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वरूपत्वे अन्योन्याभावस्य च प्रतियोगिवृत्त्यसाधार
णधर्मरूपत्वेऽनुगतानतिप्रसक्तेः संभवात् अभावाभावत्वप्रकारकव्यवहारशाब्दबोधके प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धज्ञानेप्यभावव्यवहा
रात् तद्ग्रहदशायां तत्र प्रतियोग्यादिग्रहेप्यभावाभावव्यवहारविरहात् तत्स्वरूपेण यद्वत्तायामनभावावगाहनात् प्रतिबन्धकं तदेवाभावाभा
व इति नियमश्च मानानामायात । न चैवं संयोगादिव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नघटत्वाभावादीनां स्वप्रतियोगितानिरूपितत्वप्रतियोगितावच्छेदक

मू.म.
६५
65

संबंधाप्रसिद्ध्यात तदभावविलक्षणप्रसंगइतिवाच्यं तादृशशब्दव्यत्वाभावादिनाममावएव मानाभावापत्त्यभावस्याभावःप्रामाणिकत्वाद
भावस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वरूपत्वकल्पनादित्याहुः तन्न तादृशस्वत्वघटितत्वेनानुगमस्यासंभवात् शब्दानुगमस्य चाकिंचित्कर
त्वात् किंचाभावाभावस्य प्रतियोगिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वरूपत्वे समवायसंबंधावच्छिन्नरूपाभावाभावस्य रूपनिरूपित
समवायरूपतापत्ता समवायावच्छिन्नरूपात्यन्ताभावाभाववान्वायुरित्यादौ प्रत्ययः स्यात् रूपनिरूपितसमवायस्य समवायानतिरिक्ततया
वायावपि तत्सत्त्वात् एवं संयोगादिसंबंधावच्छिन्नघटाभावाभावस्य घटसंयोगादिरूपतया तादृशघटाभावाभाववान्घट इत्यपि प्र
त्ययः स्यात् तत्संयोगस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्र तत्प्रतियोगितात्वविशिष्टप्रतियोगिनिरूपितत्वविशिष्टस्वप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधः अभावाभावइतिवाच्यं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तद्दोषतादवस्थ्यात् तच्च वायौ रूपनिरूपितसमवायस्य समवायानतिरिक्तत्वे रूप
निरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यानतिरिक्तत्वे रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायत्वावच्छिन्नाभावाधारत्वस्य वायौ सत्त्वादिव भावरूपसमवा
यवान्वायुरिति प्रत्ययो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावस्य विशिष्टसत्तास्वरूपत्वस्यानतिरिक्तत्वे विशिष्टसत्तावच्छिन्नाभावाधा
रत्वस्य गुणादिषु भावादिविशिष्टसत्ताभाववान् गुणादिरिति प्रत्ययापत्तेश्च समवायसंबंधावच्छिन्नरूपाभावाभावत्वावच्छिन्नरूपसम
वायाद्याधारत्वस्य वायौ घटादाविव भावान्तो रूपप्रत्ययं इति वाच्यं तथापि सति संबंधाभावेन वाभावोत्तमभावस्य गगने भावस्वरूपत्व संभवेनानु
गतप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वरूपतानुपगमस्यावश्यकत्वात् समवायावच्छिन्नरूपाभावाद्यभावस्य गगनाभावरूपत्वे ता
दृशरूपाभावाभावो विशेषणतावशेषेण वायुरिति प्रत्ययः स्यात् तस्यां तादृशरूपाभावाभावो न वायुवृत्तिरिति प्रत्ययः गुणाद्यन्यत्व एम ६५

विशिष्टसत्तावान्गुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्य नातिरिक्ततया तादृशरूपाभावाभावत्वविशिष्टस्यापि गगनाद्यभाववत्त्वबाधाद् दृष्टेः संबं
धेन गगनादिसंबंधावच्छिन्नगुणाभावाद्यभाववत्स्यापि गगनाद्यभावरूपत्वे तादृशघटाभावाभावो घटे वृत्तिरित्यपि प्रत्ययः स्याद्गगनस्य
स्यैव तादृशघटाभावाभावेऽपि घटवृत्तित्वमिति चेद् वस्तुतः मा पादृनं प्रतियोगि निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधरूपत्वे
विशिष्टस्यातिरिक्ततया समवायसंबंधावच्छिन्नरूपाभावत्वं तत्कालसंबंधावच्छिन्नघटाभावाभावत्वविशिष्टस्य रूपसमवायघटस्येव
गगनादेर्घटादेरपि वृत्तेः न च तथापि विशिष्टसत्ताभावाभावस्य विशिष्टसत्तारूपत्वे विशिष्टसत्ताभावाभावो गुणवृत्तिरिति प्रत्ययः स्यात्
तस्यापि विशिष्टसत्ताभावाभावो गुणवृत्तिरिति प्रत्ययः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति वाच्यं इष्टत्वात् तवैव विशिष्टाभावानामभा
वस्य गगनाभावरूपत्वे विशिष्टसत्ताभावाभावो गुणवृत्तिरित्यपि प्रत्ययापत्तेः स्वीकरणे च तादृशप्रतीत्यप्रतीतिवारणाय तद्वृत्तित्वावच्छे
दकतासंबंधेन गुणाद्यन्यत्वसमानाधिकरणस्य समवायसंबंधेन द्रव्यत्वस्यैव वा विशिष्टसत्ताभावाभावत्वं न तु विशिष्टस
त्त्वस्येति न किंचिदेतत् इति केवलान्वयिग्रंथे सर्वत्र रहस्यं हृत्तिमहिति इति मान्योत्पत्तावभावस्य प्रतियोगित्वमित्यर्थः आकाश
तनाभावे व्याप्तिमुद्धरति आकाशेति आकाशात्यंताभावत्वेति आकाशात्यंताभावो धीत्यर्थः आकाशात्यंताभावः केवलान्वयि
वेति युक्तमेतावान्वयः प्रमेयत्वादौ न हृताग्रंथे संगमयति अथेति नन्विदानीमाकाशाभिहृदिशपाकाशात्यंतप्रतीतिवलाद्व्याकाशस्या
पि कालादिवृत्तिरूपितविशेषणतया वृत्तिमत्त्वात्तदत्यंताभावे तथा पथ्याप्तिः न च वृत्तेः संयोगः समवायो वा विवक्षित इति वाच्यं घटादे
रपि केवलान्वयित्वापत्तेः न च कालादिवृत्तित्वविशेषणतानतिरिक्तसंबंधे न वृत्तिमत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यं तथापि विषयतादि व्याधिक

मु.म.

रणसंबंधावच्छिन्नस्य घटत्वाभावादृशव्याप्तिः तस्य प्रतियोगिरूपतादृशवृत्तिमद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् अव्याप्यवृत्तिसंयोगाभा
वाव्याप्तेश्चेति चेन्न प्रतियोग्यनधिकरणत्वे सति मत्तस्य सति मत्त्वहेतुविवक्षितत्वात् आकाशसंयोगाभावाभावादेश्च प्रतियोग्यनधिक
रणस्यैव प्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिः न चैवं समवायसंबंधेनापि ह्रदनादेः कालिकसंबंधेनापि गगनाभावादेश्च केवलान्वयित्वापत्तिः सम
वायसंबंधावच्छिन्नह्रदनाद्यभावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावस्य च प्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यं तत्संबंधेन
प्रतियोग्यनधिकरणत्वे सति मतोऽभावस्य प्रतियोगित्वं तेन संबंधेन केवलान्वयित्वमिति विवक्षितत्वात् न च तादृशसंबंधेन प्रमेया
देः केवलान्वयित्वानुपपत्तिः चालनीन्यायेन समवायेन प्रमेयस्य तादृशसंबंधेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतमानस्याभावस्य प्रतियो
गित्वादिति वाच्यं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तेन रूपेण तत्संबंधेन केवलान्वयित्वमिति विवक्षितत्वात् तादृशत्वं च प्रतियोग्य
नधिकरणत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमेव वक्तव्यं न तु प्रतियोग्यनधिकरणत्वमात्रं तथा सति द्रव्यभेदगुणाभेद
योरन्यतरत्वेन केवलान्वयित्वं न स्यात् तद्रूपेण केवलान्वयित्वापत्तेः न चैवं विरुद्धधर्मद्वयोरपि द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः तदवच्छिन्नाधि
करणाप्रसिद्धेः तादृशद्वित्वावच्छिन्नाभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिमत्त्वस्य समवायसमवायादिना प्रमेयत्वादेः गगनादेश्च
केवलान्वयित्वापत्तिः समवायावच्छिन्नप्रमेयत्वाभावादेः तादृशगगनाभावादेश्च समवायसंबंधेन प्रतियोगितानवच्छेदकाव
च्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यं तत्संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नवृत्तियेनकेनचित्संबंधेन संबंधित्वे सतीत्यनेनापि विशेषण
त्वात् तच्च समवायादिसंबंधेन विशिष्टघटत्वपटत्वोभयत्वावच्छिन्नवतः तत्संबंधेन प्रमेयत्वगगनत्वावच्छिन्नवतोऽप्रसिद्धेः

प्रसिद्धत्वान्नातिव्याप्तिः विशेषणतया विशेषेण वर्त्तमानस्य घटत्वपटत्वाद्यभावस्यैव विशेषणतया विशेषेण वर्त्तमानस्यापि गगनादेर्वि
शेषणताविशेषसंबंधेन प्रमेयत्वादिरूपकेवलान्वयित्वानिरूपणेऽप्यनुपगमे नुपेन केनचित्संबंधेनेत्यपहाय तत्संबंधेनेति वाच्यं।
न चैवमप्याश्रयनाशजन्यगुणादिनाशाद्यत्यन्ताभावे व्याप्तिः स्यादयस्यैवेति वाच्यं। प्रमाणाभावस्य स्वेतराभावस्यासंतानाभावादिरोधि
मन्नाभावात् प्रतियोगितामवच्छेदकेनापि नाशात्यन्ताभावो वर्त्तत एवेत्यभिप्रायादिति केचिद्दोषः। तुल्यदोषत्वात्। अन्योन्याभावप्र
तियोगितावच्छेदकधर्मत्वं केवलान्वयित्वं अन्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वे इति नाव्याप्यवृत्त्यन्यताभावे ऽव्याप्तिः धर्मत्वोपादानाल्लोकाशे
ति व्याप्तिरित्याहुः। तदसत्। विषयतया ज्ञानस्य केवलान्वयित्वानापत्तेः। समवायेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्केवलान्वयि
तावच्छेदकसंबंधेनान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तावपि तादृशस्य तमेयसामान्यस्य केवलान्वयित्वानापत्तिः तादृशस्य संबंधेन स
र्वेषामेवमेयानामन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यासंभवेऽसिसदृशःस्यप्रतोऽभिप्रायेणाशंकते। न चेति। इदं नापि प्रमाप्रत्यक्षे
घटापुरुषभेदेन विभिन्नाः। प्रमा विषयस्य स्वरूपस्य तद्विषयत्वस्य विविधप्रभेदेन विभिन्नत्वात्। तथा च वाच्यमी स्यापि तत्सर्वेषामेव प्रमा
विषयत्वव्यक्तीनां तादृशासंबन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकेवलान्वयित्वसंभव इति भावः। प्रमात्वमेवेति। परंपरासंबंधेन। प्रमात्वसंबंधेन।
न च प्रमात्वमपि विषयप्रकारभेदेनाननुगतमिति वाच्यं प्रकृते प्रमात्वपदेनानुभवत्वस्य विवक्षितत्वात् इति भावः। ननु प्रमात्वस्य प
रंपरासंबंधेन प्रमेयत्वरूपत्वे प्रमेयत्ववृत्तिः स्यात् ननु प्रमेयमितिसंबंधस्य प्रकारतासंभवादित्यत आह। प्रमापरेति। प्रमात्वाश्रयविषयत्व
मेवेत्यर्थः। न चैवमनुगतदोषतादवस्थ्यं लक्षणस्यानवच्छेदक घटत्वस्यावश्यकत्वे तत्प्रमाविषयत्वस्याननुगतत्वेऽपि प्रमाविषयत्वत्वधर्मस्यानुग

प.म.
६७
67

तस्य ताद्रूप्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव लक्षणासंगतेरिति भावः । वस्तुतस्तु विषयताया ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि भगवतो रस्मदादेर्यो नि
नां चासर्वविषयकप्रमाव्यक्तीनां विषयत्वस्यानुगतस्यैव प्रमेयत्वरूपत्वस्यापाद्यत्वात्तल्लक्षणासम्भवितत्त्वं भवति एतेन सकलप्रमाविषय
त्वसाधारणस्य प्रमाविषयत्वस्य मेदद्रूपस्यानन्तभ्युपगमेऽपि न क्षतिरिति भिन्नतया ध्वस्तं संदेहः पक्षतेत्यभिप्रायेण शंकते । तथापीति । सं
देहाभावादिति । साध्यसंदेहाभावादित्यर्थः । साध्याभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः । व्यापकानुमितिरिति । तथा च केवलान्वयिसाध्यकानु
मितेः सप्रसिद्धत्वात्तादृशानुमितिकेवलान्वयिरूपपक्षतादृशानुमितित्वस्य वा केवलान्वयिसाध्यकत्वस्य कथं विभावकतावच्छेदकत्वाभि
ति भावः ॥ ननु तथापि प्रमेयत्वमन्त्रवह्निमेतदेतनवेत्याकारकसंदेहः सिद्धेः संभवतीत्यत आह । प्रमेयत्वमिति । न प्रमेयपक्षकः न प्रमेयवि
शेष्यकप्रमेयपक्षकः प्रमेयत्वविशेष्यकः सिन्नेति । इतितदभावप्रकारकसंदेहः संभवतीत्यत आह । प्रमेयत्वमिति । न प्रमेयपक्ष
कः न प्रमेयविशेष्यकप्रमेयपक्षकः प्रमेय इत्यर्थः । सच तदप्रयोजकः पक्षविशेष्यकसाध्यसंदेहस्यैव पक्षतारूपत्वादिति भावः । ननु
मास्तु घटादिपक्षकप्रमेयत्वसाध्यकानुमितिः तथापि प्रमेयत्वादिपक्षकघटादिवृत्तित्वसाध्यकानुमितिः संभवत्येव केवलान्व
यिसाध्यकानुमितिः प्रसिद्धेत्यत आह । प्रमेयत्वेति । अस्तित्वसाध्यसाध्य घटादिवृत्तित्वसाध्यस्य पक्षसाध्यत्वात् अस्तित्वस्य कालसंबन्धित्व
रूपस्य केवलान्वयित्वादसंगतेः साध्यसिद्धिविरोधीति । साध्यसिद्धिप्रतिबन्धकेत्यर्थः । साध्यसिद्धिविरोधितीयुक्ता इतिवदुक्ती हाभ्र
पाकतः आवश्यकत्वादिति । साध्यतदभावप्रकारकपक्षविशेष्यकसंशयत्वमात्रेणानुमित्यंगतेत्यत आह । पक्षेसंशयप्रयोजकटकेष
वीतसंशयस्य चानुमित्यप्रतिबध्यत्वेऽप्यनङ्गत्वाभावात् । तथा च साध्यसिद्धिप्रतिबध्यत्वमपि विशेषबलादेव पक्षितावच्छेदकतानन्ता राम ६७

घटाद्यनुमितेर्नैव गृहीत्वा तोगाने त्यर्थः। समानाधिकरणत्वमपीति। समानविशेष्यकसमानप्रकारकत्वमपीत्यर्थः। गौरवादिति। साध्यसिद्धिप्रति
बन्धकत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वे न गौरवादित्यर्थः। तथा च प्रमेयत्वेन घटं जानाति न वेति संशयात् प्रमेयत्वाद्धि साध्यसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेन
वक्ष्यमाणान्वयिन्यनुमितिहेतुरिति भावः। नन्वेवं प्रमेयत्वेन घटं जानाति ष्टायत्नाभावप्रतियोगी न वेति संदेहस्य न संग्रह इति न एतस्य शङ्कापा
नाह प्रमेयत्वमिति। साध्यसिद्धिविरोधी साध्यसिद्धिप्रतिबन्धकः। तदानीमिति। अनुमितिपूर्वकाले सिद्धिनाशादित्यर्थः। सा विसंशा
पयोग्यतापि साधकेति। साध्यतदभावनिश्चयाभावेत्यर्थः। प्रमेयत्वाभावेति। तथा चेत्यादिः। तत्प्रमाणेति। तल्लिङ्गस्वरूपेत्यर्थः। पक्षतानिश्च
ति। नन्वयमात्मा सेन पक्षतानिर्वाहे तदभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्येत्यर्थः। साध्ये साधकत्वेनेति। प्रतिबन्धकाभावविधया पक्षविशेष्यकसाध्य
विशिष्टबुद्धिसामान्यजनकत्वेनेत्यर्थः। तदभावस्यैवेति स एव योऽभावः। प्रमेयत्वमिति। अयं तदभावप्रतियोगित्वसंबन्धेन प्रमेयत्वस्य
ऽभाववत्त्वस्यैव साध्ये पक्षतानिर्वाहे तदभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्यैवेति यावत्। योग्यतात्वात् संशयपोग्यतात्वात् संशयस्यापि साध्यवि
शिष्टबुद्धिरूपत्वादिति। (२) अनवगतः पुरुषस्येत्यर्थः। तदेदं इति। प्रतियोगितासंबन्धेन प्रमेयत्वमभाववान्तरे प्रकारः। अभाववत्त्वप्रकारक
इति प्रमेयेऽप्यन्यः प्रमेयो न वेति संदेह इत्यर्थः। एकरूपेति। विपक्षासत्त्वविशिष्टत्वमित्यर्थः। इदं केवलान्वयिसाध्यकानां गमकरूपं गमकत्व
ति विपक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादिरूपपञ्चरूपोपपन्नस्यैव लिङ्गस्य गमकत्वादिति भावः। तत्त्वेवेति।
विपक्षासत्त्वविकलस्यागमकत्वेवेत्यर्थः। व्यतिरेके इति। विपक्षासत्त्वे त्यर्थः। रूपान्तरेति। विपक्षासत्त्वाबाधितत्वादीत्यर्थः। अत्र त्वपव्यतिरे
किस्थलादपि विपक्षाद्यावृत्तत्वज्ञानं गमकमिति तिसमाधत्ते अन्वयेति। इदं च पुनरपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ उभयोरपि प्रयोजकत्वे इत्यत्र हेतुः। पु

प्र.म.
६८
68

गप दिति। एतावताऽन्वयव्यतिरेकित्वं संभवेनान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः। प्रयोजकत्वे। प्रयोजकस्थले व्यतिरेकोपादाने विवि-
पक्षव्यावृत्तत्वज्ञानापेक्षेत्यर्थः। न तु केवलान्वयिनीति भावः। अग्रहे तु नाह। व्यतिरेकस्येति चो हेतौ व्यतिरेको विपक्षासत्त्वव्यतिरेकः।
विपक्षशंकानिवृत्तिद्वारेति। सावधारणं तन्निवृत्तिद्वारैवेत्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभाववहेत्वभावयोर्यौ व्यतिरेकौ साध्यहेतु-
तयोर्व्याप्तिग्रहे अन्वयव्याप्तिग्रहः इति पाठः। अत्र तु केवलान्वयिनि तु व्यतिरेकव्याप्त्या विनिगमना ... नसंगच्छते व्यतिरेकव्या-
प्तिग्रहं प्रत्येतस्य विपक्षवृत्तित्वशंकानिवृत्तिमतेन हेतुना तस्य प्रयोजकता तथा केवलान्वयिनि नान्वियतां संभवेपि तस्यान्वयव्या-
प्तिग्रहे प्रयोगित्वे बाधकाभावात्। न च व्यतिरेकव्याप्त्याविनातस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रह एवेत्यर्थ इति वाच्यं अन्वयव्याप्तिग्रहं प्रत्यपि ता-
दृशाशंकानिवृत्तिद्वारोपयोगित्वस्य सर्वसिद्धत्वेनावधारणासंगतेः। अत्र तु विपक्षाभावेन तथैवेत्यनो हेतौ तत्राभिधानस्यासंगतता-
पत्तेश्च। अत्र तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेव नैव च वस्तु युक्तत्वादित्यपि। केचित्तु विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहं विना सर्व-
त्रानुमितिनावश्यकत्वं अन्वयव्याप्तिग्रहानुकूलतया बाधनाद्यहेतुमाह। अन्वयेति। अस्मात्स्वरेति ... एकतरलिङ्ग ... नापीत्यर्थः। ननु
तर्हि विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहः क्वचिदपि नापेक्षितः स्यादित्यत आह। युगपदिति। प्रयोजकत्वे। प्रयोजकस्थले व्यतिरेकोपादा-
नेति। विपक्षवृत्ति विपक्षावृत्तिद्वारा विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहापेक्षेत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकिणि उभयव्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वं न तु हेतो-
यहेतुत्वमाह। व्यतिरेकस्येति। अपेक्षः पूर्ववदिति व्याचख्युः। उपाध्यायानुयायिनस्तु एकतररूपेणेति। व्यतिरेकव्याप्तिविकल्पमित्यर्थः।
अन्वयव्यतिरेकिणि उभयव्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वदर्शनादिति भावः। व्यतिरेकविकलवत्। व्यतिरेकव्याप्तिविकलवत्। कृत्वं क राम
६८

रेति॰ पक्षधर्मताविकलमिति स्पष्टः अन्यतरनिश्चये नेति एकतरस्यतन्निश्चयेनापीत्यर्थः तथा चात्रान्वयव्याप्तिज्ञानमात्रप्रयोज्यत्वं हेतुरि
ति भावः नन्वेवं पक्षपरामर्शानुमितेरन्वयव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यत्वं तथापि त्रपूर्वापरतु भपव्याप्यनुपस्थितेस्तत्राप्यनुमितेरन्वयव्या
प्तिज्ञानमात्रजन्यत्वमस्त्वित्यत आह॰ पूर्वपदेति॰ प्रयोजकत्वे इति तृतीयार्थे सप्तमी व्यतिरेकोपादाने ति॰ अनुमितेर्व्यतिरेकव्याप्ति
ज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः ननु तथापि केवलान्वयिनि विपक्षासत्त्वज्ञानं विनाक्पंव्याप्तिग्रहः तस्य तद्धेतुत्वादित्यत आह॰ व्यतिरेकव्याप्तिर्अ
पेक्षा पूर्ववदित्याहुः॥ इति केवलान्वयिग्रन्थरहस्यं॥॥ असत्सपक्ष इति असत्सपक्षत्वमन्यानुमितस्याव्यवहितः तत्पूर्वं स्वाधिकरणे असत्त्वे सपक्षः
साध्यवत्त्वेन क्वापि निश्चयो यस्य स इत्यर्थः तथा च स्वसमानाधिकरणस्यान्यानुमित्यव्यवहितः तत्पूर्वं वृत्तिनिश्चयाविषयसाध्यकत्वं केवल
व्यतिरेक्यनुमानत्वमिति भावः स्वं लिङ्गं स्वत्वेनाभिमतं तव्यवहितः तत्पूर्वं त्वं च तत्क्षणवृत्तिसाधारणं तेन साध्यवत्त्वव्याप्तिनिश्चयाव्यवहितत्पू
र्वं साध्यवत्त्वनिश्चयस्य न क्वापि केवलव्यतिरेकित्वं न च स्वाव्यवहितः तत्पूर्वं त्वं च तत्क्षणवृत्तिसाधारणं तेन साध्यवत्त्वस्य वेद्यानां किं स्वजन्या
नुमित्यव्यवहितः तत्पूर्वं वृत्तित्वपर्यन्तेनेति वाच्यं वह्निमान् धूमादित्यादावन्वयव्याप्तिग्रहजनकान्वयसहचारज्ञानेन साध्यज्ञानत्वेनान्वा
नुमितिकरणे अन्वयव्यतिरेक्यनुमानानां गतेः तिव्याप्त्यापत्तेः न तत्पूर्वं साध्यवत्त्वनिश्चयस्य क्वापि विरहादिति भावः नन्वेतस्य लक्षणस्य
वदुर्लभं अनुमित्यव्यवहितः तत्पूर्वं क्षणान्तरे साध्यवत्त्वनिश्चयाभावे सहचारज्ञानाभावाद्व्याप्तिज्ञानस्यैवासंभवादित्यतो लक्षणं शेष
ति परिष्कृ॰ अनुमितिजनकेति भावः। व्यतिरेकसहचारेण व्यतिरेकसहचारज्ञानेन जन्यत्वं तत्पूर्वं व्याप्तिग्रह एवं सहका
रीति शेषः। तथा च यज्ज्ञानं व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानमात्रसहकारेणानुमितिं जनयति तद्धेतुलक्षणं सहकारित्वं चनमे

म.म. ६४ द्वयमिति न व्याप्तिज्ञानस्यापि संग्रह इति भावः। अत्र लक्षणे साध्यं व्यतिरेकित्वेन विशेषणीयं तेन पक्षसत्त्वदशायामपि व्यतिरेके
सहचारग्रहजन्यकेवलान्वयिसाध्यकानुमाने नातिव्याप्तिः साध्यत्वं च व्यापारानुबन्धिविधेयत्वं तच्च करणकानुमितिविधेयत्व
मिति पर्यवसितेन व्याप्तिज्ञानादिरूपेऽनुमाने पृथिवी इतरभेदवती इति विधेयत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः तथा च स्वसमानाधिकरणस्वजन्या
69 नुमितित्वव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदको यो व्यतिरेकितावच्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितिकरणत्वं के
वलव्यतिरेक्यनुमानत्वं स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतं स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्न
विधेयताकानुमितिकरणत्वं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वमिति निष्कर्षः -- मनुमितिप्रवेशप्रयोजनमनुपदं वक्ष्यते स्वपदमनुमितिपरं
अन्वयव्यतिरेक्यनुमानलक्षणमनुक्त्वा ... स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदकव्यतिरेकिता
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिकरणत्वं स्वपदमनुमितिपरं तादृशानुमितित्वञ्चान्वयव्यतिरेक्यनुमितित्वं केवलव्यति
रेक्यनुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं तदवच्छेदकान्तं तत्र साध्यवत्त्वेन निश्चयस्य पक्षे विरहात् अव्यवहितं पूर्वत्वं च वारणाय पक्ष
धारणं तेन व्याप्तिनिश्चयपूर्वं साध्यनिश्चयसत्त्वेऽपि। न्वयव्यतिरेकित्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय यद्धि
पयमवच्छेदकं तेन च व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति तत्समानाधिकरणसहचारव्यतिरेकज्ञानमात्रजन्याव्या
पकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानादनुमितिस्तत्र केवलव्यतिरेक्यनुमानलक्षणस्याव्याप्तिः अन्वयव्यतिरेक्यनुमान
लक्षणस्य वा व्याप्तिः व्याप्तिग्रहस्येव साध्यान्वयग्रहरूपत्वादिति वाच्यं तदर्थं स्वरसेन वदन्ति तदपहाय पक्षेऽतिव्याप्तिरेक राम ६५

सहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वसम्भवत्वमात्रेणान्वयव्यतिरेकलाघवात्साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपान्वय
व्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यतादृशान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव व्यतिरेक्यनुमितावपि हेतुत्वाद्
एतच्च केवलान्वय्यनुमानं त्रिविधमिति तस्यानुमानविभागपरत्वपक्षे व्याख्यानं तस्यानुमितिविभागपरत्वपक्षे तु असत्सपक्षहेतुकस्यास
न्त्वाधिकरणत्वेऽसत्सपक्षतः साध्यवत्त्वेन निश्चितोपि यस्यानुमितेः पक्षस्य सहेतुकत्वर्थः तथा चान्वयमात्राधिकरणत्वमव
हितपूर्वं न व्यवहितपूर्वकाले वा न्वयव्याप्तिनिश्चयविशेषणेन ताबच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितित्वं केवलव्यतिरेक्यनुमि
तित्वमिति भावः। स्वपक्षमनुमितिपरं च केवलप्रयोजनं चोक्तप्रायं तत्त्वेनास्य फलस्यैव दुर्लभं अनुमितित्वं हेतोः त्रयो ध्वंसे तरे साध्य
त्वनिश्चयाभावे सहचारज्ञानाभावाद्व्याप्तिज्ञानस्यैवासंभवादित्यतोऽन्वयव्यतिरेकीत्यादि पक्षे ति अनुमितेर्विशेषणं व्यतिरेकसहचार
ज्ञानं व्यतिरेकसहचारज्ञानेनाजन्यत्वं तृतीयार्थः व्याप्तिग्रह एवकारेणेति विशेषः तथा चान्वयानुमितौ व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्य
व्याप्तिज्ञानमात्रं कारणं केवलत्वं इति भावः केचित्तु नन्वसत्सपक्षहेतुकस्यासत्सपक्षतः साध्यवत्त्वेन निश्चितपक्षमर्थः नन्वपि व्याप्तिद्विव
हेतुत्वतो सत्सपक्षमेव पारिभाषिकं व्याचख्युः पक्षे ति अनुमितिजनकहेतोर्विशेषः व्यतिरेकसहचारेण व्यतिरेकसहचारज्ञानेनाज
न्यत्वं तृतीयार्थः व्याप्तिग्रहः व्याप्तिग्रह एव सहकारीति विशेषः तथा च व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहमात्रजन्यानुमितिकरण
त्वं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वं अन्वयव्यतिरेकोभयसहचारजन्यव्याप्तिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेक्यनुमानेऽतिप्रसङ्गवारणाय मात्रपदं
व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहमात्रजन्यत्वं चान्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहाजन्यत्वान्वयव्यतिरेक्यनुमानेऽतिप्रसङ्गः

मू.म.
१०
70

न्यत्वं अनुमितिश्च व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकत्वे नविशेषणतोपाधितेन व्यतिरेकसहचाराभासमन्यवाच्यत्वादि
साध्यकव्याप्तिज्ञाने पूर्वं निरुक्तकेवलान्वयिसाध्यकानुमितेनातिव्याप्तिः महानसादौ वह्न्यादिमत्त्वनिरूपसत्वेपि पदि व्यतिरेक
सहचारज्ञानमात्राद्धूमादिव्याप्तिज्ञाने तद्व्यापिकेवलव्यतिरेक्यव्याप्तिश्रूपादि सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानमेककारणं केवलव्यतिरे
किण्यपि व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति मते तदाऽन्वयरूपैव तन्निवेशनोपादाने च केवलव्यतिरेक्यतिव्याप्तिरिति एवं च
न्वयतो व्यतिरेकतश्चोभयरूपैव व्याप्तिजनितानुमितिकेवलव्यतिरेकितान्वयव्यतिरेकव्याप्तिरेव गमिकेति मते तदानुव्यतिरेकरूपैव तन्नि
वेशनीयावद्धि मान्यमादिस्यादन्वयसहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिजन्यानुमितिकरणं तेनानुकेवलव्यतिरेकि॰ किन्तु
अन्वयव्यतिरेक्येवेति भावः। तथा चानुमानमितरात्रानुमितिविभागपरत्वपक्षेपि अयं तयानुमितावितिशेषः व्याप्तिग्रह एवं सत्यन्व
कारणमित्यशेषं तथा च व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहमात्रजन्यव्यतिरेकितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यकत्वं केवलव्य
तिरेक्यनुमितित्वमिति भावः अन्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहजन्यव्यतिरेकितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिकारणत्वं
त्वन्वयव्यतिरेक्यनुमानत्वं तादृशानुमितित्वं चान्वयव्यतिरेक्यनुमितित्वं व्याप्तिश्रूपादिसर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानमेवकारणं के
वलव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति मते तदान्वयतो व्यतिरेकतश्चोभयरूपैव व्याप्त्याकल्प
चिदनुगमी तन्निवेशनीयापादि केवलव्यतिरेकिण्यपि तेऽन्वयतो व्यतिरेकतश्चोभयमेव गमकं केवलव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेक एम
व्याप्तिज्ञानान्न्वयव्यतिरेकव्याप्तिरेव गमिकेति मते तदान्वयतो व्यतिरेकतश्चोभयरूपैव व्याप्त्याकल्पं चिदनुगमी तन्निवेशनीयापाते १०

वह्निमान् धूमादित्यादावन्वयसहचारज्ञानाधीनव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ करणे व्याप्तिरित्याहुः। न च इति। व्यतिरेकी व्यतिरेकसहचारज्ञानम् व्याप्तिः २

ग्रहः नानुमानं नानुमितिकरणं। व्याप्तेरिति। तु व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तेरिव सहचारज्ञानजन्यव्यतिरे
कव्याप्तिपरामर्शस्यानुमितिजनकत्वमपि नास्ति व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वमिति भावः। नन्वन्वयव्याप्तिपरामर्शे व्यतिरेकव्या
प्तिपरामर्शयोः उभयोरेवानुमितिजनकत्वमित्याशंक्याह। न चेति। व्याप्तपक्षधर्मत्वविरहेत्यन्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वसाध्या
भावेति साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेत्यनुमत्त्वमित्यर्थः। अनुमितौ प्रयोजकं अनुमितिकारणीभूतज्ञाने विषयः अननुग
मादिति। उभयसाधारणकारणतावच्छेदकधर्माभावादित्यर्थः। प्रत्येकरूपेण कारणत्वे च परस्परं व्यभिचार इति भावः। तथा
च उभयसाधारणकारणतावच्छेदकधर्मः एकः प्रमाणमिति। द्विधा हीनां च तु अनुमितिप्रमाणानामिति द्विधा द्वयम् तत्स्वरूपैकध
र्मेणानुमित्यादिप्रमिति च तु यथान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतिकारणतापत्तेरित्यर्थः। व्यापारालोकविशेषानंकारणत्वेनैवानुमि
तित्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्तिप्रसंभवादिति भावः। कारणतेति। यथा तृणारणिमणीनां परस्परव्यभिचारितया वह्नित्वाव
च्छिन्नं प्रत्यवर्हन्तु तं तन्तु वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति कारणता। अपि अनुमितित्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव तयोः कारणत्व
मित्यर्थः। व्यतिरेकि साध्य इति। व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शानन्तरं। यस्मान्न ज्ञानेत्यर्थः। अनुमितित्वासिद्धेरिति। किं त्वग्रहे का
रणसंसर्गाग्रहकं हेतुरत्र साध्यपक्षयोः तन्मनिष्ठत्वादिति भावः। उभयसिद्धेरिति। निरूढान्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैव
व्यतिरेकव्याप्त्यनुमितिकारणस्याभावादित्यर्थः। न च साध्याभावेति। न त्वन्वयव्याप्तेरित्यर्थः। विनिगमकाभावादिति भावः। केवलान्वयी
ति। तत्र केवलान्वयित्वग्रहदशायामसंभवान्नेत्यर्थः। यथाकृतेनुनसं उक्तो साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्य

दू.प्र.
७१
71

ऽवच्छिन्नतया केवलान्वयिन्यन्वयव्याप्तिज्ञानमेव हेतुर्व्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवेत्यप्यनुपपन्नं तावतोद्देश्यस्याप्र
सिद्ध्या केवलान्वयिन्यमहरूपन्नज्ञानासंभवाद्यं केचित्तु अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति केवलान्वयिपक्षकव्यतिरेकिजातीयं ज्ञानमे
वानुमितिमात्रं न चैवं गौरवादित्याधिक्यमनुकूलमसंगतं अर्थापत्तिवारणायेति किंचैवमात्मन्यपि मनःसंयोगादिप्रत्येकं ज्ञानस्य
हेतुत्वावच्छेदकतादृशजात्यकल्पनस्य पुनरधिककल्पनाहितत्वात् एवं कृत्वा तादृशकेवलान्वयिन्यसंभवादित्यभिधानादित्याहुः त
दसत् अर्थापत्त्या व्यतिरेकिजातीयज्ञानस्यावच्छेदकस्य एवाग्रे निरसनीयत्वादिति ध्येयं अथ एवं साध्यव्याप्यत्वं साध्यस्यान्वय
व्याप्यत्वे तथा च व्यतिरेकसहचाराज्ञानेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेन साध्याभाववव्याप्यनुमितिर्ह्यदाऽनुमितिकरणत्वमिति भा
वः अत्र इति मत्वेन विशेषणतान्यत्वेनो व्यभिचारः न च गन्धादिव्यतिरेकिणि हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणत्वमिति हेतुताव
च्छेदकस्वरूपान्वयव्याप्तित्वमप्रसिद्धं कथमनुमेयं परंतु हेत्वाभासत्वं च किंचिदनुमाने नेति वाच्यं तत्र वह्निमद्भिन्नाभा
वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमिव धूमवत्त्वमित्यत्र धूमो वह्निव्यापकतावच्छेदकसद्धूमो वह्निसमानाधिकरण इ
ति तद्धर्मवद्धूमवानित्यत्र तत्सामान्यतो व्याप्त्या तस्य प्रसिद्धत्वस्यानुमितित्वसंभवात् अनुसाध्यव्याप्यत्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपं
तज्ज्ञानात् साध्यत्वप्रसिद्धत्वप्रहत्तरे तत्रानुमेयमित्याहुः तदसत् केवलान्वयिनि व्यग्रहस्याप्यसंभवे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञा
नवत्साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वासंभवात् निषेधे अननुगतमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे के
वलव्यतिरेकित्वसत्त्वे पक्षहरिद्राप्रसंगे भाविव्याप्तिग्रहस्यैवान्वयग्रहरूपत्वादित्यत आह एवमिति यत्रानु राम ७१

नवृद्धिमात्रमाहित्यादेवान्वयसहचारज्ञानाधीनव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितेरकरतोचनाद्व्याप्तिरित्याहुः। अन्ये त्विति · व्याति-
रेकी यतिरेकसहचारजन्यव्याप्तिमितिः पक्षेऽन्वयहेतुस्यानुमितिः पक्षधर्मकवृत्तिकेऽनुमितिरिति यावत् केचित्तु नन्वेवम
न्वयिपरामर्शी व्यतिरेकपरामर्शी वोः को भेदः इत्यत आह · एवमिति · पक्षानुमितिः पक्षिन्परामर्शसत्त्वानुमितिरित्या
हुः व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्येति · उदाहरणवाक्ये व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्य तात्पर्यः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतयेति
अन्वयव्याप्तिसाधकहेतुतयेत्यर्थः अप्रामाणिकत्वमिति · साध्योपन्यासानंतरमेव हेतोरुपन्यासस्य कपकसंप्रदाय
सिद्धत्वात् न चान्वयव्याप्तिरेव प्रथममुपन्यसनीयः तत्र केपं नायान्तसाधनत्वे नव्यतिरेकव्याप्तिरुद्भाव्य इति वा
च्यैकरूपकसंप्रदायविरोधादिति भावः॥ निरूपाधीति · हेतुत्वाभावे तु पक्षसाध्ययोर्व्यतिरेकसहचारज्ञानेनान्वयव्या
प्तिघटकतावच्छेदकार्थविषयकोऽनेनार्थः। निपततः साध्यव्यतिरेकसहचारभ्रमः साध्याभाववद्व्यापकत्वे साति साध्याभाववत्सहचारः
अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति अन्वयव्याप्तिः हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्तिधर्मकत्वरूपा व्याप्तिः गृह्यते व्य
तिरेकानुमितिकरणज्ञाने न विशेष्यविशेषणभावेति रीत्या विषयीक्रियते तथा च व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यतावच्छेदकव्याप्तिज्ञा
नमेवानुमितौ करणमित्यर्थः उदाहरणे न च तथा व्यतिरेकसहचार एवप्रदर्श्यत इति नाप्यतिरेकव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानानंतर
अगृहीतासंसर्गकं रूपं पक्षसाध्ययोर्हेतुसमावेशमिति भावः अन्यथाभावयोः सहचारज्ञानात् प्रतिबंधकज्ञानाभावात् व्याप्तिग्रहः ए
कनिष्ठसहचारज्ञानेनान्यनिष्ठव्याप्तिज्ञानजननेऽतिप्रसंगादित्यत आह · प्रतियोग्येति · तदुक्तमविच्छिन्नाभावयोः सहचारज्ञान

मु॰म॰
७२

७२

स्य तन्नद्धर्मत्वेन तत्सामीप्य पक्षोक्ता व्याप्तिग्रहप्रत्ययजनकत्वादिति प्रसंगात् स्वपर्यायः अन्वयव्यतिरेकिवादिति अन्वयबोधः
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगिनोः सहचारज्ञानस्य तद्व्यतिरेकत्वेन तद्व्यतिरेकयोर्व्याप्तिग्रहप्रत्ययजन
कत्ववदिति स्वपर्यायः। एतच्चापातनः नियमात् शङ्कानस्य हेतुव्याप्तिग्रहत्वात्। तत्र तावत् स्वहार्द्धं पाक्षिकत्वादिविषयकव्याप्तिग्रहहेतु
त्वेऽपि व्यतिरेकसहचारावशेज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावादिति भावः। अन्वयिति एवं अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे पृथि
वीतरभिन्नेति। पक्षतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वे साध्यस्येतरभेदस्य सामानाधिकरण्यं भासित इति स्वपर्यायः। पृथिवीत्वस्ये
व हेतुत्वात् तथा च सिद्धसाधनं अनुमित्यापि पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यस्यैव विषयीकरणादिति मानसि
मानमप्युपपत्स्यैव समाधत्ते। गन्धवत्त्वेति। गन्धवत्त्वं पक्षतावच्छेदकीकरणीयमिति स्वपर्यायः। हेतुश्च पृथिवीत्वमिति भावः। अतएव
वेति। पक्षे एवव्यतिरेकिणि अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वेऽपि त्वसाधनमत एवेति स्वपर्यायः। पक्षता
वच्छेदकस्येति। पृथिवीतरभेदो नियत इति शेषः। किं तु गन्धवत्त्वादेरेव हेतुत्वमाहेति भावः। केचित्तु प्रकारान्तरेण
व्याप्तिज्ञानेऽपि तावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यभानं निराकरोति। अत एवेति। एतदर्थमेवेति स्वपर्यायः। पृथिव्यामितरभेदसाध्यक इ
ति शेषः। पक्षतावच्छेदकस्य पक्षतावच्छेदकपृथिवीपदशक्यतावच्छेदकस्य पृथिवीत्वस्येति पाठान्तरे हेतुत्वमिति। किं तु गं
धवत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति शेषः। तथा च पृथिवीत्वमेव पक्षतावच्छेदकीकरणीयं हेतुश्च गन्धवत्त्वमिति भावः इति प्र
कृतः। अभिमानं निराकृत्य समाधत्ते। पृथिवीत्वेति। इतरभेदव्याप्यपृथिवीत्वपक्षेतरभेदसामानाधिकरण्यं। पृथिवीत्वे ग॰म॰ ७२

शेष्यके॥ति॰ पृथिवीत्वव्यापकत्वविशिष्टविशेषणतासंसर्गेण पृथिवीत्वावच्छिन्नविशेष्यकेतरभेदप्रकारकानुमितौ समर्थः
व्यतिरेकि साध्यकत्वादि॥ति॰ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य व्यतिरेक्यनुमितिहेतुत्वे केवलव्यतिरेकित्वमसत्सपक्षहानि प्रागुक्ते
लक्षणस्यासंभवः। व्याप्तिग्रहस्य चान्वयरूपस्यासंभवात्॰ यद्वेति। व्यतिरेकव्याप्तेरिति पंचमी। व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्यतिरे
कव्याप्तिज्ञानसहकारादित्यर्थः। अन्वयेति॥ अन्वयः साध्यहेत्वोः गम्यगमकभाव इत्यर्थः। ननु संधेयः हेतुविनु ननु के
वलव्यतिरेकिणि एवं यत्र व्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे पृथिवीतरभेदे व्याप्तिग्रहात् त्वाद्यप्रसिद्धसाध्यके केवलव्यतिरेकि
एवानुमितिर्नस्यात् साध्यस्याप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धव्यापकतासामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यात्रासंभवात् तत्र च पृथि
वीतरत्वाभावत्वरूपसाध्याभाववद्वृत्तितालाघवकान्वयव्याप्तिज्ञानादेव तत्रानुमितिरिति वाच्यं केवलान्वयित्वग्रहदशाया
मसंभवेन तज्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वादित्यत आह॰ यद्वेति॰ न च साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यसंभव इति वा
च्यं अनुपदं स्वपक्षे वोपपादयिष्यमाणत्वादिति भावः। चक्षुः स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधायकत्वं प्रमाणमाह॰ साध्याभावेति साध्या
भावव्यापकसाधनाभावाभाववत्त्वस्य ज्ञानेनेत्यर्थः। साधनात् अनुमितिजननात्॰ एवं॰ व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वे॰
नस्यानुमितिरिति॰ स्यादिति शेषः। लिंगपरामर्शेति॰ अन्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्येत्यर्थः। नन्वन्वयव्याप्तिपरामर्शो
नैतद्रूप्यानुमितेरनुमितेरनुभवसिद्धत्वात् व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शोपि न हेतुरित्यत आह॰ अन्यथेति उभयपराम
र्शस्यैवानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे इत्यर्थः। अननुगमः परस्परं व्यभिचारः। अनुमितिमात्रे इति॰ अनुमितित्वावच्छिन्ने

मृ॰म॰ ७२ तात्पर्यः व्याप्तिज्ञानस्य अन्वयव्यतिरेकान्यतरव्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वादिति प्रतिबोधकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा
प्रयोजकत्वादित्यर्थः । अतिप्रसंगादिति । पक्षधर्मताज्ञानं विना प्रतिबोधकत्वावच्छिन्नज्ञानमात्रादनुमितिप्रसंगादित्यर्थः । तद्विशे
षेति । अन्वय । व्यतिरेकि परामर्शरूपानुमितिविशेषसामग्रीत्यर्थः । तत्कार्यतावच्छेदकेनान्वय्यनुमितित्वव्यतिरेक्यनु
73 मितित्वेन च परस्परव्यावृत्तानुमितित्वव्याप्यजातिद्वयं तादृशपरामर्शाभ्यां वहितोत्तरानुमितित्वे वेति भावः । ननु तथा
पि सामान्यसामग्रीमपेक्ष्य सामान्यकार्यतापत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह । विशेषेति । अन्वयीति । अन्वय्यनुमितिव्यतिरे
क्यनुमितिरूपविशेषद्वयेत्यर्थः । नाप्येवेति । अतिप्रसंगस्य लक्ष्ये निवेशः न त्विति । साध्यतावच्छेदकविशि
ष्टसाध्यं न वा पक्षत्वमिति । तस्य साध्यत्वे हेतुरूपत्वात्साध्यत्वे बाधघटितत्वादिति भावः । साध्यविशिष्टज्ञान
मिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । साध्यज्ञाने इति । साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यज्ञाने
त्यर्थः । न च प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रसि
द्धिं विना व्यतिरेकज्ञानासंभवेपीतरस्य भेदस्य च त्वं दुःशः प्रसिद्धस्त्वे न विशेषो विशेषणमिति रीत्या साध्यता
वच्छेदकप्रकारकसाध्यविशिष्टज्ञानसंभव इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यज्ञानं विना तेन रूपेण साध्य
प्रकारकानुमितेर्जायमानत्वात्सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यप्रकारकानुमितेर्वि
शिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यशालितानियम इति सिद्धांत इति भावः । अन्वयीति । अन्वयसहचारज्ञानोद्बोध्यव्याप्ति राम ७२

तानतिसर्पः किं गुरुतरव्यक्तिरेकत्वहत्वा रहतानस्पर्शे तु त्वेनेतिभावः इदमुपलक्षणं गुरुत्वव्यक्तिरेकिलक्षणस्याप्येतद्भवत्यपि वो
ध्यं नन्वन्नवृत्ति मेकियत्स्त गन्धाना साधारणत्वं किं नु गुरुत्वे तत्त्वस्मादाह किं चेति स्वरूपसंबन्धविशेषरूपा प्रतियोगिता स्वरू
पे प्रागेवासिद्धेति इदमापाततः स्वरूपमात्रस्य विशेषणविशिष्टे तु तद्भेदत्वेन तत्प्रतियोगिकत्वादिति स्वरूपं तन्तुगतधर्मो वा [illegible]
भावस्यासिद्धिः स्यादवच्छेदकत्वे तत एव प्रतीतिरित्यवधार्यो रूपपरेः स्वरूपस्य भेदत्वकल्पने गौरवात् नानाभावानामेव [illegible]
धर्मे तस्मै नाविवरतां जलादौ नव्यानि नादृशप्रतियोगित्वे हेतु सर्पः प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति भावः जलादौ
दादित्ति व्यतिरेकव्याप्ति गृहीतार्थं गन्धाभावस्य पक्षत्वादिति भावः न त्वन्योन्याभावस्य भेदः स ध्यइ त्यत आह अन्योन्याभावस्यैवेति
वैधर्म्येति प्रकृते च पृथिवीत्वमेव वैधर्म्यमिति भावः तथापीति जलादिप्रतियोगिकपृथिवीत्वात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिताकत्वा
मान्यान्योन्याभावस्याप्रसिद्धेरितिसर्पः जलादिप्रतियोगिकेति जलत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः असाधारणत्वेति जलभेदव
त्यपानिविष्टुतेना घादेरपृथिवीत्वस्याभावादिति भावः कचिज्जातिप्रसंगादिति [illegible] तथा
चासाधारण्यमितिभावः तेजोभिन्नत्वेन तेति तेजोभिन्नत्वे चनलत्वात् हेतु प्रसिद्धिरिति भावः तेजोभिन्नत्वे [illegible] इति तेजोभिन्न
त्वप्रकारेण पृथिव्या भवगन्तव्यमिति सर्पः [illegible] धर्मि [illegible] विशिष्टधर्मितावच्छेदकं पादितं पृथिवी तेजो
भिन्नेति तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभेदवती भवेत्यर्थः [illegible] द्वादशभेदाः कोटयः जलादिभिन्नत्वमि
ति जलादिद्वादशभिन्नत्वमितिसर्पः न तु तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभिन्नत्वं कथमुक्तं संगृह्यते प्रतियोगित्वं तेन [illegible]

म.प्र.
७५
74

जोभिन्नत्वस्य जलादिभिन्नत्वस्य चावगाहनात् विशिष्टस्य पक्षमसित्वेऽरितत्त आह एकेति । तथा चोक्तसंशयस्याविशिष्ट
वैशिष्ट्यज्ञानरूपतया विशेष्यतावच्छेदकीभूते तेजोभिन्नत्वे सामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये जलादिद्वादशभि
न्नत्वे कुप्तमनुक्तसंशये प्रसक्तत्वं तेन विशिष्टं खलत्वस्य तेजोभिन्नत्वस्य जलादिभिन्नत्वस्य चावगाहनात् विशिष्टस्य पक्षमसि
त्वेऽरितत्त आह एकेति । तथा चोक्तसंशयस्याविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपतया विशेष्यतावच्छेदकीभूते तेजोभिन्नत्वे सा
मानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये जलादिद्वादशभिन्नत्वे प्रकारीभूय तत्त्वभासते विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदक
स्य सामानाधिकरण्येन संसर्गविधेये प्रकारत्वनियमादिति भावः । व्यतिरेकादाविति । आदिना पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नसाध्यवैशिष्ट्यस्य परिग्रहः । तदिति तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभेदाः साध्याः इत्यपि द्रष्टव्यम् । तेजोभिन्नत्वविशिष्ट
जलभेदः तद्विशिष्टवायुभेद इति क्रमेण परस्परविशिष्टभेदः साध्य इत्यभिप्रेत्याह पद्वेति । पृथिवी जलभिन्ना नवेत्यादि । आ
दौ पृथिवी जलभिन्ना नवेति संशयः ततो जलभिन्ना पृथिवी तेजोभिन्ना नवेति संशयः ततो जलभिन्नत्वविशिष्टतेजोभिन्नत्व
विशिष्टा तेजोभिन्ना पृथिवी वायुभिन्ना नवेति संशय इति क्रमेण त्रयोदश संशया विषया इत्यर्थः समुदायेति समुदायैकाधि
करण्यविशिष्टत्रयोदशान्योन्याभावप्रसत्त्वम् । पृथिव्यामवगाह्यते इति । पृथिव्यां प्रसिद्धीः तेजोव्यतिरेकादिनिरूपकाद्यर्थः
साध्यनिश्चयानुमितेः पृथिव्यां साध्यप्रसक्त्वे च संशयरूपत्वादिति भावः । समुदितेति । एकाधिकरणत्वमर्थः । तद्व्यतिरेकसंशयस्येति
तथा च जलादिद्वादशभिन्नत्वविशिष्टव्यतिरेकसंदेहात् तत्र व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयः स्यादिति भावः । इदमापाततः । पृथिव्यां साध्यसंदेहसत्त्वेऽपि ७५
तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावे वि जलादेः तद्व्यतिरेकसंदेहात् तत्र तद्व्यतिरेकनिश्चये बाधकाभावात् न दोषः इति संदेहः पाद ७५

त्वेन जलभेदाभावग्रहसत्त्वेन विशेषदर्शनसत्त्वाच्चैकदेशविरहनिश्चयस्यापि समुद्भूतसंशयविरोधित्वात् न च प्रतियोगिमत्तानि
श्चयस्याभावनिश्चयहेतुत्वात् कथं जले तद्व्यतिरेकनिश्चय इति वाच्यं तादृशकार्यकारणभावे तादृशाभावाभावात् लाघवेन प्र
तियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकनिश्चयस्य तदभावप्रत्यक्षे हेतुत्वात् अयजलादौ साध्याभावनिश्चयः कथं स्यान्न तोमे
हस्याविषयविषयत्वेनायोग्यतया प्रत्यक्षासंभवात् न च जलं तेजोभिन्नत्वविशिष्टं जलादिपृथिव्यादेः शभेदाभाववत् जलभेदाभा
ववत्त्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिरिति वाच्यं एतस्य विपरीतेऽपि तुल्यत्वेन तादृशव्याप्त्यादेः भेदाभावाभाववत्त्वग्रहात्प्यनिश्चितत्वेन व्यति
रेकव्याप्तिनिश्चयासंभवादिति चेन्न साध्याभावोपस्थितिजले दृष्टपक्षेति कथं पोः सत्वेनोपनीततन्निश्चये बाधकाभावादि
ति वक्तुं तत्र पृथिवी जलभिन्ना तत्त्वेति संशयानन्तरं तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिहादृशभिन्नाभवेति संशयादि तत्तेजोभिन्नत्वां
शे तेशायाकारएव न विषयति संशयसामग्री सत्त्वात् तथाचापसिद्धांतः धर्मितावच्छेदकांशे संशयाकारदर्शनाय स्यात्स्या
नित्वे नैककुत्राप्यनएव धर्मितिधर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयोऽयगुरुरपि प्राचीनैः संशयो हेतुरूपेपते किं चविति
च्चैतिष्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेयप्रकारीभूतप्रकारतानिरूपितमानाभावः किंतु विशेष्यता
वच्छेदकविशिष्टविधेयवैशिष्ट्यमात्रं तादृशबोधः तथा च पक्षेऽपि तत्संशये न साध्यतावच्छेदकप्रकारेण विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरिसेव
रूपएतस्मारः एतेनापि जलादिभ्यः पृथिवी इतरेभ्यः विशेषाश्च पत्तिरूपेति प्रतिवाद्यभिमतसाध्यविरोधिपक्षकोटिप्रतिपादकसम्मेः
नादिवाक्यादिति वादगुरुप्रभृतिभिर्न वाच्यम्यादि सर्वैः अपरवादीपप्रतिपादकादिति पर्वा प्रतीतत्वस्यापि विशिष्टकार्यस्य विशेष्ये विशेष्ये

म॰म॰
७५

घटा॰मि तिरीत्या प्रतिपादकत्वाद्वित्यर्थः व्यतिरेकवैधर्म्यादिति व्यतिरेकिलो व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानस्य च अनुमि
तिजनकत्वाभ्युपगमं वैयर्थ्यादित्यर्थः सेतरापः स्यादिति शेषः नन्विच्छया धर्मं अगृहीत्वा प्रामाण्यकल्पनेच्छया धर्मव्यतिरे
कोव्यतिरेकिलोपपत्तौ कथं व्याप्तिज्ञानस्य तच्चानुमितिजनकत्वाभ्युपगमः तेषां पक्षः प्रसिद्धमिति अप्रामाण्यं संशयात्म
कतिच्छया धर्मं वदतामित्यर्थः नस्य च तादृशनिश्चयस्य उत्कलानुकल्प्रामाणिके रूपत्वात् तद्भावाच्चेति वायुत्व
वाक्यातात्पर्यसिद्धत्वे इत्याकाङ्क्षायामर्थः इतरस्य कलाभेदस्य इति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्येत्यर्थः नजला
द्याविति नपृथिवीतरे त्वर्थः यद्यपि पृथिवीतरत्वस्य पृथिवीसामान्यभेदस्य च विशेषणता पा॰ शीढ़ि च पृथिवी घटितत्वात्त
दवच्छिन्नाभावो व्याप्यो नालोकरूपस्य सहगम्यः अन्यथा गुरुत्वात् घटादौ व्याभावो पि लोकरूपस्य हेतुगम्यः स्यात् त
थापि वपेक्षा वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतंबंधेन पृथिवीत्ववदूरादेव पृथिवीतरत्वं तत्र च पृथिव्या नप्रवेश इत्याशयेन इमु
पात्तस्याप्ययं पृथिवीतरत्वरूपेण पृथिवीतरस्य भेदरूपेण भेदस्य च ग्रहे इत्यर्थः प्रसिद्धिमत्त्वेन मनस्तादिविशेष्यविशेषणत्वाभिमत्या
येन पृथिवीतरभेदनिरपेक्षरण कुत्रापि प्रसिद्धिसंभवात् सपि बाध्यं अपो गन्धमत्तेनावच्छिन्नयोग्यमत्रेति प्रतियोगितावच्छेदकम
भावप्रसक्तत्वे तंत्रमिति प्राचीनमतेनाशंकते नन्विति इति इत्यत्र प्रतियोगिकाभाववादिति अंतीति च प्रतियोगिकत्वेन पृ
थिवीतरत्वस्याप्यंतीति पतया शीढ़ि च धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तस्मिन् पृथिवी परमाणु संसर्गाभाववदिति परमा
एवतस्याप्यभावस्य तस्यापि बाध्यं ननु परमाणुसंसर्गाभावादेरपि घटादौ नकथं लोकेकावध्य हेतुगम्यः तत्र तदधिकरण राम ७५

विशेष्यकप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसंसर्गकप्रतियोग्यनवच्छिन्नां तं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्त्वोपल
ब्ध्याभावस्यैव तत्तदधिकरणे ऽभावग्राहकत्वात् तस्य चात्रापि संभवादित्यत आह· योग्यानुपलब्धेरिति· तत्तदिंद्रिययो
ग्याया एव निरुक्तानुपलब्धेस्तत्तदिंद्रियजाभावलौकिकप्रत्यक्षे जनकत्वादित्यर्थः· तत्तदिंद्रियायोग्यधर्मावच्छिन्नतत्त
दिंद्रियायोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वेन चाभावस्य तत्तदिंद्रियायोग्यत्वं न तु विषयतिप्रतियोऽभावस्यावच्छिन्न
त्वोक्तिः कविषयतासंबंधेन चाक्षुषादिरूपतत्तदिंद्रियजाभावप्रत्यक्षत्वोत्पत्तौ हेतुः परमाणुत्वं स्वाभावादेः प्रत्यक्षत्वानु
पपत्त्यापत्त्यैव कल्पना गुरुतरत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकगुरुतरघटाभावादेश्चाक्षुषादिलौकिकसाक्षा
त्कारवारणायानवच्छिन्नांतं प्रतियोगिताविशेषणं घटत्वत्वपटत्वत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यातींद्रियतया गुरुत
रघटाभावादिवत्तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकजातसामान्याभावस्यैवाप्रत्यक्षत्वे सर्वविसत्वमेव हीयेत विषयताख्याने
तथा लिखनात् अन्यथासिद्धत्वांत्तेऽप्ययोग्याः· किंतु घटत्वपटत्वादिजातीनां तत्तच्छक्तितावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्र
स्यैवाप्रत्यक्षत्वं गम्यतेऽत्यभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्युक्तः· प्रत्यक्षयोग्यविनादृशजात्यभावपर एवमग्रेऽपि तत्तदिंद्रियायोग्येत्यादिना निष्ठतत्त्व
क्तित्वं च तादात्म्यसंबंधेन तत्तच्छक्तिरेवेति तद्योग्यमेव तत्तद्विधतादृशत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्व्यक्त्यभावस्य प्रा
णेन्द्रियस्य तादृशसाक्षात्कारवारणाय वायो रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषतादृशसाक्षात्कारवारणाय च इष्टत्वं तं प्रतियोगिताविशेष
णं तत्तदिंद्रियतत्त्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्व्यक्त्यभावस्य चाक्षुषतावारणाय प्रथमे तत्तदिंद्रियावं तत्तत्वं

मृ.म.
७६
76

घटादौ घटाभावस्य ग्राणजत्वस्य नादिप्रसक्तस्यापत्तिः स्वस्यवाहणापेत्तेभावोऽनेनैवं न पतनोन्मीलनानेत्रं तोमःविशा
वोनभवतीति प्रत्यक्षो नस्यादित्यतआह नपतने ति-लिंगग्राहो पहीणत्वादिति-लिंगग्रहजन्यत्वादित्यर्थः नपतनोन्मी
लनानुविधानेऽनुलिंगग्रहार्थमिति भावः विह्नत्वयोग्यत्वस्यव्यतिरेकव्यभिचारात्तत्कारणत्वासंभवइत्याह : योग्यानुपल
भइति · हि यस्मात् यो देशः अनुपलंभः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसंसर्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गिमत्ता निश्चयाभावविशिष्टः नविद्यते उपलंभो यत्रेति व्युत्पत्तेः अधिकरणमिति · निर्धारणे सप्तमी तथा चाधिकरणे
षु मध्ये निरुक्तनिश्चयाभावविशिष्टो यो देशः प्रतियोगिमत्त्वविरोधी प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसंसर्गकाधिकर
णत्वसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तयाऽऽपादितसाक्षात्कारदर्शनकं स इत्यर्थः अभावग्राहय
ति अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्यालौकिकसाक्षात्कारविषयो भवतीति यथा योग्यद्रव्यहं निगुणकर्मसामान्या
दिरूपसामान्याभावस्य घटादिःस्वेतरसामान्याभावस्योद्भूतरूपवान् समानाधिकरणत्वसामान्याभावस्य महात्वापुद्भू
तरूपाभावस्य च लौकिकप्रत्यक्षविषयः अत एवं गुणादिवृत्तिघटादिचक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपसमवेतत्वे सति रूपवान्स्याद्वा
युवान्स्यात् घटादिर्वदिमहदुद्भूतरूपवत्वे सति चक्षुसंयुक्तत्वे चासति स्वेतरवान्स्याद्वायुर्वान्स्यात् पृथिवीव
त्वात् उपदि उद्भूतरूपवत्त्वे च तु रात्संयुक्तत्वे च सति महत्ववान्स्याद्वायुर्वान्स्यात् महात्वात् पृथ्वीमहत्ववत्वे सति उद्भूत
रूपवान्स्याद्वायुर्वान्स्यादित्यापादने मूलेऽशेषाभावसामान्याभावादित्यर्थः नन्विति तुच्छातोऽसमाहृत्यर्थनातो निरुक्तयोग्यताप्रसहि राम
७५

नैवं निरुक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षकारणं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः ननु योग्य इति गुणकर्मसामान्यादिरूप
सामान्याभावादौ नांशे लौकिकप्रत्यक्षकारणत्वकल्पनान्यथा तत्र गौरवं लौकिकप्रत्यक्षानभ्युपगमे मानाभावादाह वायौ तत्र
नैयायिकलौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय पर्याप्त्यधिकरणे तादृशपदार्थसमवेतत्वमिति भ्रमे तन्नाधिकरणमेव स्याधिकरणे नियतपा
त्वस्य मानाक्रमेण तत्त्वभाव लौकिकप्रत्यक्षकारणत्वकल्पने महागौरवोपत्तेरित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ निरुक्तयोग्यतापाद
वाभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वमित्यर्थः रूपाभाववत्त्वे समानाधिकरणो रूपाभाववृत्तिरिघटादिरिति तत्र रूपाभा
वपरं वा न तु रूपसामान्याभावपरं पूर्वपक्षिणा वेदस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन चेद्विवादे तत्र स
त्त्वानभ्युपगमात् पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षेति ॥ तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वाभावलौकिकत्वाभ्युपगमादि
त्यर्थः निरुक्तयोग्यतायाः पाकदृश्यपृथिवीत्वाभावे सत्त्वात् ननु परमाणौ पृथिवीत्वाभावलौकिकत्वाभ्युपगमे किं परमाणुवृत्तौ लौकिक
प्रत्यक्षे हेतुरित्येवं पृथिवीत्वाभावे न समं लौकिकसन्निकर्षाभावे रोऽपतौ तथानाघातत्वं योग्या नाद्यः परमाणोरपि सत्त्वात्
नान्त्यः स्थूलं न चले पृथिवीत्वाभावेन समं लौकिकसन्निकर्ष इत्यादौ परमाणुविशेषोपनीतत्वानामभिरूपस्य पृथिवीत्वाभावलौकिकत्वा
हेतुत्वस्येष्टत्वात् न च परमाणुघटितचक्षुःसंनिकर्षबलेन पृथिवीत्वाभावलौकिकत्वाहुपत्तापाद्यः घटादिनिवाच्यं चक्षुःसंयुक्तमहदु
द्भूतरूपवद्विशेषणतायाः पृथिवीत्वाद्यभावग्राहकत्वपात् तद्घटितसंनिकर्षबलेन तत्त्वाहोषासंभवात् परमाणुसंनिकर्ष इत्य

मू.म.
११
77

पंतपृथिवी भ्रमणो गपपत्ती रश्मं निकर्षं स्या प्यावश्यकतया नष्टानी पृथिवीत्वाभाव साक्षात्कारस्यावश्यकत्वेन त्रपरमाणुघ
टितसंनिकर्षजन्यत्वाभावस्य शपथनिर्णीयत्वाद्धेतिचेन्न परमात्वा घंशे उपनीतभाना नाघातमको विपयज्ञ त्वादिवैशिष्ट्यावग
गाहि पृथिवीत्वाघवगाहि पृथिवीत्वाद्यभाव लौकिकचाक्षुषो न भवतीति सिद्धांतात् पृथिवीत्वाद्यभावलौकिकचाक्षु
षो न भवतीति वाच्यो रूपसामान्याभावः तत्साक्षात्कारो न भवतीत्यादि सकलप्रामाणिकसिद्धांतानां प्रत्यक्षत्वानुपप
त्या तथैव सिद्धांतस्य निर्णीतत्वात् दिवसर्वत्र नचैवं सिद्धांते स्थूलजले पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षत्वानंतरं पृथिवीत्वाभा
वस्यसाक्षात्कारग्रहणप्रसंगः तथा जलपृथिवीत्वाभावत्वप्रकारेण पयसा लोष्टानुयोगिकस्यादिति वाच्यं तत्रापि पृथिवी
त्वात्वाभावानिष्ठ लौकिकप्रकारतानिरूपितविषयतायाः एव परमाणव्यनुपगमात् तन्निष्ठलौकिकप्रकारतानि
रूपितविषयताया ध्वंसं निरूपय स्थूलजलमात्रवृत्तित्वादिति भावः एतद्दोषोपलक्षणं योग्यवृत्तिगुणत्वकर्मत्वसामान्यादि सा
क्षात्कार प्रतिबंधकत्वे न वा नाघः स्फुटत्वादौ घटादिसामान्याभावस्य च चाक्षुषत्वापत्तेः दैवायव्यगादि सामान्यके पृथिवी प्र
तियोगिकुत्रितिविशिष्टत्वाद नादिकौ प्रतिबंधकत्वानेनुगमकत्वादिदोषश्च तत्तद्द्रव्यत्वाद्यवतत्तत्त्वद्रव्यत्वाघवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकतत्तद्द्रव्यव्यक्तित्वाभावस्यापि घ्राणजन्यतत्वादि प्रत्यक्षविषयतापत्तेः द्रव्यस्य घ्राणेन नादिप्रत्यक्ष प्रतिबंधकत्वे माना भा
वात् गंधवत्तत्समवेतत्वादिविशिष्टविशेषणतासंबंधेन गंधवत्तत्समवेतघ्राणामादिकं प्रति घ्राणसंयुक्तसमवायघ्रा
णसंयुक्तसमवेतसमवायादेर्हेतुत्वं गंधवत्तत्समवेतघ्राणजन्यतावच्छिन्नं प्रति प्रत्यक्षजनकतानां तत्संबंधेन गंधवत्त्वतत्स एम ११

मवेतत्वाभ्यां हेतुतावायच्छिशेषसामग्री साक्षाद्द्रव्यस्पर्शघ्राणजादिप्रत्यक्षविरहाद्गन्धपिवो ध्वंसत्वविकरणे समाने
द्रव्यजन्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रहापीशो पस्याभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुतयागन्धाभावादेवजलपरमा
णौ न पृथिवीत्वाभावलौकिकप्रत्यक्षसहपरमाणौ रूपोद्भूततया न च तु पार्थिवीत्वारोपसंभवादित्यत आह - अधिक
रणे इति। जलपरमाणाविति। तत्र्थेः पृथिवीयोगिमत्त्वं चवायौ रूपे नास्ति स्नेहो नास्ति। तया घुपनीतया पुप्रकारकोद्भूतरूपसा
मान्याभावस्य ह्रसामान्याभावयोर्न लौकिकप्रत्यक्षं हेतुः कुतो वा वायुपरमाणौ महत्त्वं नास्ति मनसि महत्त्वं नास्तीत्या
घुपनीतानीरूपत्वप्रकारकं न महत्त्वाभावलौकिकप्रत्यक्षं हेतुः कुतो वा मनसि वा पक्षीप परमाणौ वा नोद्भूतरूपाभा
वस्य लौकिकप्रत्यक्षं हेतुः अभावानां योग्यत्वात् स्वरूपत्वस्यत्रापि तल्लौकिकप्रत्यक्षानुपपत्त्यानुपपत्तेः विशेष्यकाल्हेत्वोभावेऽका
र्याभावानभ्युपगमात्। अन्यपक्षे तत्र्विकरणे पक्षा इति धर्मीविशेषे प्रतियोगिग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्ना इति
हेतोः विशेषे तेन न च तत्सम्बन्धेनत्संनिधिकरणतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छिन्नहेतुतात्। तदिंद्रियसंनिकर्षस्योद्भवत्वमापा
दृष्टिभुमनुमानेनवा शब्यते तद्दधिकरणे एवं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठलौकिकवि
षयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेनादृष्टिं। परमनादृश्याभावप्रत्यक्षानुपपत्ते। ननु अत्राधिकरणेइति निवम। वत्रावि
करणे तादृशाभावहृतोदिवेऽ नसम्बन्धितत्राधिकरणमित्यनुरूपत्वाधिकरणे निषतापात् तादृशविषयतासम्बन्धेनतत्तत्
दिंद्रियजन्यतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षस्य तो हेतुतादिना वपरमाणावाद्यं तादृशप्रत्यक्षपृथिवीत्वादि

मु.म.
५८
18

सत्त्वे न चाक्षुषापादनासंभवाल्लाघवाच्च चक्षुरादिनानाभावस्य योग्यस्यापि ग्रहः किं तु योग्यमलादेरेव तत्र ग्रहः घटादौ समवायसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकरूपत्वेहादिसामान्याभावस्य चक्षुषा ग्रहणात् एवं घटोपादिचक्षुरादिवेपुरूपत्वे सति ग्रहहदूषतत्र
पवत्वे चसति सत्त्वेहवान्साक्षात्तुषवान्स्यादिसापादने मूलशैथिल्याविरहात्स्वाम्यविशेषणतावच्छापत्त्योः सत्वेपि मूलशैथि
ल्यविरहादेवापादनयोग्यतानपायात् आपत्यादेः सर्वत्रासंभवाद्याद्यस्यादित्र म जन्यापत्यादेरसिद्धमतत्त्वात्त्वयोग्येनाय
एवं पश्चात्तनिप्रमघटकत्वात्तस्माच्च प्रकृते व्याप्तिमात्रेणानिष्ठापत्त्यादिविरहोपीतिचेन्नहि चक्षुरादिनावाघादेतन्तघ्नि
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वमत्त्वाघवच्छिन्नाभावत्वाभावप्रत्यक्षरूपपिनस्यान्वबाधा दैवात्तमत्वासेत्वेनसाक्षात्कारस्यापादना
संभवात् गटहादिधारवृक्षेवलं भवाद्द्वाद्यस्यापाचक्षुः संयुक्ते पिशाचात्मकसांभेमूलशैथिल्यादित्यतः आह यदि ही
ति- संभवः पिशाचः स्यात् चक्षुःसंयुक्तः कश्चित्तन्भः पिशाचः स्यात् संभवद्उपलभ्येतेतिसोपि संभवः पिशाचः सोभोतरव
ञ्चाक्षुषः स्यादितत्पर्यः स्तम्भत्वस्य महदुद्भूतरूपवत्त्वे नियतत्वादितिभावः नपिशाचानुपलंभः स्यात् स्तम्भः पिशाचो लौकि
कसाक्षात्कारविषयः स्यात् पिशाचत्वे लौकिकसाक्षात्कारत्वव्याप्यत्वान्स्यादितिवाच्यं तथा च पिशाचत्वस्य लौकिक
साक्षात्कारविषयत्वव्याप्यत्वा मध्यानुपपत्त्यापत्तेः किं तु स्तम्भत्वमात्रत्वेपनमत्वादित्याप्येनानात्तन्नपिशाचत्वावृत्ति
स्तम्भत्वं न पिशाचवृत्तीतिव्याप्तिनियमेन किमपि बाधकमितिभावः व्यक्तस्तम्भानामादिस्तंभसाधारणं स्तम्भत्वस्य गुरु
पिशाचवृत्तित्वे पनसामान्यत्वपिशाचत्वसमादापत्ते कपीत- पिशाचोपादि संभः साध्यानद्याप्यकेनत्वपिशाचत्वे वद नी दृक्ष्ये
वेतिनद् संतताभावो न कापि शैकिकाधत्रगमपदृतिपयो कनिपमेन किमपि वाधकमितिभावः १

पक्षोक्तनियमस्य प्रत्यवपवव्याप्तेस्तिरस्कृतत्वमिति त्वां न रहस्ये ऽभावव्याप्तकत्वे स्यात् अविचारेऽनुसंधेयाद्वा द्वादशानि न्ते ऽपि विशि
ष्टतामिति द्वाररूपभेदा त्यक्तेऽपि घोषाली कृते तत्स्पर्शः न म वाय भेदसाधनताद्धेति. समवायवृत्तिधर्मवत्वादिद्रूप संबन्धा कुम्भेद
साधनतात्वे तेऽपि स्पर्शः अन्यत्रापि न एवेति अन्ये यसहचारदृशानजन्यव्याप्तिज्ञानाद्वेत्स्पर्शः भेदसिद्धिरिति. अवच्छिन्नशेषः
किं व्याप्तिरेकितेति. किं व्यतिरेकसहचारदृशानजन्यव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिपृथिवीत्वभेद तावच्छिन्न बृहत्त्वे न स्पर्शः न ला
दृति न्यास तीति. विशिष्टाधिकरणे कृवैशिष्ट्य स्यवृत्तौ सामानाधिकरण्य संबन्धेन विशेष्यतावच्छेदकस्य विधेय प्रकार
त्वादित्यभिमानः अयो दृशामिन्नेति. न लत्वाघवच्छिन्न प्रतियोगिताक भयो दृशप्रतियोगिक भेदप्रकारक बुद्धेरि
स्पर्शः व्याप्तिरेकिसाध्यत्वानव्याप्तिरेकितायव साध्यतायाः एवकाराघण्यो कहे तुकान्यपिव्यवच्छेदः स्ववोरपिघीति. पृथि
वीत्वस्य वच्छेदकत्व स्फोरणायसवंपदं. हृतु दृश्यप्रतीतेः इत्याकारक पक्षलीभूतानुमितिसमानाकारप्रतीतेः पृथिवीत्वाव
च्छेदेन पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदक पृथिवी न रभेद प्रकारक प्रतीतेरिति पावता त्याचाद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मितावच्छेदकका
नुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मितावच्छेदकासित्वेऽपि प्रतिबंधकत्वापाघटत्वावच्छेदेन घटसिद्धेरपि पृथिवीत्वाव
च्छेदेन पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदकानुमितौ न विरोध इति भावः. ननु तत्धर्मावच्छेदेन तत्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिं प्रति
तद्व्यधर्मावच्छिन्नत्वसमानविशेष्यता काऽसिद्धिरपि प्रतिबंधिकाऽदिम त्वेयास्मन्नसवाऽस्य नोम्यतरत्वावच्छिन्ने स्मापेवा काव
च्छेदेन वाक्यावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धेरपि मनस्त्वावच्छेदेन मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकं तन्मते न अनुमितिं प्रति प्रतिबंधकत्वात

पू.म. प्याच घटत्वावच्छेदेन घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धिसत्त्वे पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वरूपेण घटे कथमनुमिति
रित्यत आह। पक्षतावच्छेदकनानात्वे हीति। तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वे सति तद्धर्मावच्छेदेन
१७ तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितौ हीत्यर्थः। ततः तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नत्वव
79 मानविशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबंधकत्वेऽद्देश्यतायाः उद्देश्यानुमितिविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकतोद्देश्या
नुमितिश्चैवात्मकमनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालंबनानुमितिः सिद्धत्वात् सत्त्वात् तत्रः सिद्धसाधनं अंशतः
सिद्धेरेवो यथा पक्षे साधनं वात्मकमनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालंबनानुमितेरनुपधायकं साधनमिति याव
तन्न लाघवात् तत्तद्धर्मिकसिद्धित्वेनैव तत्तद्धर्मिकानुमितिसामान्ये प्रतिबंधकत्वस्वीकारे तर्हि वसावश्य
कत्वादिति। तत आह। अन्यथेति। तत्तद्धर्मिकसिद्धित्वेनैव तद्धर्मिकानुमितिसामान्यं प्रति विरोधित्वं तदेत्यर्थः। अनु
मानमात्रे इति हेतुसाध्यसहचारघटकतयाऽधिकरणतासाध्यत्वेन निरूपितविलक्षणसाध्याधिकरणतासाध्यवत्त्वविषयकव्या
प्तिज्ञानजन्यानुमितिमात्रोच्छेदापत्तिरित्यर्थः। पक्षस्येतिसमस्यैव वह्नौ सिद्धत्वे वसहचारघटकतया निश्चितस्यैव
साध्यत्वात्तादृशानुमितेर्विषयत्वात्। न चेति। संदेहसिद्धसाधारणपक्षतायां सिद्धेरप्रतिबंधकत्वादित्यर्थः। शेषः
पक्षे अनुमितेरुद्देश्यः सर्वत्र पृथिवीसमकालपृथिवीविशेष्यत्वस्य कालपक्षत्वे पर्वते पृथिवीत्वरूपेण समकालपृथिवीवि राम
शेष्यके तादृशे सत्यसंशयस्य सत्त्वे तत्प्रकारके पृथिवीत्वावच्छिन्नसमकालपृथिवीविशेष्यकसिद्धित्वप्रकारकसिद्धाभावादि ७७

पापाद्धत्वर्थः सामान्यतः पृथिवीत्वरूपेण ननु घटे विशेषदर्शनस्य सत्वे प्रकृतसंदेहपं संशयापत्तिबाधयिष्यतो त्वादिदृष्टव
त्वज्ञानाहेः स्वरूपसत एव स्वविशेषकेषावि रोधित्वादित्यत आह घटत्वेनेति सिद्धेरिति वर्तेतेऽति धो वः पर्वतेपर्दीत
त्वविशिष्टदृष्टमुपलब्धलोप्रव्रत्ततः सिद्धे सत्वेपि अनुमितित्वादिदृष्टवत्तासिद्धापि बाधो साधकाभावाच्च समानधर्मिक
मात्रस्यैव निश्चयस्य सत्राशिहेधित्वमिति मनोत्र साधनेत्यवद्धेति सर्वत्रेनेति सर्वस्याः पृथिव्याः पक्षत्वेत्यर्थः अविप्रतिप
त्तेः संशयादिप्रतिपत्तौ संशयसामान्यतः संदेहाविशेष्यैपीतिशेषः हीरमेहसाध्ये द्रव्यभेदानुमितिस्तूपगतो अर्थान्तरं
सिद्धोतोनं अपसिद्धान्त इति पावतत्तद्धर्मिकानुमितौ तत्धर्मिकसंशयस्यैवप्राचीनयेपक्षतात्वादिति भावः अप्रतिप
त्तेरिसादि पापाक्रमेणानसंगच्छतेत्याधीनुमानेविप्रतिपत्त्यभावेनविप्रतिपत्तभावस्य पक्षतात्वाभावप्रयोजकत्वाभसा
मान्येनेति सकलपृथिवीनिष्ठेनेत्यर्थः विप्रतिपत्तिविषयः पक्षतापृथिवीत्वावच्छेदेनपृथिवीत्वेनतानुमितिसुदेश्यतात्र ननु
गमादिति सर्वत्रैवगेहस्यानिश्चयादित्यर्थः शंकते नहीत्यादिनाचेदित्यंतेन किंव्यतिरेकितोति किंव्यतिरेकव्याप्युपन्या
सेनेत्यर्थः अनापत्तेः व्यतिरेकव्याप्युपन्यासस्येति संगच्छते पूर्वमते व्यत्वपितत्वमुपपाद्यति अभेदानुमानवादितिअयं
घटः पृथिवीनुभूतघटो भिन्नः तद्धटत्वविलक्षणत्वात् सत्तानवत्वादिसाधिस्सैवेसाधकानुमानवादित्यर्थः पृथिवीत्वाद्यहृति प
त्रेस्थले पर्वतेन्द्रहीतं साध्यमुद्दोधकमहिम्नापृथिवीत्वाग्रहेपक्ष्या तत्समर्थना इत्यर्थः साध्यस्य प्रत्यक्षताद्दशायांसपृथिवीत्व
स्यापि प्रत्यक्षत्वा [illegible] पर्वते तानुपायाच व्यतिरेकव्याप्युपन्यासः घटत्वहरीतिदं च घटसाधारणपक्ष

म.म.
८०
80

तादृशपक्षानुक्तेः । अग्रे महानसभिन्नत्वेनेत्यत्र हेतौ बोध्यं । पृथिवीत्वग्रहे इति । पक्षतावच्छेदकप्रकारेण पक्षज्ञानेऽस्याव्यापकस्यापीति भावः । इ
तरभेदे इति । तथा च पक्षे वा व्याप्तिग्रहासंभवात् संभवतीति भावः । न च पक्षत्वे तैः पृथिवीत्वग्रहदशायां जलेतरभेदग्रहे नाबाधकः
प्रतिबन्धकीभूतानुमानाभावादिति । अत्र व्यतिरेकव्याप्तिघटकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितौ तादात्म्यकत्वादिति भावः । अन्वयिनु
न्य तथेति । तथा अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरहस्थलेऽनुमितिजनकत्वमनुभवतित्वेन तथा अन्वयज्ञानावि
रहस्थले व्याप्तिज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतया अनुभवति हेतौ पक्षयर्थः । अन्वयाप्रतिसंधानेनेति । अन्वयानुपपत्त्या तत्तादृशा
यानि यर्थः तद्रूपव्याप्तस्यादृशावच्छिन्नत्वविवेकेन निग्रहात् ये अनुयोगे भवतीवेति भावः । अपरमिति । अन्वयिनैवेतरभेदसिद्धे
र्व्यतिरेकिणो निष्फलत्वेऽपि तदुपरेश इत्यर्थः [illegible] अप्रसंभवदुक्तिकत्वादिति भावः । प्रसिद्ध्याः प्रत्यक्षलिङ्गका
नुमित्यादिनाप्रसिद्धः पृथिव्यां साध्यं तत्केवलव्यतिरेकिलक्षणमिति केवलव्यतिरेकिस्वरूपमित्यर्थः । अन्वयाप्रसंधान
दशायामपि व्यतिरेकव्याप्तितानुमितेरनुभवसिद्धत्वेन तत्स्यापि हेतुत्वादिति भावः । पृथिव्यां कोटादौ रूपेण साध्यं
तद्दर्शयति प्रत्येकरूपेण साध्ये ऽन्वयेनान्वयित्वासाधारण्येऽपि साध्यमन्वयेऽप्यसंगतेः । न च तत्र पक्षेतरासाधारण्याभावेनात्मानिति
करूपेण त्रयोदशत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकत्वधर्मविशिष्टप्रतीतिर्जलादिभिन्नेति । आकाशे तत्ता
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानुमितिसंभवेऽपीत्यर्थः । आकाशे कथं तत्र तेन रूपेणेत्यनेति । अभावत्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकभेदत्वरूपेणेत्यर्थः । अन्वयिनेति । भावत्वहेतुकान्वयिनेत्यर्थः । व्यतिरेकिणेति पृथिवीत्वादिहेतुकव्यतिरेकि एम
८०

तो त्वर्थः न च साध्यसाधारण्यं अन्यत्र साध्याभावनिश्चये यद्दृशाद्यामनुमानप्रवृत्तेः इदमुपलक्षणं अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव
त्वे सति न द्वित्वयोर्दृशान्योन्याभावस्य साध्यत्वेन पक्षानुमानेनाप्यभावभेदः सिध्यतीति भेदत्वं पृथिवीत्वभिन्नेतरपि
धीत्वासमानाधिकरणत्वार्थः नन्वत्राप्यप्रसिद्धिरिति स्वत्वरसेनाद्रव्यजलत्वादीति तन्न वक्तव्यमिति त्रयोदशे त्वर्थः तन्न द्रव्यसाधार
णत्वेति जलाद्यसाधारणत्वार्थः यो महाति पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसंबंधाभिधानेन तु संबंधपर्यंतं साध्यं त्वप्रास
ति नहि तदेव विभूयमिति स्याद्वि मतं व्याघातविरोधात् न चैवं पूर्व भेदः अन्यजलत्वादि निपतत्स्वेहाद्यभावो विसाध्य इति पूर्वोक्तो भे
दात् क्वचित् मनस्त्वाद्यष्टाभावादेः शंक्ये तावतामिति अन्यथेति पक्षधर्मताबललभ्यपक्षसाध्यवैशिष्ट्यस्य प्रसिद्धेरपि
पक्षसंगतात्वादित्यर्थः नन्वजलत्वादिप्रतियोगिताव(च्छि)न्नत्वसेनाभावाः प्रत्येकमेव साध्याः अनुमितिः परामर्शी स्वसमकालेव
नरूपे त्वनुमानेवसाधारणत्वं मिलितत्वरूपेणाप्यानुमिताप्यत्वप्रसिद्धिः तेन रूपेण कृत्वाप्यप्रसिद्धेरित्यत आह मिलितानां
नयीति त्रयोदशत्वाद्यवच्छिन्नानामभावी इत्यर्थः यत्किंचिदिति यत्किंचिद्देवधर्मावच्छिन्नत्वमित्यर्थः स च प्रकृते त्रयोदशा
त्वादिसंख्यासमानशीलमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेवेति भावः स चेति भिन्नभिन्नाधिकरणास्यानामप्यभावादीनां
मनसोपपद्यते नापेक्षाबुद्धिविषयत्वप्रकारेण हानतं भेवार्थ भिन्नाधिकरणस्य घटपटादौ घटादिविशिष्टप्रतीतिविरहेतिभा
वः तावद्दृश्याभावयोगीति तावद्भावं तथा निष्ठिगंतत्वार्थः कतिपयाभाववान् कतिपयाभाववत्त्वानिष्ठित इत्यर्थः सा
ध्यताव्याप्यकदृशेन साध्यप्रसिद्धेत्यसमवादीति भावः त्रयोदशाभेदी नान्यपोदृशास्य प्रत्येकं प्रसिद्धिसत्त्वादिकत्वेवते

म.म.

८१

४१

वो प्रसिद्धिमाह । यद्वेति । जलत्वमिति । तेजःप्रभृतीत्यादि हृदादि नतिष्ठभेदप्रतियोगी सर्प्पः यथा धूमो हृदावृत्तिसाधनी यस्य
ऽयो हृदाभेद स्यात्स्यादिति त्वेः जलभेदस्यैवासिद्धत्वात् हृदं च प्रमाणेनारोपेण पृथिवीत्वादि हृदाभिन्ने पृथिव्यां हेतौ अनुभूयमा
नस्य सर्प्पः पृथिवीत्वेति । तेजःप्रभृतीत्यादि हृदाभिन्ननिष्ठान्योन्याभावानुमानमाधिकृत्य शङ्का अप्रयत्वेति [illegible] अनुमानस्य
तेजःप्रभृतीत्यादि हृदाभिन्नाकाशनिष्ठान्योन्याभावानुमानमधिकृत्य प्रतिरक्षणीति । पृथिव्यादि जलेति तत्त्वेति सर्प्पः
यत्र वो हृदादिभेदेन यो हृदाभेदाः साध्याहृति । द्वितीयपक्षस्य शङ्कते । नन्विति । हृदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य मामसंशयस्य
साध्यत्वे एतादृशङ्कोपाश्र संगतः तस्य भावाभावस्य प्रतियोगिकस्यैकत्वादिति नत्वेः । अभावो तदेति अधिकरणमिति तभेदे
सर्प्पः स्वरूपभेदमिति । अधिकरणस्वरूपभेदस्य सर्प्पः अननुगमादिति । अधिकरणनामनन्तत्वेन तु हृदात्वेन रूपेण साध्यत्वासं
भवादित्यादि स्थापयतस्त्वाह । अनतिप्रसक्तेति । मानाभावादिति । न चाभावत्वांशेऽवाधितो रूपस्य प्रवर्तमानत्वमिति वाच्यं इदमनुभवामी
ति प्रतीतिसाक्षिक+त्वर्प्पः अत्रकेचित् समाधानमाशङ्कते । यद्धृदस्य वाधितेति । अभावत्वांशे अभावत्वांशेऽवाधितप्रसक्तस्य
र्पः अस्ति अतिरिक्तोस्ति । नन्वेकदेशितं प्रतिनाप्रति+स्वाभावत्वस्य भावेऽपि स्वीकारात् अतिरिक्तस्य । विकल्पनमस्य सुलाघवा
दिति भावः मूलमंतं वेति साध्याभाववद्धृदस्य सर्प्पः साध्याभाववद्धृदकावच्छिन्नन्यायानिश्चितः स्यादिति भावः अत्र तन्नाभाववद्धृति । ते
जस्त्वानि पूनात्वं ताभावत्वादित्वर्प्पः तेन जन्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावादेहे वस्तुतः तेजस्त्वसमानाधिक---- ति साधिक
पतयत्वात्स्यताभावादेहे चनमाभिचारः यद्यपि विभाजकधर्मता तेतान्भावत्वादितस्य पेद्दृति कश्चित् तन्नेति । जलत्वासंता भावे इत्य राम ८१

ध्यैः क्वाप्रसिद्धिरिति॰ तेजस्त्वात्यंताभाववत्वात् तेजोभावादिसमानाधिकरणजलत्वासंताभावसैव साध्यत्वादिति भावः
अन्ये तु मतं स्याप्यप्रकारांतरेण साध्यप्रसिद्धिं दर्शयति किंचेति॰ पृथिवी तात्त्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकं व्यतिरेकध
र्मत्वादित्यनुमानस्यैव अन्यथा इतरप्रतियोगिकभेदप्रसिद्धत्वावपि इतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाप्रसिद्धत्वेऽपि सिद्धे तन्व
येनः प्रभृतीति प्रामाणिकरूपेण चतुर्दशभेदानामभावः साध्य इत्यपि प्रायेणेदूषयति अन्यथा पृथिवीतरभेदाभाव
स्य पृथिवीतरत्वस्य जले सत्त्वात् इष्टे गंधाद्बाधप्रसंगः चतुर्दशेति अभावमादायैव चतुर्दशत्वं बोध्यं॰ स्थापनानुमाने बाध
मुत्पर इति चतुर्दशेति॰ जलादावपीति॰ तत्रापि तत्साध्याधिकरणजलाघन्यत्वस्य लिंगत्वसंभवादिति भावः दृष्टमापादनेः
जले पृथिवीतरभेदस्य बाधेनास्तित्वे जलेतरभेदसत्त्वौ वेद्यापनेः वस्तुतस्तु पृथिवीतरभेदस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेः करणेऽपि त्यौ वा
अन्वयाप्रसिद्धेस्तथा नदृष्टांतं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वाविरूपकत्वाच्चेमेव दूष्यं एवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे व्यतिरेकव्य
भिचारादिति साध्याभावस्य हेत्वभावव्यभिचारित्वादिति सपक्षः इहमुपलहेतोः असाधारण्यादिति सिद्धत्वं॰ अनवधारणे ति
ति पृथिवीत्वस्यानवधारणे ति सपक्षः इत्युदीति॰ अवछेदकता संबंधेन हेतुरिति भावः साध्याप्रसिद्ध्यावित्ति आत्मकत्वस्य
नपहतत्वादिति भावः व्यतिरेकोहीति आदिना साध्यवैशिष्ट्यस्य परिग्रहः तस्येति आदिभावस्यातीद्रियत्वादिति भावः अप्रसिद्धत्वा
भावसाध्यको व्यतिरेकस्य हिंस्य तत्राह आत्मकत्वेति॰ कार्यत्वादीति॰ भावकार्यत्वादिसर्वः शंकते हानेनेति च हेतुः संयोगाद्वा
अपत्वे न घटादेः सात्मकत्ववारणाय ज्ञानसमानाधिकरणेति आत्मघटादिसंयोगमादायैव तादृशवर्णमात्मनोत्वा

मू·म·
८२
६८

नव्यास्तु तेनेति तादृशसमानदेशदाहेऽसत्त्वात्तद्धेयत्वाद्दव्यस्य मनःसंयोगेनेति आत्ममनसोर्वीरत्वणयकार्यत्वाभिमतेः॥ न च प्रागुक्तेऽतिप्रसं
गः आत्मप्राणसंयोगस्य हेतुत्वाद्धितिवदृष्टमात्रत्वाद्धितिभावः। शरीरादन्यत्रेति॥ न च वा हेतोः सिद्धसिद्धत्वसत्वेऽपि त्विशिष्टत्वाद्रूपहेतो
ऋव्यक्तापसिद्धत्वेऽसिद्धेःऽर्थत्वविशेषवत्वेन तत्स्वारूप्यपदृश्यत्वात् शंकेत॥ इत्याशयादिति॥ दृष्टहेतोः तद्धटकत्वादिति॥ स एव च स्वात्मकत्व
मितिभावः॥ अप्रसिद्धसाध्यकं संसर्गमेवेति॥ पक्षविषयकत्वाभावेन साध्यसंसर्गस्याव्यवहार्यत्वात् तथा साध्यसंसर्गाऽप्रसिद्धत्वः
न चानिरुक्तिकरणकसाध्यप्रसिद्ध्यापि साध्याभावे हेतुव्यभिचारकग्रहसंभवान्न संसर्गप्रसिद्धिरावश्यकीति वाच्यं साध्य
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वेन तद्ज्ञानावश्यकत्वेन तद्भावनीयवृत्त्यभावकः। न च तत्पाप्यप्रसिद्ध्या भा
वसाध्यकव्यतिरेकिण्यप्रसिद्ध्या एव साध्यसंसर्गभासत इति वाच्यं पूर्वपक्षिणो तदंगीकारात् तन्मते च मतान्तरत्वात् तथा
पि साध्यसंसर्गप्रसिद्ध्य सहकारेण साध्यसंसर्गोऽति तत्साध्यसिद्धिविनैव साध्यमपि साध्यपतितव्यतिरेकीत्यर्थः। साध्यसंसर्गाप्र
सिद्धिसत्त्वेऽपि दोषान्तरमाह॥ असाधारणेति॥ इष्टापत्त्यभावाभावीति॥ भावत्वात्कार्यत्वादित्यादि विशेषः नत्वमसि त्विष्टत्वसमानानुमाने स
मस्यवाभिकरणवृत्तित्वसंसर्गस्य संदिग्धोपाधित्वनिरासार्थं साध्यव्यापकत्वं तद्ज्ञानोपपत्त्यर्थ तेके चित्तिवि द्वास समवायिकारणेति अ
कारराहित्यतः पाठः॥ तत्रसित्विशिष्टसमवायिकारणवृत्तित्वस्य संदिग्धोपाधित्वनिरासाय साध्यव्यापकत्वेति नाचक्षोपयुज्य
ते इच्छानुमितिश्च पक्षतावच्छेदकविभागजन्यवृत्तेनवशाद्वाव्यभिचारः स्यादिति मातिपक्षेऽपि वयं तं नित्यद्रव्येति संख्यात्वएव पक्षता
हेत्व्यभिचारवारणाय हेतौ तत्तद्व्यतिव्याभिचारवारणायनित्यद्रव्यग्राहीति विशेषगुणाविशेषणतानित्यद्रव्यग्राह्यसमवेतानमात्र मू ८२

ग्राह्यत्वमात्रेणमनोग्राह्यत्वे नतस्मात्तद्दोषतादवस्थ्यं नतोतैः क्रमस्य सहत्वपक्षे संख्यात्वे व्यभिचारादाह· द्विशोषेति शब्दजन्यशब्दा
दिमात्रवृत्तिजातिविशेषव्यभिचारादाह· ननुसाक्षात्त्वाद्याप्येतितत्त्वे च गुणत्वजातत्वव्याप्यत्वे अन्यथा गुणत्वादिव्याप्यान्यतरत्वा
दिव्याप्यत्वादृष्टित्वापत्तेः जातित्वं च शब्दजशब्देसंख्यात्वान्यतरत्वाद्यव्यभिचारवांश्चानपसमवायसंबंधविशेषगुणवृत्तित्वेनाभ्युप
वा जन्यमात्रस्य कालोपाधितया तेषां व्यवहितौ व्यभिचारस्तादवस्थ्यादितिचेत् अतिप्रसंगादिति: अन्यावच्छेदेनेद्योत्सत्यापन्नेरितस्यः
अस्समवायिकारणतासंयोगावच्छेदकत्वस्यैवेच्छावच्छेदकत्वात्तु तस्मात्सन्नीति· महत्संयोगेति· महत्पदं मनोव्यवच्छेदकत्वेनार्थवन्नि
रथ्या रणापजन्येति· ईश्वरज्ञानादेर्व्याप्यत्वेतिधाधायतयोर्वारणायजन्येति· रूपाद्याधारतावारणायव हिरिति· आत्मवृत्ति
त्वोद्याधारतावारणाय विशेषेति· आधारता च समवायावच्छिन्ना विवक्षिता नातः शरीरवृत्तीच्छाद्याधारतायां व्यभिचार इति
मंतव्यं। तामान्यतः क्रियेति स्वसाधनशंकावारणाय इच्छाधारतेति इच्छाधारतावच्छेदकोपदेशोत्समवायिद्रव्यत्वनिरूपितासंयोगत्वाद्यत्व
मित्यर्थः आत्मत्वमिति प्रसंगेकैर्वारणाय स्वनिरूपितानां तत्त्वनिरूपितसंयोगवत्त्वेवत्वत्तिनास्तीति भावः अत्रापि साधनतावच्छेदक
स्फारेण प्रसिद्धिर्मनसा दृष्टव्या· अत एवेति· ज्ञानाधारतावच्छेदकसंयोगावच्छेद्यत्वाद्येवास्तु तत्संयोगो ज्ञानसमानाधिकरणतद्धत्वघटे ह
कत्वात्तथा अन्यथा सिद्धत्वव्यतिरेकित्वात्तदाश्रयो महान् कार्यः आत्मसंयोगिमहत्त्वादिसन्नुमानेन प्रसिद्धिसंभवादित्यर्थः ननु
तात्मकस्य साध्यस्य प्रसिद्धत्वावपि नैरात्मकस्य साध्यस्य घटादावसिद्धत्वात्कथं तत्र व्यतिरेकव्याप्तिग्रह इत्यत आह: स्वशरीरे
ति· चेष्टेति· चेष्टावयवोपवयाद्यन्यतमव्याप्यत्वग्रहादिस पर्यः तेनेति क्रियत्वेन स्वशरीरेण व्यभिचारः चेष्टादिविरहेण चेष्टाप्रत्य

न्या.म.
८३

तमसमान्याभावेन· शरीरे बाधकेति· शरीरवृत्तित्वाभाववत्त्वात्प्रमितत्वादित्यर्थः तेन शरीरावयवे न व्यभिचारः आत्मभिन्नेति·
आत्मनः साक्षात्कारत्वावच्छेदेन शरीरस्यापि चारत्ता पसंस्कारजन्येति· वेगजन्यकर्मणि व्यभिचारवारणाय गुरुत्वद्रव
त्वाजन्यत्वमपि देयं। तेन यत्नजन्ये नुन्नो न व्यभिचारः एवं चेति समस्तत्वं तमान्यस्य तन्मात्रापि सत्त्वात्तद्घटितवेशरीरत्वमिति· चेष्टा
वत्त्वादिति· चेष्टावच्छरीरत्वादित्यर्थः कथाविद्वोगाधारत्वात्तद्यावदृष्टत्वपेक्ष्यात्मविशेषगुणाकारणेति· कारणत्वं फलोपधाय
कत्वेन शरीरात्मसंयोगत्वेन तत्स्वरूपयोग्यत्वेऽपि नेतीति· मनःशरीरात्मसंयोगजनककरादृष्टवत्वात्मसंयोगमात्रादापमनःशरी
रावयववत्त्वमनःशरीरात्मविभागकारणमनःशरीरात्मसंयोगमात्रादापमनःशरीरस्यवशात्मकत्ववारणाय मेरीदंडसंयोगस्य
दुःखजनके मनःशरीरे शरीरारंभकसंयोगमादायमनःशरीरेसात्मकत्ववारणाय· आत्मेति पद्यपि तस्यादिस्वजनकेवर्त्मत्व
न जनकत्वेन जीवच्छरीरमनःशरीरसंयोगस्य दुःखजनकत्वेन वनकार्दो घटादावर्त्मत्वं तथाप्यात्मविशेषगुणाप्रदर्शप्रयाप
रमित्यदोषः आत्मत्वहेति त्वेन संयोगोविशेष्यइत्यपिकश्चित् मनसः सात्मकत्ववारणाय भोगानधिकरणत्वमिति नन्द्रूपस्या
प्यनन्दवपलभिति संहेयः। प्राणान्यत्वे सतीति· प्राणे व्यभिचारवारणाय तत्त्वं नपटादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानकारणकमिति
ति· चक्षुःसंयोगादिमादाय व्यभिचारतादवस्थ्यमतः प्राणेति· न व्याप्य मनसो रविरेणुसत्त्वेन व्यभिचारइत्यत आह· आत्मप्राणेति·
न च शरीरप्राणसंयोगस्य शरीरप्राणसंयोगत्वेन हेतुत्वे गौरवात् तादृशं तु प्राणसंयोगत्वेनैव यत्नावच्छेदकतासंबंधेन हाननात्र
समवायेन प्राणसंयोग इति सामानाधिकरण्येन प्रमाणमिति· तथा चात्मप्राणसंयोगादिरपि ज्ञानत्वस्थावयोग्यस्य चेति व्यभिचारस्त

तत्र
८३

ह्रदस्य एवेति वाच्यं फलितो यथा न सत्त्वविशिष्टत्वात् तद्वृत्तिकार्यकारणभावघटकसंबंधेन ज्ञानसमानाधिकरणत्वे सति ज्ञानजनकत्व
मिति न कोपि विशेष इति भावः ननु भोगाधिकरणावृत्तेः संयोगोऽसिद्ध एव भोगसमवायिकारणाधारत्वमित्यर्थः तेन नक
लादिवृत्ति तथासिद्धसाधने समूलेति न च भोगाधिकरणत्वस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया वैयर्थ्यमिति वाच्यं तत्समुदायस्य भोगा
धिकरणत्वव्यापकताघटकसर्वोत्तत्वनिवेशे हि ध्वानेकोटिकेसाध्याभाववत्तया निश्चिते संसाधीतत्वे एतद्धेत्वपनात् सर्वे
हेतोः संदेहाद्वितीयत्वमाह तार्किकीति अनुमितहेतोः गुणत्वे नेति शेषः आश्रयत्वादीति आश्रयत्वादिरूपेः द्रव्योप
स्थितिरिति तद्वृत्तित्वे च द्रव्याणां द्रव्यत्वे च प्रतीतमेवेति भावः नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेणोपो
क्तसंशयाभावोऽप्रसिद्धिः प्रसिद्ध्यौवा साध्यतावच्छेदकांशे निश्चयात्मकसाध्यज्ञानं विनाऽष्टद्रव्यातिरेकद्रव्यासिद्ध्यत्यरूहः तस्य साध्यता
वच्छेदकांशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपत्वात् स्वरसाहाह अपवेति ननु कोटितावच्छेदकप्रकारेण कोटिप्रसिद्ध्यभावा
त्कथमेव संशयः न हि तस्यो च न तत एवानुमितिरिति संभवे किं मतो द्भ्रुनासंशयेनेति चेत्तन्न इच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तवृत्तित्वमस्या
वकोटिकेन संशये नो च न पक्षतायामष्टद्रव्यातिरिक्तवृत्तित्वस्य विषयीकरणात्तत्राष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रसिद्धिरित्यभिप्रा
यात् नन्विदमयुक्तं इच्छायां साध्यसंदेहविरूपाहेतोः व्यतिरेकनिश्चये बाधकाभावात् न हि कश्चित्संदेहसर्वत्रसंदेहः पार्थिवरूपादि
संदेहस्थलेऽपि व्याप्यतद्भावनिश्चयस्यानुभविकत्वात् इत्यत आह किंचेति साध्यनिश्चयविवेनेति प्राथमिकोपस्थितितद्व्याप्यवत्तासक
लक्तत्टुप्लभसमवधानेऽप्रतिबन्धोपि नुपलंभरूपस्य योग्यानुपलंभस्य तन्निश्चयप्रसिद्धत्वात् संभवादिति भावः इदमापातः

रु॰ म॰ ८५ 85

तदानीं निश्चयसत्त्वसंयोगपानुपलब्धवत्तासात्तादृकहेतुविशिष्टस्य तत्साध्याविभावात् व्यापकाभावादिति॰ साध्यव्यापकाभावादि
त्यर्थः साध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणाभिनिवेशात् अतः शंकते॰ न चेति॰ रूपवदिति॰ प्रतिकूलतर्कत्वेनेत्यन्वयः॰ एतादृशासंभ
वेति आगुरुत्वमेतच्छायावद्द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितानवेति संशयेनोपस्थितेत्यर्थः साध्यव्यतिरेकनिश्चयेति॰ अपादक
व्यतिरेकनिश्चयस्यानवकं प्रति हेतुत्वादिति भावः इच्छाश्रयेति गुणत्वहेतुकद्रव्याश्रितत्वानुमाने विशेषः इच्छाधारतो
बाधइति॰ इदं वायुमहेतुसिद्ध्यर्थं पृथिव्यादीति पृथिवीत्वाभावाद्व्याप्यधर्मेव त्वादि त्यर्थः स च गंधाभावादिरेवेति भावः
द्रव्यत्वमिति विशिष्टतासंबंधेनेत्यर्थः प्रसिद्धिरिति उक्तानुमानानंतरं मनसा तादृशद्रव्यवृत्तित्वेन साध्यतावच्छेदकप्रका
रेण साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वस्येत्यर्थः इदमुपलक्षणं आश्रयत्वे द्रव्यत्वस्यापि तिरिक्तत्वस्य वृत्तित्वस्य च वैशिष्ट्यशः प्रसिद्ध्या मनसा विशे
ष्यविशेषणेभिन्नाधेनाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमिति विशिष्टप्रसिद्धिसंभवादत्रापि वोध्यं तन्वेवमित्युपायमपि द्रव्यत्वव
त्साध्यसिद्धिर्नातेत्याकं व्यतिरेकिणित्वत आह॰ इष्टेति॰ द्रव्यत्ववदिति तथाचान्वयीहेतुः स्यादित्यनेनान्वयः॰ अन्वयीहेतुः साध्यप्रसि
द्ध्येवेति॰ इष्टानसिद्धेः इष्टांते द्रव्यत्वे साध्यासिद्धेः व्यावृत्तावेति॰ अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणवत्त्वस्य हेतोर्व्यापकसे
त्यर्थः साध्यतदभावोभयसाधकत्वेनेति॰ प्रकृतहेतोः साध्यतदभावोभयव्याप्तिनिश्चायकत्वेनेत्यर्थः साध्याभाव
साधकत्वे साध्याभावव्याप्तिनिश्चयः साध्यसाधकत्वे साध्यव्याप्तिनिश्चयः तत्सत्त्वादिति॰ अनुकूलतर्कसत्त्वादित्यर्थः अष्ट रम ८५
द्रव्यानाश्रितत्वस्य तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वेन विनाऽष्टद्रव्या

भिः सर्वः गुणत्वादेवेति इच्छाद्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यनुमानेऽन्वेवेत्यर्थः पक्षधर्मताबलादिति· अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकारादित्यर्थः यथाश्रुते कु २

श्रितत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः एकत्रेति· एकमात्रेत्यर्थः सुवर्णे तैजसत्वे तीसुवर्णं तेजः अत्यन्ताग्निसंयोगेऽत्यनुच्छिद्यमानद्रव
त्ववत्त्वादित्यत्रेत्यर्थः अष्टद्रव्यबाधेति· पृथिव्याद्यष्टद्रव्येष्विच्छाबोधाद्याश्रितत्वबाधान्तरे लिङ्गस्यानव्यभिचारान्नपू
र्वमप्रतीतत्वेनेति भावः बाधानन्तरहीति बाधानन्तरमनुमितिः अष्टद्रव्यातिरिक्तरूपविधयापि द्रव्याश्रितत्वप्रकारकत्वादि
त्यन्वयः व्यापकतावच्छेदकेति· येनरूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्तेनैवरूपेणानुमितेर्भानानियमादित्यर्थः यथाश्रुते कु
ष्टलिङ्गस्यानैश्याभिचारात्· पूर्वमप्रतीतत्वेनेति पूर्वं व्यापकतावच्छेदकतयाप्रतीतत्वेनेत्यर्थः ननु वमीश्वरानुमानेनि
त्यत्वसर्वविषयत्वं वहानेकत्वेप्रसिद्ध्यतीत्यत आह· अन्नाघनसेति· सामान्यव्यभिचारमिति· गुणत्वनिष्ठद्रव्याश्रितत्वसा
मान्यव्याप्तिज्ञानमादायेत्यर्थः परिच्छिन्नगुणइति· इच्छाद्रव्याश्रितागुणत्वादित्यनुमानेनप्राथमिकसामान्यतोदृष्टेनेत्यर्थः मा
नाभावादिति प्राथमिकगुणत्वहेतुकद्रव्याश्रितत्वानुमितिप्राक्काले द्रव्यगगनमष्टद्रव्यासत्वे मानान्तराविषयतया नोपस्थितेऽ
घेनोपनीतभासेनेत्यर्थः इदमुपलक्षणं मानान्तरादुपस्थितत्वेपि मानं न संभवति अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारेतीत्वसा
ध्यविधेयत्वनियमात् अनुमिताबुपनीतभानेमानाभावाच्चेत्यपि बोध्यं केचित्तु समाधानमाहुः· येचेति· नजान्तंतीतिनवासा
ध्यो हेत्वनुमानेनइच्छायामष्टद्रव्याश्रितत्वं मानान्तरीविशेषः पृथिव्याद्यनाश्रितत्वविशिष्टद्रव्यातिरेकि तो समन्तविशेषण
ति ध्येयं अनुमानादिति· इच्छायामष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितेरित्यर्थः सामान्यतिरेकितो विनानसंभवति एवं सामान्यतोदृष्टा
नुमानाभावेनातिसिद्ध्यसंभवादिति भावः इत्यप्यारुचिरत्यत्र सोऽष्टावनंतरं दीजेनुपरीकृत्य पादद्रव्याश्रितत्वेनगदाद्यपस्थापय

म.म.
८५
८५

द्रव्यभिन्नत्वेन न ज्ञातं तद्धि साध्यप्रसिद्ध्या व्यतिरेकिणोऽप्यनवकाश इति तत्समर्थनेन मथुरा क्वचित्साध्यादि इति ध्येयं ॰ वस्तुतस्त्वादि
तिसत्त्वज्ञप्तिफलकानवतार इत्याशयेन व्यतिरेकिसामान्यस्य निरूपितविरोधं अभावत्वेनेति अभावत्वरूपेण भावत्वस्य साध्यत्व इत्यर्थः अ
तएव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानत्वस्याभावाभावत्वेनैव वन्ह्यनुमितिरिति भावः अप्रसिद्धत्वेनेति ॰ अप्रसिद्धिरूपीत्यर्थः ननु
तस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावेतरभावव्यापकत्वग्रहासंभवात्कथमनुमितिरित्यत आह ॰ यस्याभावस्येति यस्य प्रतियोगि
नो व्यापकतया हेत्वभावो गृहीत इत्यर्थः तथा च तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकताज्ञानमेव हेतुरिति भावः व्यापका
भाववत्तयेति व्यापकाभावत्वेन रूपेण व्यापकाभाववत्तया ज्ञाने इत्यर्थः तथा हीति तथा चेत्यर्थः इतरस्य जलादेरि
ति तादात्म्यसंबंधेनेत्यादि पक्षविशेष्यक इतिष्टापि व्योष्टपृथिवीतरभेद इत्याकारकः प्रत्ययो जायत इत्यर्थः नन्विदमपि ज्ञा
नं न संभवति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य विशेषणीभूतभेदे विरोधतत्प्रयानज्ञानाभावात् ननु वेतर
त्वस्य भेदत्वस्य च रूपद्वयस्य प्रसिद्धिमत्वाद्विशेष्यविशेषणलाभिति न्यायेन तादृशधीसंभवः इति वाच्यं तथापि पक्षविशेष
णकप्रतीतावनुधावने वैयर्थ्यापत्तेः इतरत्वावच्छिन्नस्य भेदस्य च वैदृश्या प्रसिद्धिमत्वे न विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन पक्षवि
शेषकसाध्यविशेषणक इति स्यात्संभवादिति चेन्न भेदत्वरूपेण पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभेदग्रहे
ज्ञानाभावदशायां व्यभिधानात् नत्वा तादृशापि पक्षविशेष्यकत्वमपि संभवतीति ध्येयं व्यतिरेक्यभासादिति वस्तुतस्सा
ध्यत्वाद्यभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् न पतत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः ॥ अनुमानपरिच्छेद रहस्ये व्यतिरेकिग्रंथ राम
८५

हस्ये॥ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं व्यवस्थाप्य प्रसंगसंगत्या अर्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वं मीमांसकाभि
मतं निराचष्टे-व्यतिरेकानुमानासिद्ध्याविति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वसिद्धाविति त्वर्थः अर्थापत्तिशब्दवाच्यं
ज्ञानं तज्जन्यमते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिरेव तन्मते त्वातिरिक्तमेव तु ध्येयं मानान्तरमिति। अनुमितिभिन्न
मितिस्वरूपः तेनैवेति। अनुमानेनैवेत्यर्थः स्याकारापत्तिशब्दवाच्यस्य ज्ञानस्यासिद्धेः उत्पत्तेरित्यर्थः तथा चानुमितिसाम
ग्र्यासिद्धत्वसामग्र्याजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतुरिति भावः न चानुमितित्वसामग्र्यजन्यत्वादित्येव सम्यक् पक्षांशे निवेशः
वैयर्थ्यात् अर्थापत्तिशब्दवाच्यज्ञानं अनुमितिभिन्नं न वेति विप्रतिपत्तिः पक्षव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं व्यतिरेकव्याप्त्यविषयकानु
मितिभिन्नप्रमितिकारणं न वेति विप्रतिपत्तिः व्याप्तिविशिष्टबुद्धिर्व्याप्तिज्ञानानानुव्यवसायस्य वारणाय व्यतिरेकव्याप्ति
विषयकेति मत्वा। ति नवमीमांसकाः प्राभाकरमीत्याद्यनुभवसिद्धत्वे शाब्दत्वादिजातिवद्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानत्वमर्था
पत्तित्वमित्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकार्थापत्तित्वं नानाजातिविशेषेति दूरपद्रवः न च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितित्वमे
व तद्विषय इति वाच्यम् अननुगतत्वात् तस्य वित्तंवोपाधिविधिकत्वेन तदुपाधित्वं विनापि तादृशानुगतप्रतीतिसाक्षिक
मिते उपमानत्वादिवत् अर्थापत्तित्वं नानाजातिविशेषः सचानुमितित्वव्याप्य एव न च तस्य तद्व्याप्यत्वे मानाभा
वः व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यानुमितिसामग्रीजन्यत्वस्यैव मानत्वादिति चेन्न तत्र
तादृशानुव्यवसायस्यैवासिद्धेः प्रत्युत तदहं न साक्षात्कृतं न वाऽनुमितं परं त्वर्थापयामीत्यनुगतमिति वैपरीत्येनैवानुभवात्तत्र

मू.म.
८६
86

तएवानुमितिसामग्रीजन्यत्वमप्यस्तित्वं तत्र तादृशानुव्यवसायाभावेनाप्यवास्तौ साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यैवानुमि
तिहेतुत्वात् तच्चार्थापत्तिं प्रति तु गुरुत्वात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानापत्त्या हेतुत्वकल्पनात् लघुनोऽसंभवात् तत्रार्था
पत्तिप्रतिलाघवेन साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेव हेतुः अनुमितौ च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्येव किं न स्यादिति वा
च्यं अत्र तत्र व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अर्थापत्त्यपामीत्यनुव्यवसायाभावात् अनुमिनोमीत्येवानुव्यवसायात् व्यतिरेकव्या
प्तिरेकव्याप्तिज्ञानमित्येव किं न स्यादिति वाच्यं अत्र तु ज्ञानजन्ये तत्र तादृशानुव्यवसायादिति प्राहुः हेतोः स्वरूपासि
द्धिमाशंक्य तेनाह तदिति देवदत्तः शतवर्षजीवीति नास्त्येतिपाताद्यावा किंतु सुहृत्स्मृतिकं भवति तच्च तत्र वर्षजीवातिव्या
प्तिमात्रमाह नु मतमाह तत्काल इति शतवर्षजीवी गृहे एवेतीति देवदत्तः शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरिति नि
यमेऽत्यर्थः निश्चितो गृहाभाव इति शतवर्षमध्य एव गृहे देवदत्ताभावस्य निश्चये इत्यर्थः जीवननियमम् आह चेति जी
वत्वनिश्चयकमाहास्यावृत्तित्वनिश्चयपोः प्रामाण्यप्रामाण्यतया तत्रपानिश्चयादित्यर्थः वा तेन कल्पनामितिवहेः न निश्च
याभावेन न निश्चयाभावेन च इत्यर्थः नियमत्वविषयक इति निश्चयत्वविषयकप्रामाण्यसंशयापजननाविरोधित्वर्थः व्याप्या
घःउत्या घटत्याघायलपद्मपेजीवनोपपादकमिति शतवर्षमध्ये मृतागतश्च तवर्षजीवित्वव्यापकमित्यर्थः कल्पयतिज्ञा
पपतिक्त्रमानमाहः पद्यो न्वेति सांशयपक्षारामामाण्यसंशयपद्वारा गृहाभावं: गृहे देवदत्तस्याभावनिश्चयः गृहाभाव राम
निश्चयस्य प्रामाण्यसंशयप्रत्यहेतुत्वेन तत्स्य तद्वारत्वासंभवादाह तडत्यादितेति तत्र प्रयोज्यनिश्चयहपविषयप्रामा ८६

रापसंशयस्त्वर्थः सोपि निकररांजीवनसंशयेनान्यथासिद्धत्वात्तस्य तथापारत्वे मानाभावादत आह जीवनसंशयए
वेति कररणामित्यनुषज्यते तेन तु जीवनसंशयस्यापाराभावात् कथं कररणत्वमित्यत आह कररणदृति फलायोगव्यवच्छि
न्नकाररणत्वस्य कररणलक्षणत्वादिति भावः प्रमाणयोः देवदत्तः शतवर्षजीवित्वग्रहान्यान्नावृत्तित्वनिश्चययोः विरोधज्ञा
नं किरूपार्थविषयकत्वं ज्ञानं शतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगिनि शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वं वधर्मद्वयविरु
द्धं इतरेतरं तन्नाधात्म तन्निश्चयापस्यांतङ्भयं दिषयी कृतमितियावत् तदाहितेति यद्धविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशया
धारेत्यर्थः तादृशविरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासंभवेन तस्योपजीव्यत्वादिति भावः कुत्रचिदित्यस्य सरसोद्भावनं तद्दाजंच
आतरात्रि कस्य प्रामाण्यसंशयस्य तथापारत्वेमानाभाव इति तस्मिन् गविशेषसत्तासत्त्वे जीवित्वे सति गृहाद्वृत्तित्वस्यैव हेतु
कररणपत्वादिति भावः अनुमानासंभवात् अनुमितिकाररणत्वासंभवात् संशयस्य कल्प्यकत्वइति तत्संशयस्योपपादक
निश्चायकत्वेरस्त्वर्थः तदेवकोटिनिर्वाहकेति तरेककोटिघुपपादकेत्यर्थः कल्प्यनापत्तिः कल्पनाविषयः एवं सर्वत्रापत्ति
तत्संशयः निश्चितस्य संशयः प्रमितत्वे निश्चितत्वे अनुमानादेव तिदेवदत्तेनेति वहिः सत्त्वे सति गृहासत्त्वादिन्यनुमानादेवत्य
र्थः वहिः सत्त्वनिश्चयाश्चवहिः सत्वनिश्चयसंभवात् कदाचित्प्रमितत्वमिति यदा कदाचिन्निश्चितविषयक संदेहस्यैव कल्प्यनाग
त्वेदृत्यर्थः कल्प्यनास्यात तदुपपादक कल्प्यनास्यात् जीवनसंशयस्येति जीवनस्य संशयोपस्थादिति यत्तु त्वत्प्यागृहा सत्वनि
श्चयस्येत्यर्थः उपपादकतेस्य माधानेगृहाभावनिश्चयरत्सयसंगतेः तत्त्वानुपरंस्फुटीभविष्यतीति मतापि मतत्वेन निश्चितोपिव्यो

म॰म॰
८१
87

मचारेणान्यत्वपक्षसिद्धारेणपक्षोक्तेःसामग्रीप्रभवसंशयस्यकल्पनादिद्वारैवेत्यर्थः मतजनिष्यमाणयोरितिम
तत्वजनिष्यतिसंशयस्य जीवित्वसंशयस्येत्यर्थः कार्यकारणभावस्यफलत्वलाभेनतत्त्वधिक्तित्वेनविलक्षणत्वशक्तिम
त्वेनैवेतिभावः किंचेत्युक्तदोषमनुवदति अतएवेतिपक्षोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्यकल्पनादिद्वारैवेत्यर्थः मतजनि
ष्यमाणयोरितिमतत्वजनिष्यमाणता त्वेनविशिष्टितयोरित्यर्थः गृहाभावविशिष्टपः गृहासत्वविशिष्टपः पक्षोक्तेति पक्षोक्त
रूपेणजीवित्वसंशयंजनयतीत्यर्थः किंवितु जीवनसंशयस्येतिपक्षोक्तयैवजीवनसंशयस्येत्यर्थः मतेपीतिवहिः
सत्वविशिष्टपाभाववत्वस्यपीत्यर्थः एतेनान्यपक्षसिद्धारःसंपादितः पक्षोक्तेति तादृशसंशयेचवहिः सत्वविशिष्टपाभावोऽति
त्यएवेतिभावः एतेनहूषणादयमेवनिराकृतंतन्नन्तुतवापिसत्वादिनानिश्चितेगृहासत्वविशिष्टपः कथंवहिः सत्वनक
ल्पनमतोऽतएवेतिननुजीवत्वविशिष्टपेप्रामाण्यसंशयाज्जीवत्वसंशयाभावयोग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावविशि
ष्टेपिप्रामाण्यसंशयात्कथंनगृहाभावसंशयइत्यतआह गृहाभावेतितत्भावतत्रयोग्यानुपलब्धिजनितत्वज्ञानमे
वविशेषदर्शनतयाप्रामाण्यसंशयविरोधीतिभावः जीवनविषमेतिदेवदत्तेनतवर्षजीवित्वगृहाभावृत्तित्वविशिष्टपेरि
त्यर्थःतुःत्यववलत्वमितिउभयत्रैवसंदिग्धप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः अवगतंप्रमाणान्तरितिवहिःसत्वकल्पनावहिःसत्वविशिष्टप तत
ःविशेषदर्शनमितिवहिःसत्वव्याप्यस्यशतवर्षमध्येगृहासत्वेसतिशतवर्षजीवित्वस्यनिश्चयाविरहादित्यर्थः व्याप्यनिश्चय ८१
एवतदनुपपत्त्याव्यापककल्पनादितिभावः नतुसंशयकारणकार्यापत्तिस्थलेव्याप्यनिश्चयोनहेतुः किंतुव्याप्यसंशयएवतथा

फलवलात्तथैवकल्प्य नादित्यत आह कल्प्यनेवेति जीवनेति शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकेत्यर्थः गृ
हनियमेति गृहासत्तो गृहान्यावृत्तित्वस्य व्यापकेत्यर्थः उवितत्वेन भवतमिमतेति व्यापकसाध्यविशिष्टत्वेन ननु व्याप्य
संशयमाचनव्यापकार्थापत्तिहेतुः किंतु विलक्षणतत्संशय एवेत्यत आह जीवनेति जीवनमरणयोर्जीवत्वतदभावयोः संशये
गृहान्यावृत्तित्वसंशयतो वैलक्षण्यापादित्यर्थः एवं गृहान्यावृत्तित्वज्ञानं बलीयः निश्चितप्रमाणापन्नशतवर्षजीवित्वज्ञानं च अव
लंगृहीता प्रमाणाप्य कूपकेनेति शतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चितस्य देवदत्तस्य गृहान्यावृत्तित्वनिष्ठपनेत्यर्थः अप
रस्य कथं परविषपीन तस्य शतवर्षजीवित्वस्य बाधा तदभावविनिश्चयः शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति गृहान्यावृत्तेः शतवर्षजी
वित्वाभावनिश्चयापादितिभावः न संशय इति न शतवर्षजीवित्वसंशय इत्यर्थः अवधारितमिति निश्चितमित्यर्थः गृहान्यावृत्तित्वं
संदिग्धमित्यपि बोध्यं गृहाभावः गृहे अभावः न चैवमेवं तक्र व्याप्तिरित्यत आह एवं चेति जीवित्वे सति एतत्कतवर्षजीवि
त्वे सति एतत्कतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः व्यतिरेकेति अस्मदुपलब्धगृहादेः बहिर्भिन्ने मैत्रादौ समध्ये हे
तु विमृश्य हेतूपायमन्त्वयिना विसंभवतीत्यपि बोध्यं लिंगेति अत एकं कल्प्यनास्वेति वकारोपतद्दल्यर्थोपयतो लिंगविशेष
णाजीवित्वसंशयेपवाह सत्वकल्प्यनोन्नात्यवेत्यर्थः प्रमाणाद्वयेति निष्पद्यार्थापत्ति पक्षप्रमाणापत्तेणपादित्यर्थः जी
वनसंशयमिति गृहान्यावृत्तित्वसंशयमापाद्येत्यर्थः तेन निष्पत्स्यते गृहान्यावृत्तित्वसंशयस्यैव वह्निः संशयत्वा
दितिभावः अतिप्रसंगादिति सर्वस्यैव तत्संशयोत्तरं तन्निश्चयापत्तेरित्यर्थः पूर्वं तत्संशयस्य तदुपपादकनिश्चयहेतुत्व

म.म. सर्वत्रैवतत्संशयानंतरं तदुपपादककत्वनापत्तिरित्युक्तं तत्संशयस्यैव तल्लिंगपदे हेतुत्वे सर्वत्र तत्संशयानंत
२२ रं तल्लिंगप्राप्यापत्तिरित्युक्ततरत्ति न पौनरुक्त्यं यद्यपि पद्योक्त सामग्रीप्रभवसंशयसहकारेणात तत्संशयस्य तल्लिंग
४४ पदे तुल्यानुपगमान्नातिप्रसंगः तथापि स्फुटत्वादिदमुपन्यस्येक्रमेवसमाधानमुभयत्राहःमेवमिति एवं तर्क
पतीति एवं लाघवगौरवतर्कमवधारयतीत्यर्थः योग्यानुपलब्धीति लाघवगौरवज्ञानशरीरमेवेदं सर्व
त्रेष्टव्यं तेनैव तर्कसहकारिणा द्वहिः सत्वकल्पयतीतिनागिमग्रंथविरोधः गृहाभावनिश्चयदृत्ति शतवर्षमध्ये गृ
हेऽभावनिश्चयदृत्यर्थः सुहृदः प्रमाजीवननिश्चयमतिशतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोरित्यर्थः बाधव्यस्य प्रमावि
रुत्वयोरितिपत्रपडुभयं विरुध्यते त्रतदुभयविषयकयोर्द्वयोरप्रमात्वादित्यर्थः भवति च शतवर्षमध्ये गृहान्यावृत्तित्वे
सति शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वं च हृदयं विकुत्वमितिभावः मारणं कल्पयितेतिमरणसत्वेन जीवनज्ञाने प्रमोत्पत्ते
:वहिःसत्वं कल्पयितेतिवहिःसत्वसत्वेनेत्यर्थः वहिःसत्वकल्पनइतिवहिःसत्वसत्वेइत्यर्थः गृहनिश्चयमेनिगृहान्यावृ
त्तित्वनिश्चयेत्यर्थः बाधव्यस्य प्रमात्वं शतवर्षजीवी गृहएवेति शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः निश्चयमहृयस्यावि
बाधस्यादितिनिश्चयत्वस्याविभिन्नप्रमात्वस्य हृदयस्यादित्यर्थः शतवर्षजीवादेवदत्त इत्यस्य शतवर्षजीवित्वाभाववतिशत
वर्षजीवित्वप्रकारकत्वनिरूपणाशतवर्षजीवित्वात्प्रमात्वस्यात शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तित्वस्य शतवर्षजीराम
वित्वस्य विशेषणतास्याभावेन विशिष्टस्याप्यभावाच्छतवर्षजीवित्वविशिष्टगृहान्यावृत्तित्वाभाववति तादृशगृहान्यावृत्तित्व २२

प्रकारकत्वरूपविशिष्टप्रमाणत्वं स्यादिति भावः ॥ अप्रमात्वं स्यादिति यथाश्रुते चैतत्त्वनविशिष्टत्वोपयोविशेष्यवाधास्त्यपि
मन्वय्यासंगतेः तन्मूतत्वे वस्फुटीभविष्यति तन्नियमवाधस्येतिदेवदत्तशतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरिति नियमतया
प्रमात्वं तत्रस्येत्यर्थः तद्बाधइतितेषाम प्रमाणपेत्यर्थः नत्वासीतित्यातिः शाह्युज नितत्कारेसाम्भ तवडुतरव्यातिज्ञा
नानामप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः देवदत्ततद्वपवेति गृहत्वव्याप्तिः तादात्म्यसंबंधेन गृहसत्वस्यव्याप्तधीः गृहान्यावृ
त्तित्वधीरितियावत् न चैकस्य देवदत्तस्य तावत्कालोपाधिजीवित्वनिष्पन्नपादेवदत्ते तद्वपवतद्वपवादिपरंपरासु
गृहान्यावृत्तित्वनिष्पत्ता नाकथमत्यत्वमिति वाच्यं तावत्कालोपाधिजीवित्वनिष्पन्नपस्यतपादेवदत्ततद्वपवतद्व
पवादिपरंपरासु पाववत्सु सत्वेन जीवनव्याहेकस्यवडुत्वात न च तथापि वहिः सत्वकल्पने देवदत्ततद्वपवादिपरंप
रासु गृहनियमनिष्पन्नपवत्वेषु गृहतद्वपवादिपरंपरानियमनिष्पन्नपानामप्यप्रमात्वं स्यादिति कथमत्यत्वमिति वा
च्यं मरणकल्पनेन गृहतद्वपवादिपरंपरादेवदत्ततद्वपवादिपरंपरानामपि कालोपाधितपातन्नजीवित्वनिष्पन्नपानां का
लोपाध्यंतरजीवित्वनिष्पन्नपानामप्यप्रमात्वं स्यादिति वा डुत्यादिति भावाः अभावस्वरूपेति तत्सुरूपीपशरीरप्राणसं
योगाधिकरणत्वरणाहृत्ति तत्सुरूपीपशरीरप्राणसंयोगध्वंसरूपमित्यर्थः गृहान्योन्याभावाभावपेति गृहतद्वपवा
त्मकान्योन्याभावाभ्यायाप्तकवहिः पदार्थेत्यर्थः यद्यप्येतादृशवहिः सत्वापेक्षयापि पयोक्तमरणगुर्वैवतथा
पि गृहावच्छिन्नतत्तद्भूतलप्रतियोगिकविशेषाभावकूटघटितत्वेन लघुतरं जीवनमापाततिमरणकल्प

नेच वह्निःसत्वापेक्षया गुरुतरं गृह्णात्यावृत्तित्वमापास्यतीति गौरवादिति भावः तथा सतिजीवनमात्रमेवकल्प्यतां
किं वह्निःसत्वकल्पनेनेत्याशंकापामाह तन्नेति उपजीव्यत्वेहीत्यर्थः अनुमानादपीति तथा चावश्यकत्वात्तद्धिक
ल्प्यतइति भावः एतावन्नेत्यर्थः एतावद्दीजवज्ञानेनेत्यर्थः वह्निःसत्वं कल्पयतीति वह्निःसत्वनिष्यापयतीत्यर्थः पर
गौवलाघवज्ञानाभावान्न निश्चयजनयतीति भावः एतेतर्किंवेत्युक्तमपि प्रत्युक्ततत्संशयेकमात्रस्यतत्परिचायकत्वे एवा
तिप्रसंगात सहकारितां विशेषमासाद्य तस्य तद्यत्वे वातिप्रसंगाभावादिति तर्हि एवं न चैतादृशतर्कस्य सहकारित्वे तत्सहकृत
संशयस्यामान्यमेवकल्प्यकमस्तु तत्पयोजक सामग्री प्रभवत्वविशेषणोनेति वाच्यं अयं पुरुषो नवति संशयस्याविपुरु
षत्वं भावरूपेण हृभावापेन्नपातादितितर्कसहकृतस्य पुरुषत्वकल्पकत्वापत्तेः अत्रैष पत्तौ नैहृपमेवोक्तविशेषणमिति ध्ये
यं विपर्यये विति विपर्ययपर्यवसायि परीतहृति यावत तदपर्यवसायि वेतहृनुमितिजनकसाम्यस्य सहकृतत्वे आमासत्वं लाघवा
र्थनिश्चयाजनकत्वं ईश्वरानुमानादौ लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थानुमितितुनेकसहकारेणैव लघुर्थानिश्चयजनकत्वद
र्शनादिति भावः तत्पर्यवसायेन्यैतिस्वद्दृष्टएवत्कालीनवह्निःसत्वमरणान्यतरप्रतियोगी एतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगि
प्राणित्वे सतिगृहासत्वादित्यर्थसमनुमितिजनकसामग्र्याःसहकारित्वेवेत्यर्थः विपर्ययवेति लघ्वर्थासनुमितिजनकसामग्य
सहकृतानामपीत्यर्थः ननु लाघवज्ञानस्य प्रमाणान्तरेपिसहकारित्वे प्रमाणान्तराहवव्वह्निःसत्वे ज्ञानंभविष्यतिकिं मर्थापत्त्या राम
स्तुतअत आह न चेति तत्स्यामितिलाघवज्ञानदशायामित्यर्थः प्रमादिविशेषातशक्तिविशेषणात प्रमाशक्तीति प्रमाजनकशक्तेरुद्रव ८९

ताधात्म्यादित्त्वार्थः शक्तिनिष्ठपदार्थान्तरं अथग्रहरूपधर्मधर्मिणोर्भेदाग्रहरूपेणोक्तत्वार्थः गुणाभिरन्वयाख्यात्वं प्रमाणप्रमाणादिष्वमु
त्के जीवनग्रहाभावव्याहककमानयोरिति शतवर्षजीवित्वनिष्ठप्रयोग्यानुपलब्ध्याधिजनित ग्रहाभावनिष्ठप्रयोरित्यर्थः मृतस्य
तज्जीवननिष्ठप्रत्ययाभासत्वात्तद्ग्रहस्य तेन ग्रहाभावनिष्ठप्रामाण्याभासत्वादिति भावः कुत्रचिज्जीवननिष्ठप्रमव्याहककमानयोरिति पा
ठः तत्रापि निष्प्रमव्याहककपदे नयोग्यानुपलब्ध्याधिजनितादेवदत्तो ग्रहे नास्त्येवेति निश्चयो विवक्षितः ननु जीवी ग्रह एवेति निष्प्रत्यत
यासतिवहिः सत्त्वप्रमा कुत्रापि न स्यात् तद्ग्रहे एवेति निष्प्रत्ययत्वात् प्राप्त्याभासत्वादिति ध्येयं वादो वेतिप्रमा शक्त्वेरुद्रवनाशत्त्वभावस्य
प्रमाहेतुत्वमाह पक्षेति। संशयप्रकृताकार्यापत्तिपर्वपक्षरहस्य॥ अनुमानपक्षरितिहेतुत्वे तत्रैः शतवर्षजीवी देवदत्तो ग्रहाव्याहति
रितिनिष्ठपदार्थान्यतरत्व शतवर्षजीवित्वमग्रहाव्याहत्तित्वप्रमान्यतरवृत्तिशतवर्षजीवित्वग्रहाव्याहत्तित्वाभावविरोधनिरूप
काधिकरणविशेष्यकशतवर्षजीवित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति सद्विशेष्यकग्रहाव्याहत्तित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वादित्यर्थः
तदुभयविरोधनिरूपत्वं तु तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं तत्र तदुभयविरोधनिरूपकाधिकरणविशेष्यकत
त्प्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तादृशाधिकरणविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानवृत्तित्वं तदुभयसामान्यं वृत्तीयपक्षासम्भवानुगम
:इत्यत्र वा अनुगम इति निष्पदार्थान्यतरत्व सामान्यमुखेनैव व्याप्तिरिति भावः पक्षाश्रुते शतवर्षजीवदेवदत्तस्य चेव्य
भिचारात् तस्य प्रमात्वात् बाधस्य सामान्यतो ऽदर्शनत्वात्तर्कसहकृतादिति लाघवज्ञानसहकृतादित्यर्थः ग्रहनिप्रमव्याहककबाध
इति ग्रहाव्याहत्तित्वनिष्ठप्रत्ययाप्रामाण्यनिष्ठपक्षत्यर्थः जीवत प्रमाणबाधकमिति शतवर्षजीवित्वनिष्ठप्रत्यया प्रमात्वस्यर्थः

मू·म· गृहनियमप्रमाणोतिगृहान्यावृत्तित्वनिष्ठयाप्तिघटितेन एतत्कालीनप्रागभावाप्रतियोगिप्रागित्वे सति गृहान्यावृत्तित्वविशि
२९ ष्टगृहासत्वेन लिंगेनेत्यर्थः मरणानुमानात् मरणस्यानुमानप्रमाणसिद्धत्वात् तत्प्राणत्वाभिमतयोरिति शतवर्षजीवी देवदत्त
:शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति निश्चयद्वयोरित्यर्थः वाधः स्यात् अप्रमाणत्वं स्यात् शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति
निश्चयोपि शतवर्षजीवित्वस्य देवदत्ते प्रकारत्वादिति भावः निश्चयद्वयोरिति प्रतिबंधकसमवहितेत्यर्थः जीवनप्रमाणात्
केवलस्य दुःप्रतिबंधकत्वादिति नप्रमाणावकजीवित्वव्याप्तिनिश्चयात जीवित्वनिश्चये जीवित्वसिद्धौ वहिःसत्वानुमाना
त वहिःसत्वानुमानप्रमाणासिद्धत्वात् एकप्रमाणाधारे वेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्येवाप्रमाणत्वं स्यादित्यर्थः परस्या
रेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयमित्यर्थः जीवनप्रमाणं शतवर्षजीवित्वनिश्चयं वाधप्रमात्वनिश्चये जीवनप्रमाणात्
जीवित्वातिव्यापकप्रमाणात् वहिःसत्वज्ञानविनेतिदेवदत्तो वहिःसत्वस्यादित्यर्थः वाधविनुपितिअप्रमात्वेननिश्चेतुमित्यर्थ
:गृहनियमनिश्चयस्याप्रमात्वं हि वहिःसत्ववतिदेवदत्ते गृहान्यावृत्तित्वप्रकारकः वहिःसत्वस्यैव गृहान्यावृत्तित्वाभावत्वादि
तिदेवदत्तो तन्निश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः वाधानंतरं अप्रमात्वनिश्चयानंतरं अतः देवदत्ते वहिःसत्वज्ञानं गृहानिय
मेति गृहान्यावृत्तित्वसंशयजनकत्वर्थः जीवित्वसंशयाद्वारोपलब्धाप्रमाणपुसंशयाहितगृहान्यावृत्तित्वसंयोगात्मककोटि
द्वयोपस्थितिसत्वादिति भावः तुल्यवलत्वेति संशयप्रतिबंधकभूतस्यरत्यर्थः अपर्यापत्यापीतिपदसमसामग्र्यावलवत्वेनगृहासत्त्वम
हति त्वमसंशयसामग्र्या सत्वान्नसंशयस्यैवान्यनुमर्हत्वादिति भावः अपिनिर्वललवत्वादिति अर्थापत्तिजनकान नस्यजीवित्वसंश २९

पस्यग्रहान्यावृत्तित्वसंशये प्रतिबंधकत्वादित्यर्थः अलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीमात्रमेसा प्रग्याः सर्वतोदुर्बलत्वात् ग्रहान्यावृत्ति
त्वसंशयस्य वर्तमानस्यालौकिकप्रत्यक्षत्वादिति भावः देवदत्ते वह्निःसत्त्वानिश्चयं विना वह्निःसत्त्ववति देवदत्ते ग्रहान्यावृत्तित्वप्र
कारकमित्याकारकविशेषतोऽधिकरणाघटितप्रमात्वग्रहासंभवेपि वह्निःसत्त्ववति ग्रहान्यावृत्तित्वप्रकारकमित्याकारेण सा
मान्यतोऽधिकरणाघटितप्रमात्वग्रहः संभवत्येवेति समाधत्ते तर्कसहकारेणेति बलवत्त्वेनेति सामान्यतोऽधिकरणाघटितप्र
मात्वग्रहसामग्रीसहकृतबलवत्त्वेनेत्यर्थः ग्रहनिष्ठमेति ग्रहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्वग्रहसंभवादित्यर्थः जीवनबाधकेति जी
वित्वनिश्चयस्याप्रामाण्ये इत्यर्थः तद्धि खपेति शतवर्षजीवी देवदत्तो ग्रह एवेति निर्णीयाप्रमात्वस्मारकत्वादित्यर्थः कल्पनाप
प्रमाणाभावसहितकल्पनापपन्नमिति जनेकृताकृ इत्यर्थः ग्रहनिष्ठमग्राहकबाधकद्वारेति ग्रहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रामाण्यग्रह
द्वारेत्यर्थः अनिर्धारितेकेति सामान्यतोन्यतरानिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयेतरेत्यर्थः एकबाधानुकूलेति ग्रहान्यावृत्तित्वनिश्च
यस्याप्रामाण्यानुकूलवह्निःसत्त्वकल्पनायामित्यर्थः एकबाधप्राप्तेः सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयः ननु
सामान्यतोऽन्यतराप्रामाण्यनिश्चयं विनोक्तदोषप्रमाणानि ह्यनितिसंशयोपपत्तौ कल्पनालाघवतर्कसहकाराद्वह्निःसत्त्वनिश्चयं
जनयिष्यतीति किं सामान्यतो दृष्टेनेत्यत आह किंचेति विरोधज्ञानानन्तरं विरुद्धार्थविषयकज्ञानानन्तरं एकप्रमाणानीति अ
नयोरन्यतरद्प्रमाणमिति धीपदिनात्तीत्यर्थः तदाप्रामाण्येति ग्रहाभावनिश्चयाप्रामाण्यग्रहे विरुद्धार्थविषयकत्वानुपस्थि
त्यानिश्चिताप्रामाण्यकत्वात् अन्यतरस्याप्रामाण्यज्ञानेवत न प्रामाण्यनिश्चयोऽप्रामाण्यसंशयादिति भावः ननु मामन्याप्रामा

म.म.
९०
90

ण्यसंशये जीवनसंशयादेव बहिः सत्त्वकल्पना भविष्यतीत्यत आह । न स्याद्वेति । द्वयोरिति । जीवनग्राहकप्रमाणपूर्वगृहान्याव
त्तित्वग्राहकप्रमाणयोरित्यर्थः । जीवनमरणेति मरणपदं मरणानिश्चायकगृहान्यावृत्तित्वपरः जीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चयो
पहितत्वादित्यर्थः । तथा च गृहीतप्रामाण्यकजीवित्वनिश्चयसत्त्वात्कथं तत्संशय इति भावः । इदमापातत इत्यत्र द्वयोः प्रामाण्य
पूर्वं न निश्चितं निश्चितं वा स्मरणदानीं नास्तीति तत्र सामान्यतोऽदृष्टेर्विनापि प्रामाण्यसंशयादिसंभवोऽदिति ध्येयं ननु तावताऽभ
वतु प्रामाण्यसंशयात् पूर्वं सामान्यतो दृष्टाव भावस्तथापि तस्याचप्योरेकमप्रमाणमिति ज्ञानं जनयित्वा विना शान्तज्जनित
प्रामाण्यसंशयाहितजीवित्वसंशयानन्तरं तत्कार्यविभाव बहिरसत्तीति ज्ञानेकयपस्यादतो जीवित्वसंशयः कारणानिरूपणं(?) शंकते अ
पेक्षितपर्यवसितत्वात्तद्विनाभावनिश्चयादयप्रामाण्यसंशयाहितेत्यर्थः । अनुमितिमितिसामान्यतोऽन्यतानिश्च
यस्य प्रामाण्यानुमितिमिति मितिमित्यर्थः । पुनरिति गौसंशयानंतपुनरनुसंधीयमानमित्यर्थः । विरुद्धार्थग्राहकत्व ज्ञानं विना ब
हिः सत्त्वकल्पनापीतिषष्ठ्यर्थे सप्तमी अत्रवाधप्रसंगादिति । अवधेः सत्त्वं तदभावप्रसंगात् सत्त्वप्रसंगादिति यावत्तदनुसं
धानं विना तस्यासत्त्वं तु अनुभवसाक्षिकमिति भावः । पर्यवसानमिति । विनष्टमपीत्यर्थः । अघटद्रव्यवृत्तित्वाविशते अघटद्रव्यवृ
त्तित्वभावनिश्चयेत्यर्थः । व्यतिरेकिरोति । हेत्वा अघटद्रव्यातिरिक्तद्रव्याभिन्नत्वे सति गुणत्वादिति व्यतिरेकिणीत्यर्थः । तादृशे(?) इति अ
घटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धेः संभवादित्यर्थः । तत्रकारकेति अघटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकत्वस्य ननु त्वात्पूर्ववाधसहकारेण ताव
द्व्याप्यत्वान् वक्षेत्यकमपि प्रकारीभूयमानन्तद्रव्यत्वानुमानादेतत्पादर्शनादित्यत आह । व्यतिरेकिणापीति व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानसा ९०

पीत्यर्थः ननु विरुद्धत्वार्थग्राहकत्वप्रतिसंधानं विना वह्निः सत्त्वनिष्ठपक्षसत्त्वमेवास्ति त्वंतस्य पुनरनुसंधानं विनापि पर्याप्तसाम
ग्रीप्रभवसंशयानंतरं लाघवभयाद्वह्निः सत्वे भिन्नपक्षानुभवास्तित्वत्वादित्यपरस्याहाह । अविवेतिसामान्यतो हेतुमितिजीवित्व
संशयानंतरोत्पत्तिसमिम्पर्थः जवप्राणित्वप्रतिसंधानाभावेपि पर्याप्तसामग्रीप्रभवसंशयानंतरं वह्निः सत्वे सिद्धे रवीपत्तिरिति
रिच्यतामिति वाक्यमेकेवलके इष्यितवृहस्पतिकत्वस्य घटादिसाधारणतया प्राणित्वोपाधित्वं विनापक्षोक्तसामग्रीघटक शत
तवर्षजीवित्वनिश्चयपक्षासंभवादिति भावः विशेषविषयत्वादिति सीवनत प्रकारेणाजीवनविषयकत्वादित्यर्थः अन्यथा अ
न्यतरत्वरूपेणाजीवनविषयकत्वमप्यनुमेयत्वे तिपक्षेण न संभवति भिन्नप्रकारकत्वेन विरोधिविषयकत्वाभावादिति भाव
ः । नियमाग्राहकमानेतिगृहाभ्यावृत्तिलनिष्पनिश्चितलिंगकमरणापरामर्शेत्यर्थः तत्त्वदेवदत्तोमत ग्रहाभ्यावृत्तित्वेस
ति गृहासत्वार्थ प्राणित्वादित्यत्राबाधकमिति भावः जीवनग्राहकस्यैवेति देवदत्तः शतवर्षजीवीके इस्य वृहस्पतिकप्राणि
त्वादेरेवेत्यर्थः सत्प्रतिपक्षितत्वादितिपक्षविसत्प्रतिपक्षीन सर्वत्र तथापि चतुष्टमावसत्त्वार्थापत्तिराया स्यतीति भावः ननु जी
वनग्राहकस्यकेइस्य वृहस्पतिकप्राणित्वे केवलप्राणित्वादिरूपतया भ्यपत्वेन बलवत्त्वमित्यत आह एकेनेति द्विशेषमा
त्रपर्यवसायित्वेन जीवित्वत्वप्रकारेणाजीवित्वानुमितौ हेतुत्वेनेत्यर्थः गृहाभिसंधिना समाधत्ते तद्विति विशेषपर्यवसान
ति लाघवादिसहकारेण विशेषप्रकारेणानुमितिजननेत्यर्थः अन्यसाधर्म्येणातिपर्वतोनपर्वतोपवह्निमान्पर्वतोप
वह्निमदन्यत्वादितिसत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः अभिसंधिमुद्घाटयति अप्रयोजकत्वादिति अप्रयोजकत्वात अनुमिति

म॰म॰ प्रयोजकरूपमस्यत्वात् हेतौ पक्षधर्मताविरहादिति यावत्सं विपरीतसाधनमिति मे पक्षधर्मतावलम्ब्यावशेषव्याप्य
६१ वत्तानिरूपकत्वर्थः तुल्यमिति गृहान्याहृत्तित्वस्य हेवहत्ते संदिग्धत्वादितिभावः निपमग्राहकत्वेति· पर्वोक्तस्तु गृहान्या
हृत्तित्वनिरूपस्येत्यर्थः अप्रयोजकत्वात् अनुमित्यप्रयोजकत्वात् तत्र प्रामाण्यसंदेहादितिभावः न त्वेवं जीवित्वे सति गृहासत्वेन
९१ हिः सत्वानुमितिरेवकथं स्यात् गृहान्याहृत्तित्वनिरूपकलाघवतर्कसहकारेणोत्पन्नजीवित्वविषयकानुमितावपि प्रामाण्यसंशयेन लिंग
विशेषताजीवित्वसंदेहात् व्याप्तिपक्षधर्मतानिरूपविरहादित्यत आह· जीवनग्राहकस्येति· ज्योतिः शास्त्रीयपद्यार्थप्रेव ज्योतिःशास्त्रीय
पद्यार्थप्रसंगएव जीवनग्राहकस्य सामान्यतोदृष्टस्य लाघवातर्कसहकारेण जीवनविषयकस्य सामान्यदृष्टस्य विपक्षबाधकं अप्रामा
ण्य यहे बाधकः सन् व्याप्तिग्राहकमस्तीति जीवित्वलिंगकवहिः सत्वानुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिरूपकमस्तीत्यर्थः विशेषग्रा
हकमानेनेति अनुत्पन्नवलेनेति शेषः गृहान्याहृत्तित्वस्य निरूपालत्वेपि मरणव्याप्यत्वेन धर्मांतरनिरूप एव प्रतिबंधकस्यादित्याशं
कते· नवेति प्रमाणाविरोधेन प्रमाणांतरविरोधे न मरणव्याप्यत्वेन प्रमेयत्वादिलक्षणापत्तिं विधर्मांतरस्य निरूपेन प्रतिबंधेनेतिपाठ
तपघपिमरणव्याप्यत्वे नपर्विं विरुद्धधर्मांतरस्य निरूपोपि सर्वत्र तथापि पक्षे तदभावत्ताव्याप्ति शेषापत्तेरिति भावः विशेषपरत्वा
भावेनेति विशेषप्रकारकत्वमितिजनकत्वाभावेनेत्यर्थः अविरोधात् मरणव्याप्यवत्तानिरूपस्याप्रतिबंधकत्वात् तदधिकरणत्वादेवे
ति तद्रूपेहेतुसामान्यतोदृष्टस्याधिकरणत्वादेवेत्यर्थः तर्कतोऽत्र प्रामाण्यसंशयादितिभावः अन्यथेति तर्कस्याधिकरणत्वासंपादकत्वे राम
रत्यर्थः तद्विरोधेनेति वहिः सत्वाभोवव्याप्यत्वेन पक्षे विधर्मनिरूपस्य प्रतिबंधकत्वेनेत्यर्थः किंवेत्यापाततः वहिः सत्वाभावव्याप्यत्वेन प ६१

त्विंवित्वर्मनिश्चयसत्वेवेहि: स निश्चयाभावत्वस्यापन्नेः तथापि तदानीं तदनभ्युपगमादिति ध्येयं बाधः अप्रामाण्यं तत्र विशिष्टबाधः तत्प्रतिपा
घविशिष्टविषयकज्ञानस्याप्रामाण्यं न विशेष्यबाधात् न विशेष्यस्य गृहान्याहृत्तित्वस्याप्रमात्वापत्तेन गृहान्याहृत्तित्वाभाववति गृहान्याहृत्तित्व
प्रकारकत्वादिति यद्यप्यबाधादिति: गृहान्याहृत्तित्वांशे बाधसंभवादित्यर्थः किंतु विशेषणाबाधादिति किंतु शतवर्षजीवित्वाभाववति श
तवर्षजीवित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः धर्मिणि विशिष्टस्य प्रकारत्वे विशेषणस्यापि प्रकारत्वनियमात् अत एव गृहान्यत्वविशिष्टस्याभावानुगा
हत्वस्याप्यप्रमात्वं गृहोविशिष्टस्ताप्रकारत्वे गृहान्यत्वस्यापि प्रकारत्वादिति भावः शतवर्षजीवित्वबाध एवेति शतवर्षजीवित्वाप्रमात्व
मेवेत्यर्थः तथा च निश्चयमात्वस्याप्रमात्वद्वयकल्पना नास्तीति भावः विशेषणाभावद्वति तथा च विशिष्टाभाववति विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमा
त्वमापत्येवाप्रमात्वद्वयकल्पनापत्तिरिति भावः विशिष्टाभावस्येति विशिष्टाभावव्यवहारविषयस्येत्यर्थः हमापातत: विशिष्टाभावस्याति
रिक्तस्याभावेपि विशिष्टं नास्तीति प्रतीत्याविशिष्टस्य प्रतियोगित्वान्नानावद्विशेषणाभावस्यैव विशिष्टस्य प्रतियोगित्वाभ्युपगतत्वा
द्विशिष्टाभाववति विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वमाहाय प्रमात्वद्वयकल्पनाभवत्येवेति ध्येयं यदि पर गृहान्याहृत्तित्वशतवर्षजीवित्व
यो: सम्पापाविशेषेपि जीवित्वोपपादकं वहि: सत्वमेव कल्प्यते न तु गृहान्याहृत्तित्वोपपादकं मरणाभिस्त्वत्र तर्कोविनिगमकस्त्वुच्यते
तदेवत तद्दृष्टतो देवदत्तो जीवन मरणान्यतर प्रतियोगीति सम्भाव्यते हष्टा जीवित्वलिंगविशेषतो निश्चित्यानुमानादेव वहि: सत्वज्ञान
स्यादितिव्याख्यानं नैवं किंतु यथोक्तसंशयस्यापमेव तभावोपत्तर्कं विनापि धर्मिति वस्तुगत्या अबाधितं पन्नदेवकल्प्यते न तु बाधि
तमिति तन्मरणाकल्पनेतीति केचिन्मीमांसकावदंतित्वन्मतमुपन्यस्यति अन्ये त्विति जीवी गृहे एवेति शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्याह

म॰म॰
६२
९२

त्तिरित्यर्थः गृहेनास्तीति शतवर्षमध्ये गृहेनास्तीत्यर्थः प्रमाणेषु निश्चयप्राप्येषु द्वयोः शतवर्षजीवित्वनिश्चय शतवर्षमध्ये गृहासत्
त्वनिश्चययोः अविरोधेपि परस्परविरुद्धार्थविषयकत्वाभावेपि विरोधमानमस्तीति द्वितीये विरुद्धार्थविषयकज्ञानमस्तीति भाव
ः तत्र तस्मिन्ज्ञाने मति अप्रमाणादृष्टिर्नेति अप्रमाणकनिश्चय प्रापादितेत्यर्थः प्रमाणद्वयेति निश्चयद्वयेत्यर्थः विरोधज्ञानेति विरुद्धार्थविष
यकज्ञानेत्यर्थः अप्रामाण्यविशेषेति हेत्वन्तः शतवर्षजीवी शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति निश्चयद्वयनिष्ठाप्रामाण्यसंशयेत्यर्थः
प्रमाणयोः प्रमाणात्मकनिश्चयद्वयोः अविरोधोपपादकं भ्रमत्वाभावोपपादकं अप्रमाणावरोधः अप्रमाणात्मकनिश्चयविरोधः तेद्विरो
धितं कल्प्यत इति तद्विषयीभूतस्य विरोधस्यैव कल्प्यत इत्यर्थः विरोधघटकस्य विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानघटकस्य प्रमाणत्वेन निश्च
यासंभवादित्यर्थः फलवत्त्वेनेति तत्कं विनापि वह्निः सत्त्वज्ञानोत्पत्तिफलवत्त्वेनेत्यर्थः॥ संशयपक्षताकार्यापत्तिरहस्यं॥ संशयपाकरणकार्या
पत्तिं निराकृत्यानुपपत्तिकरणकार्यापत्तिमाशंकते स्यादेतदिति अनुपपत्तिरिति अनुपपत्तिज्ञानमित्यर्थः जीवीदेवदत्त इति ज्योतिः
शास्त्रकथितायुष्कलिंगादेवशतकर्षजीवीति ज्ञानानंतरं योग्यानुपलब्धी जीवीदेवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञानरित्यर्थः जीवतो गृहासत्त्वमिति
जीवित्वविशिष्टगृहासत्त्वमित्यर्थः व्याप्तिप्रमाभावात् सामान्यतो व्याप्तिप्रमाभावात् अनुनादिति देवदत्तो वहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वा
दित्यनुमानादित्यर्थः पूर्वं विद्यमानत्वे सति पद्गृहासत्त्व हेतुः सद्धिति सामान्यतो व्याप्तिरिति भेदाद्दिकल्प्यः विशेषव्याप्तिमूलकत्वमानं दूष
यतिहेतुसाध्ययोरिति यथोक्तहेतुसाध्ययोरित्यर्थः सामान्यतो व्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति सामान्यत इति अनुमाने अनुमितिक राम
रणोऽउपसंहर्त्तुं प्रवेशयितुं अशक्यासामान्यमुखीव्याप्तिर्नानुमितिकरणमित्यर्थः पदद्वयोरनुगतयोरभावात् सामान्यतो व्याप्तेरभा ६२

वाहितिभावः अन्यदेशेति गृहान्यदेशासत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ज्ञानाभावादिति प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकिज्ञानासंभवादिति भावः ननु
र्थापत्तित एतत्प्रतीतेरतोर्थापत्तिरावश्यकी इत्यत आह अर्थापत्तित एवेति अन्योन्याश्रय इति अर्थापत्तितः तत्प्रतीतौ तेन विना
नुपपत्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञाने अर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः स्वोक्त हेतोरेवं जनसंमतिमाह तत इति यतोन्यत्वमिति यतोन्यत्वंपम
व्यतिरेकः तत्सिद्धेरयत्नसिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेः एतद्व्यतिरेकतोऽहमुपपन्नमिति ज्ञानानिश्चितेरित्यर्थः बहिः सत्त्वमात्रपदेन यावद्बहिः सत्त्वमु
क्तं बहिः सत्त्वावच्छिन्नं वा नाद्य इत्याह अन्यदीयेति अनात्यर इत्याह बहिः सत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः पर्यवस्यतीति पक्षधर्मताबलादिति भाव
तेन रूपेण देहवृत्तेर्बहिः सत्त्वरूपेण तात्त्विकत्वेन ज्ञानं तेन विना तद्रूपावच्छिन्नेन विनाऽनुपपादकाभाववति उपपादकाभावव्यापकीभूता
भावप्रतियोगित्वमुपपाद्यस्येत्यर्थः अभावमात्रमिति उपपाद्याभावमात्रमित्यर्थः अतिप्रसंगादिति केवलस्य मात्राभावज्ञानादपि
घटमात्रार्थापत्त्यापत्तेरित्यर्थः अर्थापत्त्याभासेति व्यभिचारिहेतुनान्यथार्थापत्तिरेवं न स्यादित्यर्थः अत्र चाह व्यतिरेकेहेतुत्वमात्रे वा व्याप्तिः व्याप
कतात्ज्ञानमन्वयस्य हेतोः यत्तद्धर्मत्वयत्तद्धर्मताज्ञानमित्यर्थः व्याप्तिधीजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तिधीजन्यमित्यर्थः व्याप्येति अन्वयव्या
प्तिप्रकारकयत्तद्धर्मताज्ञानमित्यर्थः केवलान्वयिनीति तत्र मतद्वयविशेषः साध्यव्याप्यत्वे सति साध्यस्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः यद्य
प्येवमपि पूत्रे नान्वयव्याप्तिरित्याह किंतु व्यतिरेकव्याप्तिमानप्रतिसंधानं तत्रार्थापत्त्यवकाशः न वर्तते चार्थनिश्चय एव न जायत इति वाच्यं
अनुभवविरोधात् तत्राप्यनुपपत्त्युद्भवनन्यायेनाह अस्त्विति गृहे वर्तमान इति गृहवृत्तित्वविशिष्ट इत्यर्थः देवदत्तावृत्तित्वादिति पक्षी
भूतस्य देहवृत्तेस्तद्व्यधिकरणत्वाद्धि स्थितिः गृहे निष्ठाभावयोः गृहवृत्तित्वविशिष्टाभावयोः व्यधिकरणत्वे सति गृहाधिकरणत्वाभेदस
पि बहिः यत्तर्पधरमूत्वादिति भावः निपतेति अत्र तएव गृहवृत्तित्वोपलक्षितदेहत्वाभावोपि न लिंगं गृहसत्तिय दार्थ्ये तस्य सत्त्वेन व्याप्यत्वादिति
भावः ननु समुपरि सवितामभेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमिनिष्ठालोकसंयोगस्य कूष्ममुपरिदेशेसवत्त्वमनुमापकं तु संयोगसंबंधेन यान्ना

मु॰म॰ ६३ हस्तिवाहव्याप्यत्वाद्वेत्यत आह उपरीति। उपरिसंनिहितेति भूमिसंयुक्तोपरितनेत्यर्थः तथा च भूमिप्रदेशः स वह्निमत्संयुक्तोपरिदेशवत्त्वं साध्यं
उपर्पवक्केदनालोकसंयोगो हेतुरिति भावः ननु जीवित्वे सति गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव लिंगम् वतापि तन्निष्ठव्यतिरेकव्याप्तिज्ञा
नस्यैवार्थापत्तिजनकत्वस्वीकारादित्याशंकते नापीति लिंगमिति अनुपजनीयं ज्ञानुमशक्यत्वादिति तथा च न लिंगज्ञानाभावात्तन्न व्याप्तिप
93 ह इति भावः ननु संनिकृष्टस्थले जीवित्वे सति गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य बहिःसत्त्वव्याप्यत्वं गृह्यते तत एवेदानीं समर्थते अन्यथा भवन्मते
पि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावात् कथमर्थापत्तिः अयं च गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न हेतुः किंतु प्रतियोगितासंबन्धेन गृहनिष्ठाभा
व हेतुर्वाच्यः देवदत्तस्यासंनिकृष्टत्वेपि गृहस्य संनिकृष्टत्वाद्गृहीतुं न शक्यः संनिकृष्टस्थले व्याप्तिग्रहसंभवेपि देवदत्तस्यासंनिकृष्टत्वेनापि तेन वि
शेष्यकपरामर्शासंभवदित्याह अत एवेति अस्मन्मते व्यतिरेकव्याप्तिस्मरणगृहे जीवितो देवदत्तस्याभावनिश्चयोर्थापत्तिहेतुरिति भा
वः शाब्दार्थमानादिकं वक्तव्यं तार्वत्रिकमिति हृदयंगृहनिष्ठाभावयोः शरीरं नामितरितिर्देवदत्तस्मरणात् पंचेत्यापि बोध्यं अभावप्रत्ययानुरोधेन
तस्यावश्यकत्वात् न स परामर्शः व्याप्तिज्ञानानंतरमिति वह्निव्याप्तिस्मरणानंतरमित्यर्थः समर्पमातातीति यदि वृत्तिधूमस्मरणादित्यर्थः अ
सन्निकृष्टपर्वतस्थल इति शेषः केन्यापेक्षितविशेष्यस्यासंनिकृष्टत्वेनेत्यर्थः धूमवह्निविनेति वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधू
म इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादित्यर्थः दृश्यमानो धूम इति वाह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूम इति पतज्ञापतेरित्यर्थः अनुपपत्ति
ज्ञानं विना व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन तदनुमानमिति पदानुव्यतिरेकव्याप्य नयव्याप्यत्व भय प्रतिसंधानं तत्रैवानेव विहस्तो
नस्यतथात्वकमनुमितित्वादेरस्मन्मते जातित्वाभावात् फलबलात्कुसामग्र्याभावे अन्यतमप्रतिबंधकत्वकल्प्यतद्द्रति भावः तथा
पीति तत्र वह्निमान् धूमादित्यत्र त्रिविधेति व्याप्तिज्ञानभेदेन त्रिविधानुमितिस्वीकारादित्यर्थः परं तु मते तापघतिरेकनुमितितयाभिमतं ताम
तद्वाऽस्माकमर्थापत्तिरिति भावः व्यतिरेकव्याप्तिमिति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसहकारेणासामान्येत्यर्थः देवदत्ताभावनिश्चयो बहिःसत्त्व ६३

कल्पयतीति वहिः सत्वं निष्ठाप्रपतीत्यर्थः नतु व्यक्तिरेव परामर्शविशेष्यमतैद्देवदत्ता संनिकर्षे परामर्शासंभवादिति भावः गृहे देवदत्तस्याभावव
तीति गृहे देवदत्त प्रतियोगिकोऽभावोऽस्तीति प्रत्यक्षमित्यर्थः अन्यथा तस्य प्रतियोगित्वस्य संसर्गतयाभानात् लिंगतावच्छेदकीभूतप्रतियो
गित्वत्वरूपेण प्रतियोगित्वानुपस्थितौ कथमनुमानं स्यात् नचैवमयं ज्ञानं गृहे देवदत्त प्रतिसंसर्गविषयेव भानं तत्रानुमानासंभवात् स्यापत्तिरतिरिक्त
तदिति वा वयं अर्थापत्त्या वपिवहिःसत्वं विनायदिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यानुपपन्नत्वस्य धीर्गमिकेति प्रतियोगित्व॥ त्वावच्छिन्न प्रति
योगित्वोपस्थितिं विना तेनाप्यर्थापत्त्यसंभवमनुपगमादिति ननु देवदत्तप्रतियोगिकोऽभावः इति प्रत्यक्षस्य देवदत्ताविषयकत्वे मानाभा
वः देवदत्तसत्तायाः करोमीत्यनुव्यवसायाभावात् अभावं साक्षात्करोमीत्येवानुव्यवसायात् किंतु तदभाववानिति पर्यवसितस्य रूपस्य देवदत्त
देवत्वविषयाभिव्यक्तत्वादिः संबंधज्ञानस्येति संबंधिद्वयोपस्थितौ सत्यां संबंधज्ञानस्योत्पत्तेः अन्यथा संयोगोऽस्तीति शाब्दादिज्ञाने तदु
पनयवशात् संयोगवादिति प्रत्यक्षे गुणा इति प्रसंगे व्यभिचारापत्तेरिति धर्मस्यैव देवदत्तमहं न पश्यामि किंतु तदभावं किंतु तदभावाश
मित्यनुव्यवसायः कथं संगच्छत इति वाच्यं तस्य तो विकृविषयत्वादिति भावः ननु संबंधप्रत्यक्ष एव संबंधिद्वयविषयः प्रतियोगित्वं तु न प्रति
योगप्रभावयोः संबंध इत्यत आह प्रतियोगिनेति संबंधांतराभावादित्यर्थः तथाच संबंधांतरेणोदंभिहनास्तीति प्रतीतरसंभवात्प्रतियो
गित्वस्य संबंधत्वमावश्यकमिति भावः यथा च ते एककालीनत्वादेरपि संबंधस्य सत्त्वे न संबंधांतराभावादित्यसंगतेः यत्ते हस्तीति वत्तया
चलितावविशेष्यकपरामर्शत्वाच्च हेतुरिति भावः अधिकरणस्य पदे विशेष्यकत्वस्य ननु गृहे इति न्यायत्वेताभावप्रतियोगित्वस्यापि देवद
त्तैधर्मतया असंनिकृष्टत्वात् तद्विशेष्यककोटेः पूर्वोक्तपरामर्शोऽसंभवी तस्य स्वरसादाह अथवेति प्रवर्त्त दोषं निरस्यति यथा वेतिप
र्वततत्र इतिपर्वततरतिशिपस्मादिति चक्षुर्वाहिः तेन सर्वनामक्वार्थ नः सपरत्वस्य तत्स्यत्व साधिकरणात्वविनानुपपन्नमिति ज्ञानं प्रसिद्धाधिकरणा

मू.म.
९७
९५

बाधसहकारेणामपरः पर्वतेनत्यततीतिज्ञानेजनयतीतिसमाधत्ते अधिकरणांविनेति। अधिकरणांविनासाधारकत्वंविनाऽनुपपद्य
मानेनत्यनत्यत्वमित्यर्थः नत्याभावबोधानंतरमिति पर्वततरत्याभावबोधानंतरमित्यर्थः ननु सामान्यतोनत्वेनसाधिकरणक
त्वसित्वावपिपर्वत्वेननत्यतीत्येवमाकारकबुद्धिरस्ति सैवअनुमितेर्व्यापकतघटकेदंप्रकारकत्वनियमात् एवंमपरोनत्यतीति
शब्दात्पर्वततराधिकरणकनत्यविशेषस्त्यावद्येनत्यस्यपर्वतविशेषवृत्तित्वंनास्तित्वं तदुपस्थापकाभावादितिमे गुरुचरणाः इतरबा
धसहकारेणाव्यापकतानवच्छेदकमविनिगमतःप्रकारीभूतभासतेऽत्र वमितरबाधसहकारेणापहानुपस्थितमपिशाब्दबोधेप्रका
रीभूयभासतइतितन्मतेनैवतन्मतनिराकरणान्तः सुगमतेत्वाह पदेति। अन्वयव्यतिरेकीति। पर्वतनत्यंगोचरपतीत्यनुषज्यतेन
चैवंमपरः पर्वतेनत्यतीतिमपरविशेष्यकप्रतीतिर्नस्यादितिवाच्यं उक्तानुमानसातदुपपन्नेरितिभावः संभावितेतिसंभाव
नायोग्यतातस्मिन तदितरस्मिन्वर्तमानयोग्यः संनिसर्गः योग्यतावच्छेदकवृत्तिमत्वमेवतथावृत्तिमत्वेसतीतिफलितः ननु पीनो
देवदत्तोदिवानभुंक्तइतिज्ञानानंतरंदेवदत्तस्यपीनत्वंभोजनविना।हृपपन्नमितिज्ञानादिवाभोजनबाधसहकृतोदेवदत्तोरात्रौभुंक्तइतिज्ञा
नंजायतेतत्रानुमानाघसंभवात्अर्थापत्तिरित्यन आह। एवमिति। अनुप्राप्तिस्थरात्रिभोजनस्येति अप्रतीततयाभोजनस्यदेवदत्तस्य
न्यर्थःभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानमितिदिवाभोजनबाधसहकृतमातिशेषः रात्रिभोजनमितिरात्रिभोजनानुमितितनयतीत्यर्थः अप्र
शब्देनशाब्दत्यनरूपीभूतार्थापत्तिःभट्टाभिमतमाशंकते अयेति नयोग्यताज्ञानमितितन्मते ऽनुपपद्योनकरूपवत्वस्ययोग्यता
त्वेनपीनत्वान्वयभोजित्वस्ययोग्यतात्वादितिभावः दिवाभोजनस्यबाधादितियोग्यताघटकस्येत्यत्र हेतुयोग्यताघटकस्यपीनत्वान्वय राम
योग्यतारूपस्ययोग्यताघटकेतियोग्यतात्मकरात्रिभोजित्वोपस्थितिविनेत्यर्थः अन्वयमलभमानामितिअन्वयबोधमजननमित्यर्थः २ ९७

इदं वाक्यमितिपीनोदेवदत्तो दिवा न भुंक्त इति वाक्यमित्यर्थः तेन सहेति तदुपस्थापितरात्रिभोजित्वेन सहेत्यर्थः अन्वयबोधमिति
पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते किंतु रात्रौ भुंक्त इत्यन्वयबोधमित्यर्थः एतन्मते पीनत्वस्य शाब्दबोधे भानं नियमादिति भावः त्तापचादिति
शब्दकल्पितत्वापि अत्र पीनत्वस्य तेरावश्यकत्वादिति भावः शाब्दीत्याकांक्षेतिशाब्दबोधोपयोगिनी पदानामुपस्थितिः शब्देनैव जन्यतइ
तिनियमेनेत्यर्थः तथा च केवलार्थकल्पनेनापि योग्यताज्ञाननिर्वाहेपि शब्दजन्योपस्थितिं विना रात्रिभोजित्वरूपस्य योग्यत्वशाब्दबो
धनासंभवात् कल्प्यते शब्देनयोग्यताविषयकस्येवा शाब्दबोधस्य जनननियमादिति भावः शब्देनविनेति शब्दसमभिव्याहारं विने
त्यर्थः अनुपपद्यमानमिति अत्रानुपपन्नत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थः द्वारमित्याद्यविति एवमित्यादिः विधेहीति शब्दकल्पनमिति द्वारमि
ति वाक्यस्य पिधानविशेष्यकद्वारकर्मत्वान्वयबोधजनकत्वं विधेहीतिशब्दसमभिव्याहारं विनेत्यर्थः अनुपपद्यमानमिति ज्ञा
नेविधेहीतिशब्दकल्पनमित्यर्थः ननु द्वारेति वाक्यं विधेहीति शब्दवदिति ज्ञानमप्युपस्थाजननी यत्र न संभवतीति शब्दस्यतत्तत्
मदुत्पन्नत्वेनपर्ववृत्तित्वोत्तरवृत्तित्वान्यतररूपसमभिव्याहारजस्य बोधेन द्वारमिति वाक्ये विधेहीति शब्दस्य बाधितत्वादित्यतआ
ह शब्दपदेति क्रमप्रमाणासमभिव्याहारेणाक्रमप्रमाणां बाधितः नाप्तिः अभिप्रायस्य इति द्वारमिति वाक्ये विधेहीति शब्देन सहान्व
यबोधं जनयत्वेत्यतः शाब्दप्रमाप्रविषयकः कल्प्यतइत्यर्थः तथा च तादृशेकाभिप्रायविषयत्वसंबंधेनैव तद्वत्ताज्ञान
मप्युपस्थाजननायमिति भावः योग्यताप्रकारकोपस्थितिं विना नु शाब्दधीरित्यत्र प्राभाकरसंमतिमाह यथेति सा ज्ञाता सा
धनता वाचस्पतिमुखरवं प्रतिपादितवत्यसा ज्ञाता साधनता वा धादित्यर्थः योग्यायाः पुनरविनाशित्वादिति भावः परंपराघटकस्ये

म॰ म॰ ६५ तिपरंपराघटकस्यापूर्वस्येत्यर्थः योग्यताज्ञानाभावादिति यागविध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्यान्वये योग्यताज्ञानाभावादित्यर्थः सा
९७ क्षादिष्टसाधने साधनत्वान्वये परंपरासाधनत्वस्य योग्यतात्वादिति भावः प्रासित्ययदेतिप्रसित्ययपदस्य विधेयत्वासंदिष्टसाध
नत्वे नान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः योग्यताताज्ञानमिति परंपरया योग्यताज्ञानमित्यर्थः लिंगादिवाक्यमिति कार्यत्वरूपेण लिंगादि
वाच्यमित्यर्थः एवं च स्वर्गकामोऽग्निष्टोमादिति विषयकत्वं साधनकार्यत्वानिति प्रथमतोऽन्वयः विषयकत्वतदुभयत्वमोः क्रो
र्ययोः संसर्गविधयाभासतदितिभावः अन्यथेति योग्यताप्रकारकोपस्थितेरहेतुत्वे इत्यर्थः साधकेति ग्रात्याभावानेषयाभावन्य
र्थः अन्वयविरोधीति ग्राह्याभावव्याप्यधर्मविरहादित्यर्थः न प्रतीत्यनुपपत्तिरिति न शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः प्रतीतानुपपत्त्येति प्र
तीतस्यादिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वस्य रात्रिभोजित्वं विनाऽनुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमनुमीयत इत्यर्थः अत एवेति अन्यप्रयोजकरू
पवत्त्वज्ञानस्याहेतुत्वादेवेत्यर्थः अर्थापत्तिः अर्थापत्ति शब्दवाच्यं ज्ञानं॥ छ॥ अनुमानपरिच्छेदरहस्येऽर्थापत्तिरहस्यं॥ श्री
गणेशायनमः॥ छ॥ श्रीविश्वेश्वरायनमः॥ श्रीरामायनमः॥ सरस्वत्यै नमः॥

श्रीशशिपतिन्यायका ३६१०

पत्रे ९७ लो॰ ४७॰